

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

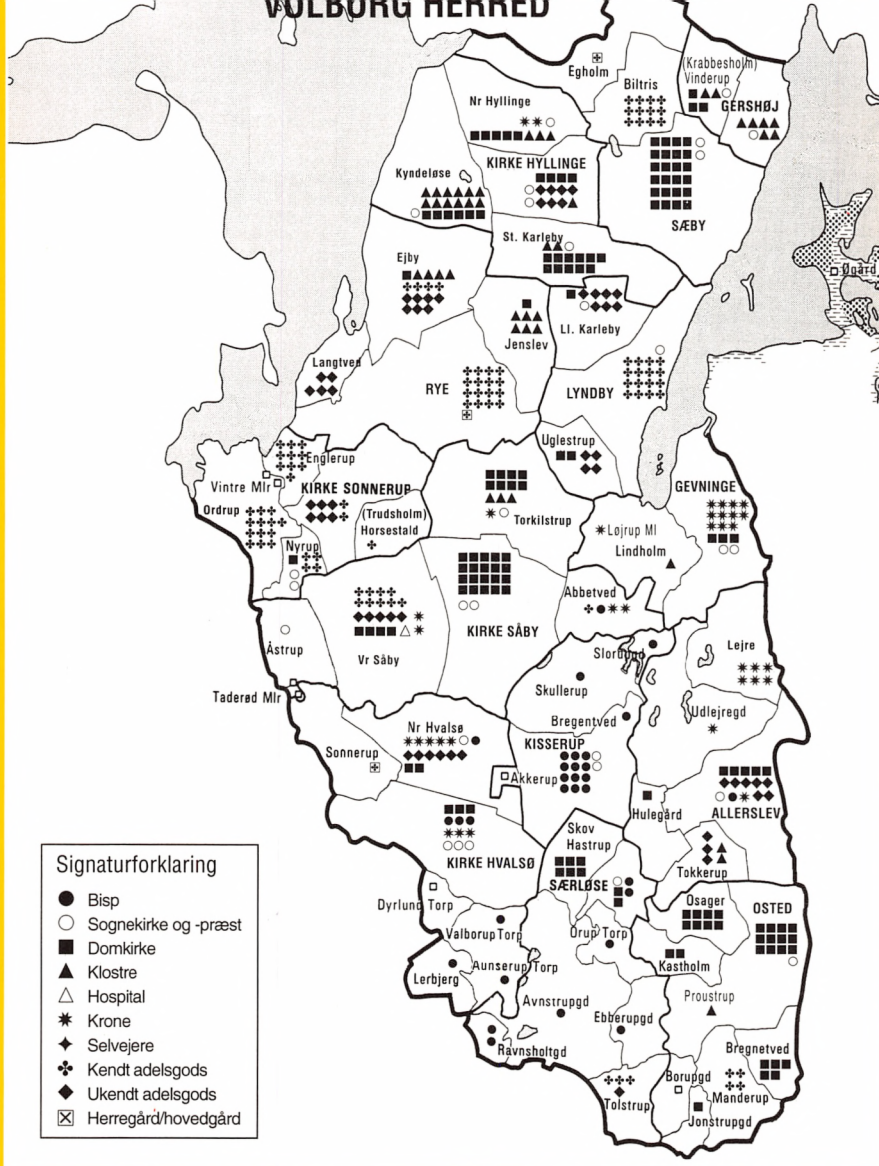
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Michael Bregnsbo, Torben K. Nielsen (ansv.) og Søren Hein Rasmussen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

»Prof. emer. Erik Ulsig kortlægger i sin artikel i dette nummer de komplicerede ejendomsforhold på Østsjælland i den sene middelalder. Kortet viser jordfordelingen i Volborg herred; et af i alt seks østjællandske herreder, som behandles i Erik Ulsigs artikel.«

HISTORIE

2006

1. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

MICHAEL BREGNSBO, TORBEN K. NIELSEN (ansv.)
OG SØREN HEIN RASMUSSEN

HISTORIE

Copyright © 2006

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet · Byens Tryk a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Artikler

Erik Ulsig: <i>Hvem ejede jorden på Østsjælland i slutningen af middelalderen?</i>	1
Kristine Midtgaard: <i>Danmark og spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN 1950-65</i>	42
Gunnar Lind Haase Svendsen & Gert Tinggaard Svendsen: <i>Social kapital og historisk institutionalisme: Andelsbevægelser i Danmark og Polen</i>	72

Disputatsopposition

Henrik Becker-Christensen: Hans Schultz Hansen: <i>Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse, bd. I-II.</i>	111
--	-----

Debat

Ole Knutzen: <i>Dansk-Tysk Forening, dansk nazisme og udviklingen af dansk-tyske relationer 1940-41. – Kommentarer til John T. Lauridsens bog: »Dansk Nazisme 1930-45 – og derefter«.</i> ..	122
Bertel Nygaard: <i>Totalitetsopfattelse og åbenhed i historiefaget. Et svar til Niels Brimnes</i>	128

Review-artikler

Niels Kayser Nielsen: <i>1905 – i norsk og svensk historiografi 2005</i>	133
Christen Bonde: <i>Hinsides Godt og Ondt? – Elleve nedslag i nyere besættelseslitteratur</i>	148

Litteraturnyt

Amsinck, Georg T.: <i>En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsråd Garlieb Amsinck</i> (Bogforlaget Adler 2005).	203
Andersen, Lars, Poul Duedahl & Louise Nyholm Kallestrup (red.): <i>De måske udstødte – historiens marginale eksistenser</i> (Aalborg Universitetsforlag 2005).	174
Andersen, Lise m.fl.: <i>Hadsund – en by bliver til</i> (Hadsund Egns Museum 2004).	231
Andersson, Nils, Lars Berggren & Mats Greiff (red.): <i>Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum</i> (Malmö Högskola 2004).	176

- Bjørn, Claus: *H.C. Hansen* (Fremad 2004). 213
- Bonderup, Gerda, Jørgen Mikkelsen og Lisbeth Skjernov (red.): »af yderst Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed«. *Medicinalindberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning* (Kildeskriftselskabet 2005). 205
- Braad, Karen B., Christian Larsen, Ingrid Markussen, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen (red.): – for at blive en god lærer. *Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse bd. 1 (Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie og Syddansk Universitetsforlag 2005). 194
- Christensen, Claus Bundgård, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jakob Sørensen: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45* (Høst & Søn, København 2005). 218
- Christensen, Palle Ove (red.): *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse* (C. A. Reitzels Forlag 2005). . . . 199
- Dahl, Ottar: *Historie og teori. Artikler 1975-2001* (Unipub Forlag, Oslo 2004). 168
- Edquist, Samuel, Jörgen Gustafson, Stefan Johansson & Åsa Linderborg (red.): *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*. *Opuscula Historica Upsalien-sia* 31 (Uppsala 2004). 167
- Ellemose, Søren: *Kejserens nye klæder. Erhvervshistoriske skandaler* (Jyllands-Postens Forlag 2005). . 228
- Erichsen, John & Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Anlæg, interiør og have*. Bind 2 (Nationalmuseet 2005). 209
- Fink-Jensen, Morten: *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636* (Museum Tusulanums Forlag 2004). 182
- Goldstein, Henri (red.): *Til et folk de alle høre... Den jødiske minoritet i Danmark* (Gyldendal 2005). 179
- Hansen, Per H., og Jeppe Nevers (red.): *Historiefagets teoretiske udfordring* (Syddansk Universitetsforlag 2004). 160
- Hermansen, Karsten: *Kirken, Kongen og Enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*, (Syddansk Universitetsforlag 2005). 187
- Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945*. Udg. af Ingwer E. Mommsen, Eckart Dege & Ulrich Lange. Udarbejdet af Jürgen H. Ibs, Björn Hansen, Olav Volsted m.fl. (Wachholz Verlag, Neumünster 2001). 226
- Imsen, Steinar (red.): *Grenser og grannelag i Nordens historie* (Cappelen Akademisk forlag 2005). 180
- Jespersen, Leon og Christian Larsen. (Udg. v.) *Som jeg har ment mit fædreland det vel. Rigsråd Christen Skeels politiske opteg-*

- nelser 1649-1659* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2004). 191
- Jespersen, Leon. (Udg. v.) *At skikke sig efter tiden er den største klogskab. To betænkninger fra 1658-60* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2004). 191
- Johnsen, Axel: *Dannevirkemænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 2005). 224
- Kong Christian VIII.s Breve 1813-1848. Augustenborgerne Louise Augusta og Caroline Amalie.* Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Otto Madsen under medvirken af Anders Monrad Møller, bd. 1-2, 438 og 488 s. (København 2005). 207
- Koudal, Jens Henrik (red.): *Musik og danskhed. Fem faglige bidrag til debatten om nationalitet* (C. A. Reitzels Forlag 2005). 200
- Langen, Ulrik: *Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1914* (Lindhardt & Ringhof 2005). 201
- Larsen, Christian: *Dansk Uddannelseshistorisk Bibliografi 1948-2004* (Selskabet for skole- og uddannelseshistorie/Syddansk Universitetsforlag 2005). 198
- Larsen, Christian: *Eske Brocks medt egen handt. Eske Brocks dagbøger 1604-1622* (Landbohistorisk Selskab 2005). 193
- Lauridsen, John T. (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP* (Det Kongelige Bibliotek/Museum Tusculanums Forlag 2004). 221
- Lilja, Sven: *Europa Sverige Världen. Europeisk integration og expansion 1500-1800.* (Studentlitteratur 2001). 185
- Lund, Joachim (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen.* (Gyldendal 2003). 217
- Marckmann, Anton: *Ofrene fra den store krig 1914-1918. Invalide-nævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte* (Historisk Samfund for Sønderjylland 2005). 223
- Mordhorst, Mads og Jes Fabricius Møller: *Historikeren Caspar Paludan-Müller* (Museum Tusculanums Forlag 2005). 170
- Møller, Anders Monrad & Hans Chr. Johansen: *Fonde som fundament for dansk industri* (Syddansk Universitetsforlag 2004). 229
- Rüdiger, Mogens: *Statens synlige hånd. Om lovgivning, stat og individ i det 20. århundrede.* Magt-udredningen (Aarhus Universitetsforlag 2003). 212
- Skolen i militær idræt 200 år* (Forsvarsakademiet/Center for Idræt: København 2004). 194
- Stenak, Morten: *De inddæmmede landskaber. En historisk geografi* (Landbohistorisk Selskab 2005). 178

Tønsberg, Jeppe: <i>Brede Klædefabrik. I. C. Modeweg & Søn A/S 1810-1956. Den danske klædeindustri i international belysning</i> (Erhvervsarkivets Forskningsfond 2004)	230
---	-----

Hvem ejede jorden på Østsjælland i slutningen af middelalderen?

Af Erik Ulsig

Det middelalderlige Danmark var et agrarsamfund, og magt og kontrol over landbrugsjord var derfor essentiel for den enkelte og for samfundets grupper og stænder. Ved Reformationen i 1536 overtog kongemagten en hovedpart af den katolske kirkes jordegods, nemlig bispegodset og klostrenes gods. Kristian Erslev undersøgte i 1879 denne magtomvæltning og konkluderede, at kronen mægtigt forøgede sine indtægter. Fra Reformationen kastes der et lys tilbage på ejendomsforholdene i middelalderens slutningstid, især naturligvis på kirkens gods.

Der er foretaget en del undersøgelser af ejerforhold i Jylland og på Fyn, men den her publicerede er den første for et større sjællandsk område, seks herreder fra Stevns til Roskilde Fjord. I det 15.-16. århundrede var det almindelige bondegårdsbrug helt dominerende i Danmark, og antallet af gårde var i de gode jordbrugsegne stabilt. Det betyder, at undersøgelsen har kunnet foretages landsby for landsby som en optælling af gårdbrug under de forskellige jordejere, konge, kirke og adel. Kirkens besiddelser under bisp og domkirke og de mange klostre dominerer billedet i analyseområdet, og jo mere, jo nærmere man kommer Roskilde.

I middelalderens og Reformationens danske agrarsamfund var besiddelse af jord af afgørende betydning for mennesker og samfundsinstitutioner. I den sidste ende drejede det sig om herredømmet over mænd, bønder, for hvis der ikke var bønder der dyrkede jorden, fik jordejerne ingen afgifter, kirken ingen tiende og kongen ingen skatter. Hovedparten af jorden ejedes i senmiddelalderen af de privilegerede stænder, kirke og adel, mens kongemagten var beskedent udstyret med godsbesiddelse, uanset at Valdemar Atterdag og Margrethe havde gjort en kraftanstrengelse for at forøge krongodset. Til gengæld havde kongemagten herredømmet over selvejerbønderne, de bønder som selv ejede deres jord.

De fleste bønder ydede i det 15. århundrede afgifter til jordejerne, godsjerne, som ikke var særligt tyngende, men hertil kom jo de byrder, som øvrigheden havde pålagt eller pålagde dem, tienden til kirken og de ret hyp-

pige ekstraskatter til kongen. Hovedparten af bondens ydelser gik imidlertid til jordejeren, eller hvem der på anden vis havde kontrol med jorden. Det kunne være en der havde jorden i pant (brugspant) af rette ejer. Især kronen havde i sin finansnød ofte bortpantet slotte og jordegods, men vi har også eksempler på adelsgods der var pansat i flere generationers tid. Der var dog aldrig tvivl om, hvem der var rette ejer, som havde skøde på ejendommen.

Nærværende artikel er imidlertid ikke en finansiel undersøgelse, ikke en undersøgelse af, hvem der fik de indtægter der flød af jorden. Formålet er, så nøjagtigt som muligt, at udfinde ejendomsfordelingen i en del af Sjælland mellem de forskellige kategorier af jordejere, konge, kirke og adel, for kirkens vedkommende udspecificeret på de forskellige institutioner, bispestol, domkirke, de mange klostre og sognenes præster og kirker.

Det geografiske område for undersøgelsen følger herredsinddelingen, som i dag kun bruges ved ejendomsatrikuleringen, men som frem til nutiden har været af grundlæggende betydning, og som man derfor ikke kan komme udenom ved topografiske undersøgelser af ældre forhold. Undersøgelsen gælder de seks østsjællandske herreder Stevns, Bjæverskov, Ramsø, Tune, Sømme og Volborg, dvs. det nu nedlagte Roskilde Amt og Stevns.

Udgangspunktet kan tages i Reformationen i 1536, hvor det meste af kirkens ejendom overgik i kongemagtens besiddelse. For det tidspunkt er det muligt at foretage en ret præcis opgørelse landsby for landsby over kronens og kirkens gods. Vores viden om adelens gods er til gengæld begrænset, men på forskellig vis kan dette rekonstrueres, så der kan tegnes et samlet billede af besiddelsesforholdene ved middelalderens slutning.

Rygraden i det gamle danske samfund udgjordes af bøndergårdene. Lad være, at det meste arbejde måske udførtes af husmænd og tyende, men langt hovedparten af jorden blev dyrket fra bøndergårdene, en mindre part fra herregårdene. Efter den senmiddelalderlige agrarkrise skete der en række ændringer i godssystemet, som betød, at den danske »normale« bondegård i det 15. århundrede blev helt dominerende i landsbyerne. Fra da af giver det god mening at tælle godsejernes ejendom op i antal bondegårde, og det er denne simple målestok, som her vil blive brugt ved beskrivelsen af ejendomsfordelingen, og som tillader at inddrage det 17. århundredes matrikler til fortolkning af kildematerialet fra Reformationstiden og senmiddelalderen.

Selvfølgelig varierede gårdene i størrelse, men der var en stedse stigende tendens til størrelsesudjævning. Da agerjorden i 1680'erne blev målt op til Christian 5.s Matrikel, var en sjællandsk gård typisk på 20-40 tønder land ager og blev vurderet til mellem 4 og 8 tønder hartkorn, et begreb taget fra bøndernes landgilde. I reglen lå størrelsen nærmere de 8 end de 4 tønder, i Sømme herred således i snit på 8.1 tønder hartkorn, på Stevns 7.3, i Ramsø

7.1, i Tune (excl. Visby) 6.8, men i det skovrige og mere kuperede Bjæver-skov på 5.9 tønder og tilsvarende i Volborg på 5.8.

De sjællandske bønder ejede kun sjældent selv, så langt tilbage vi kan følge dem, den jord de dyrkede. De stod for driften af den, og de betalte landgilde (jordrente) og andre afgifter til godsejeren. Hvor store gårdene var i areal før Christian 5.s Matrikel, ved vi strengt taget ikke. Det der fortælles om er deres landgilde, men hvis landgilden faldt i hart (hårdt) korn, dvs. rug eller byg, kender vi dermed deres indbyrdes størrelsesforhold. Nogle gårde gav 4 tønder, andre 6 eller 8 eller 12 eller – talskalaen er i reglen simpel, fordi gårdene inden for den enkelte landsby blev vurderet i forhold til hinanden efter deres anpart i byens jord, i landsbyfællesskabet.

Med undtagelse af de jordegne bønders gårde, selvejergårdene, som kongen med tiden kontrollerede mere og mere, ejedes bondegårdene af kongen, bispen, domkirken, klostrene og adelen, og et mere beskedent antal af sognepræster og -kirker og hospitaler. Men hvem var rigest: konge, kirke eller adel? Det varierede fra egn til egn, fra herred til herred, og det varierede med tiden. Det kan som sagt lade sig gøre at analysere dette spørgsmål i detaljer ved tiden for Reformationen, og året 1536 med den katolske kirkes fald er et naturligt sted at slutte middelalderen.

I det følgende vil ejendomsforholdene på tærsklen til Reformationen blive rekonstrueret herred for herred. For at vise rigtigheden af rekonstruktionen har det været nødvendigt at argumentere analysen detaljeret. Hvor nødvendigt det har været at dokumentere i detaljer med kildebelæg og stednavne, har været stærkt afhængigt af ejerforholdene. Domkapitlets gods fremgår således næsten helt af kapitlets jordebog fra 1568, og sognepræsters og -kirkers tilsvarende af stiftets landebog 1567, så her har en enkelt henvisning oftest været nok. Men for de andre ejerkategorier, især adelens gods, har en detaljeret dokumentation været nødvendig, hvilket ofte har gjort fremstillingen til tung læsning. Resultaterne fremgår af tabellerne og af kortene, som forhåbentlig vil lette tilegnelsen. Hver eneste gård er tegnet ind med signaturen for sin ejerkategori, selv når gårdtal og ejer er usikker og forfatteren derfor har måttet foretage et valg mellem flere muligheder.

De lidet talrige hovedgårde indgår ikke i opgørelsen af gårdtallene, men hovedgårdene i 1536 er selvfølgelig identificeret og anført på kortene.

Ejendomsfordelingen på Reformationstiden

Kildematerialet

Det er ikke, fordi der findes noget samlet, overskueligt kildemateriale til Reformationstiden. Kun for Ramsø herred har vi en unik kilde fra 1517, som registrerer alle gårde i herredet og hvem der var herre til dem. For det øvrige område er der en række jordebøger fra noget forskellig tid, som fortægger kron- og kirkegods – ældst et jordebogsregnskab fra 1492 over selvejerne og kronens fæstebønder i Bjæverskov og Stevns herreder – og en mængde adkomstbreve (skøder, pantebreve, mageskifter, forleningsbreve etc.) fra det 15. og 16. århundrede, som garanterer besiddelsen af diverse gods for brevenes modtagere. Ved hjælp af dette materiale og Sjællands Stifts Landebog fra 1567, som anfører sognekirker og -præsters embedsgods, kan praktisk talt alt kron- og kirkegods udfindes.

Det umiddelbare problem bliver adelsgodset, hvortil kilderne er tilfældige og i øvrigt besværlige at gå til. Bestemmelsen af adelens ejendom vil derfor i ret vidt omfang foregå negativt, sådan at forstå, at de gårde, som ikke tilhørte kongen og de af ham kontrollerede selvejerbønder eller de kirkelige institutioner, må formodes at være ejet af adelen. Regnestykket forudsætter, at man kender antallet af gårde i de enkelte byer, og det forudsætter, at man kan finde ændringerne i kronens og kirkens gods inden for det ret lange tidsspand i det 16. århundrede, som kilderne til de forskellige institutioners gods er spredt ud over. De samme fem gårde kan jo i en kilde fra f.eks. 1532 figurere som ejet af den eller den person eller institution og i 1574 i en anden kilde som ejet af en helt anden institution. Der skal altså være kontrolmuligheder for eventuelle bevægelser i ejerforholdet, så de to femtaller ikke adderes.

Landsbyernes gårdtal kendes først helt præcist fra *Christian 5.s Matrikel 1682-88*, som Henrik Pedersen gengav i 1928 i let tilgængelig tabelform. Det eneste problem er grænsen mellem gårde og huse, som han satte ved 1.0 td. hartkorn. Det giver undertiden urimelige resultater, som når degnens brug i Hårlev (Bjæverskov hd.) rubriceres som en gård. Går man ned i kildematerialet, viser det sig, at der til degneembedet hørte knap 4.5 td. land og lidt eng, i alt vurderet til 1.2 td. hartkorn. Degnens jordbrug var hermed så lille, at det ikke til nogen som helst tid er blevet betegnet som en gård. Men herved er der intet at gøre, Henrik Pedersen har måttet vælge en grænse, som han kunne arbejde statistisk med, arbejdet var besværligt nok endda i 1928 uden regnemaskine.

Fra 1680'ernes matrikel kan gårdene følges tilbage til *Frederik 3.s Matrikel 1664*, hvor man dog vist ikke alle steder har fået alt med. Den bygger

på godsejernes til centraladministrationen indsendte jordebøger over, hvilke gårde de ejede og hvad disse skyldte i afgifter. Det var et noget usikkert grundlag for en skatteansættelse, men interessant for historikeren, fordi han f.eks. i Hårlev (Bjæverskov herred) uden vanskelighed vil kunne genfinde alle gårdene fra lensjordebogen 1595/96 med de samme afgifter. Nærmere ved Reformationen har vi så *Sjællands Stifts Landebog 1567*, udgivet af Svend Gissel (1956). For hvert sogn (men ikke for de enkelte byer) oplyses her – foruden hvad kirken og præsten havde af jord – antallet af tiendeydere, det vil sige af gårde minus præstegården (forudsat præsten selv og ikke en bonde drev den) og minus herregårdene, hovedgårdene. Antallet af gårde i 1680'erne og 1567 var oftest næsten det samme. Til eksempel var der i 1567 i Strøby sogn og by på Stevns 56 tiendeydere og en præstegård, i 1680'erne 58-59 gårde. Og for at tage et sogn med mange bebyggelser, i alt ti, nemlig Sædder i Bjæverskov hd., var der i 1567 53 tiendeydere samt vist nok en præstegård, og i 1680'erne 54 gårde. I nogle tilfælde afveg tallene dog væsentligt, det vil blive drøftet senere på de relevante steder.

I nogle sogne anføres i 1567 foruden antallet af tiendeydere antal gård-sæder. Meningen med dette begreb var i det 16. århundrede flertydigt. Men for undersøgelsesområdet, hvor de forekommer i Bjæverskov og Sømme herred, er der dog ingen tvivl om, at de var for gårde at regne, med en skattemæssig særstatus.

Som hovedregel gælder, at bebyggelsen på Sjælland var så konstant, at de sene gårdtal i matriklerne kan bruges til at arbejde med Reformationstiden. Adelen's godsbesiddelse kan derfor, om nødvendigt, by for by udregnes ved fra gårdtallene at trække kirke- og krongodset, som det kendes omkring 1536 eller lidt senere.

Kildematerialet til kirke- og krongodset er som sagt spredt ud over en ret lang årrække. Af central betydning er *lensjordebøgerne* i Rigsarkivet. For Roskildegård (dvs. Sømme og Volborg hd.) og Svenstrup (i Ramsø hd.) er der en jordebog allerede fra 1555/56, som ovenikøbet skelner mellem gammelt bispe- og krongods. Men for Højstrup len på Stevns er der først en jordebog fra 1614. Kan den bruges til at udsige noget om forholdene 80 år tidligere? I det foreliggende tilfælde viser en sammenligning med kronens adkomstbreve 1400-1411 på Højstrupgodset, at der næppe var sket de store ændringer, og gør det klart, at det middelalderlige kronlen ikke var blevet sammenlagt med kirkegods ved Reformationen (se nedenfor s. 17-19). Men ellers er fremgangsmåden den, at kontrollen med eventuelle ændringer efter 1536 foretages ved hjælp af den publicerede kildesamling *Kronens Skøder på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra reformationen til nutiden* (1890ff). I samlingen er medtaget domkapitlerne, hospitalerne og

Universitetet, uanset disse institutioners halvt selvstændige stilling i forhold til kronen. Om ikke fra 1536, så fra få år senere turde praktisk talt alt kilde-materiale til kronens godstransaktioner være bevaret og udgivet her. Hvad Højstrup angår, er der i *Kronens Skøder* ingen vidnesbyrd om bevægelse i godsmassen fra 1536 til 1614, jordebogen 1614 afspejler derfor formentlig situationen ved Reformationen.

Et eksempel på fuldstændigheden af *Kronens Skøder* kan leveres af Tryggevælde len. Lensjordebogen 1595/96 kan sammenlignes med det middelalderlige jordebogsregnskab fra 1492, som bl.a. dækker Bjæverskov herred excl. Hårlev sogn.¹ Kongen ejede i 1492 og 1595 henholdsvis:

	1492	1595
Tårnby	3	1
Lidemark	1	-
Herfølge	1	-
Åshøje	5	-
Ringsbjerg	1+2 små brug	1
Hejnerup	1	1
Gørslev	-	1
Bøgede	-	2
Slimminge	-	17

Der var næsten intet sammenfald mellem kronens gods på de to tidspunkter, men de fleste af ændringerne fremgår af Kronens Skøder. Adelsmændene Peder Oxe og Peder Bille fik 10/9 1573 bl.a. kronens ejendomme i Tårnby, Lidemark, Herfølge (som dog nu var blevet til en selvejergård) og Åshøje og afstod til gengæld 14 gårde i Slimminge og 2 i Bøgede. De andre ændringer skyldtes, at der var lagt tidligere kirkegods til lenet. Gården i Gørslev var, som det ses i Roskildegårds Jordebog 1555/56, gammelt bispegods under Svenstrup. Det samme gjaldt for en gård i Slimminge, men ifølge *Kronens Skøder* mageskiftede kongen den væk i 1561 til Roskilde Domkapitel. De sidste 3 gårde i Slimminge skal, viser det sig, findes i St. Agnete Klosters jordebøger 1508ff; efter klostrets nedlæggelse er de så havnet i lensjordebogen 1595. Den enlige gård, som kronen angiveligt endnu i 1595 havde i Tårnby, udgør umiddelbart et problem. Men skriveren i 1595 har misforstået stednavnet, for en nærmere undersøgelse viser, at det drejede sig om Lille Tårnby i Hårlev sogn. Peder Oxe fik nemlig i 1573 alle kronens

1. Rigsarkivet. Registratur 108A, ny pakke 2.

gårde i Store Tårnby, men 27/2 1566 havde kongen erhvervet 1 gård i Lille Tårnby, og den tilhørte endnu i 1664 kronen. Kron- og kirkegodset i Bjæverskov herred kan således, ifølge det her anførte, nøje bestemmes. Det vil imidlertid ses, at hvis ikke jordebøgerne fra St. Agnete Kloster havde været bevaret, var bestemmelsen løbet ind i vanskeligheder. Andre steder har manglen på oplysninger om det rigeste af Roskildeklostrene, Vor Frue, netop medført problemer.

Opstillingen for Bjæverskov herred demonstrerer brugbarheden af Kronens Skøder, når det gælder om at bestemme bevægelser mellem kronens og kirkens gods på den ene side og adelens gods på den anden. Derimod kan Kronens Skøder ikke fortælle, hvilket gods der var gammelt krongods og hvad kronen havde overtaget fra kirken ved Reformationen. Heldigvis er der så mange kilder til det sjællandske kirkegods, herunder kongelige forlembrevbreve, som kan findes i kildeudgaven *Kancelliets Brevbøger*, at forholdene i reglen kan opklares. Som en vigtig kilde skal endelig fremhæves *Roskilde Kapitels Jordebog 1568*, udgivet af J.O.Arnhung (1965) biføjet de oplysninger, han har kunnet fremfinde om ændringer i domkapitlets godsbestand siden Reformationen.

Brevene fra det 15. århundrede er udgivet (i forkortet form) i *Repertorium Diplomaticum*; hvis de har været trykt før, blot med en henvisning til, hvor de kan findes.²

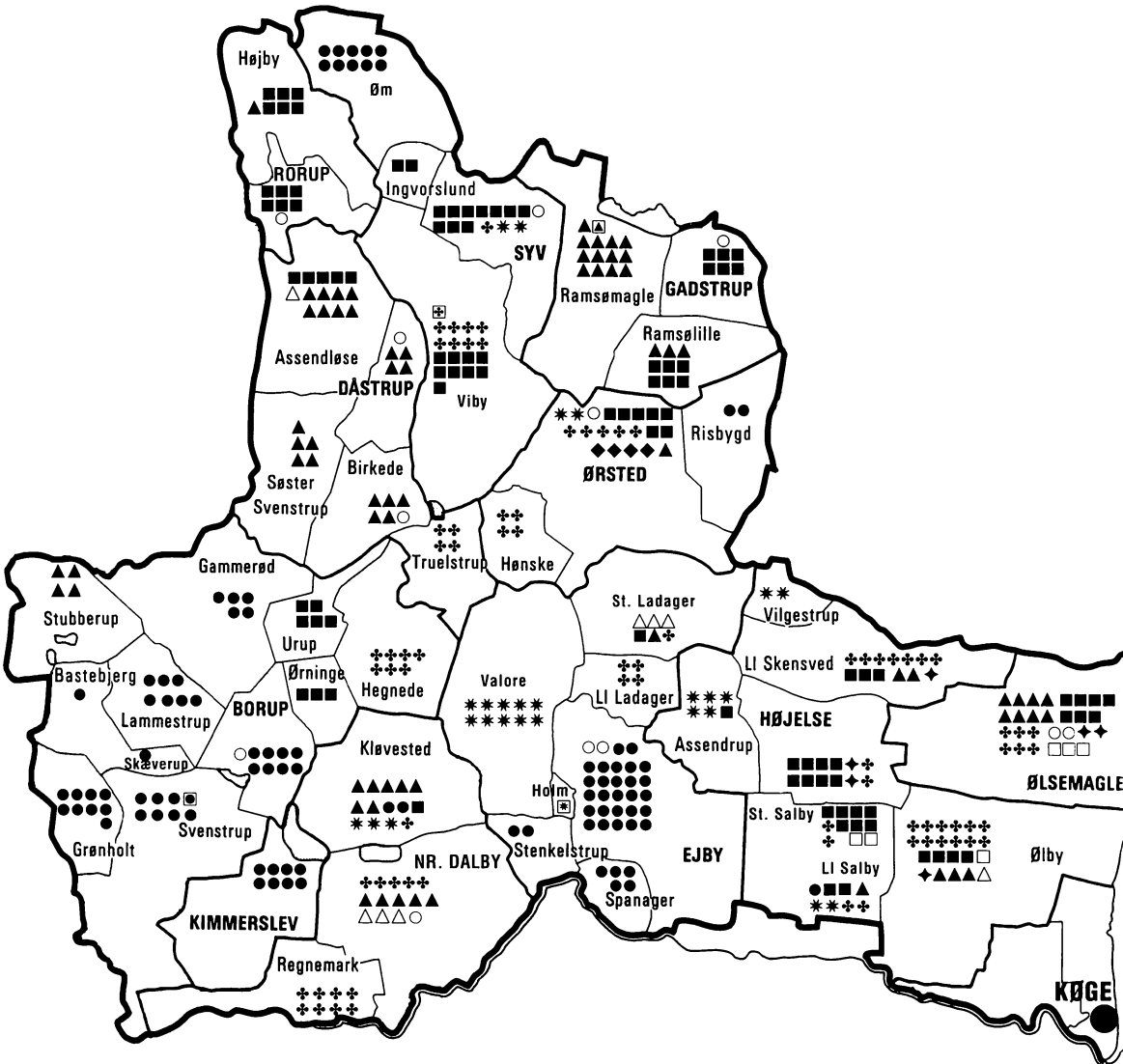
Ramsø herred

For Ramsø herred (og Ringsted herred) er vi i den lykkelige situation, at en samtidig kilde, et skatteregister fra 1517, opregner alle »kirkens og gode mænds tjenere og gårdsæder«.³ Med undtagelse af Ørsted sogn, som desværre mangler, noteres sogn for sogn og by for by ganske kortfattet, hvor mange bønder og gårdsæder der hørte under de forskellige herrer. Til eksempel: »Regnemark, hr. Hans Bille 1, hr. Mogens Gøye 4, Knud Pedersen 2, Truid Gregersen 1« eller »Gadstrup, mester Niels Kjeldsen kannik i Roskilde 6 tjenere og 1 gårdsæde, 1 tjener til præsten« eller »Ingvorslund, hr. Jakob 2«. Læseren må så selv regne ud, hvem Knud Pedersen eller hr. Jakob var, for skriveren har det været indlysende, mens han dog fandt det fornø-

2. De fleste kildehenvisninger til nærværende artikel gives kun som en dato i teksten, men det er herefter nemt at finde kildestedet i den relevante udgivelse.

3. RA, Registratur 108 A, Ringsted og Ramsø herreder (1517). Skatteregistret er behandlet i Thelma Jexlev: *Fra dansk Senmiddelalder* (1976) og, meget detaljeret, af Erik Ulsig i *Bol og By* 1978. Fremstillingen her kan derfor gøres kort.

RAMSØ HERRED

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

Signaturforklaring	
●	Bisp
○	Sognekirke og -præst
■	Domkirke
□	Vor Frue i Kbh
▲	Klostre
△	Hospital
*	Krone
◆	Selvejere
♣	Kendt adelsgoods
◆	Ukendt adelsgoods
⊠	Herregård/hovedgård

dent at oplyse, at Niels Kjeldsen var kannik i Roskilde. Persongalleriet er imidlertid tilstrækkeligt kendt til, at alle kan identificeres. Større vanskelighed byder det forhold, at registret for så vidt ikke fortæller, hvem der ejede bøndergårde, men hvem der disponerede over dem. Det var ikke hr. Jakob, som ejede de to gårde i Ingvorslund, men det embede, han beklædte ved Roskilde Domkirke. Og det var ikke hr. Mads Eriksen (Bølle), som i Ejby ejede 21 gårde foruden 6 øde, for han var lensmand dér under Roskildebispen. Og når der i Højelse bl.a. anføres »2 til Skjoldenæs«, kronens slot, fremgår det af mageskiftebrev 5/7 1567 til Peder Oxe, at de to gårde ikke var kronens fæstegårde, men selvejergårde.

Endelig bør det nævnes, at kronens gods står opført under to slotte, Skjoldenæs og København. Godset under sidstnævnte var det lille Farebæksholm eller Holm len, som i årene omkring 1517 lå under lensmanden på København.

Om kirkelige fonde, der ejer jord:

I tabellen nedenfor over ejendomsfordelingen i Ramsø herred kan det ses, at bispem, dvs. bipestolen, ejede 95 bondegårde og domkirken 99. Med domkirken menes det utal af fonde, som administreredes af præsterne ved domkirken. Den største fond var bygningsfonden, som afholdt udgifterne til vedligeholdelse af domkirken. De faste præster, de 34 kanniker, udgjorde tilsammen en korporation, domkapitlet, men havde hver deres faste indtægt, et præbende. Hr. Jacob havde bl.a., som nævnt ovenfor, to gårde i Ingvorslund. Af jordebogen fra 1568 over »Roskilde Kapitels og Domkirkens indkomst og rente« ses det, at 15 andre gårde hørte til hans embede, Åshøje præbende.

Blandt de mange andre fonde skal her kun nævnes de talrige altre. Som eksempel skal tages det alter, som væbneren Niels Esbernsen Bille i 1436 indstiftede til ære for den hellige Kathrine til bod for sin egen og sin hustrus sjæl og deres forfædre (forældre) og arvingers sjæle. Niels Esbernsen udpegede samtidig en præst, en såkaldt evig vikar, til at sørge for gudstjenesten ved altret; til evig tid skulle der celebreres fire messer om ugen, og én gang om året, på stifterens dødsdag, skulle hans anniversarium holdes i domkirkens kor. Til at bestride udgifterne ved præst (selv om denne givetvis også havde andre gudstjenester at tage sig af) og gudstjeneste til evig tid krævedes der indtægter, og her kendtes kun én form, indtægter af jordegods. Niels Esbernsen havde ingen børn, så han havde råd til at give fire stor sjællandske fæstegårde og en gård i Trælleborg i Skåne. At alterstifteren udpegede den første præst, er forståeligt, men ellers blev forholdet det, at det blev domkapitlet, som indsatte præsterne.

Sognekirker og -præster havde også deres egne indtægter, dels i form af tiende, dels som jordegods. Den daglige administration af sognekirkens indtægter varetoges af kirkeværgerne, to lægmænd fra menigheden, under kontrol af bispens official. På tilsvarende vis var præsten under tilsyn af bispem.

Det største problem, når man vil bestemme ejendomsforholdene, frembyder imidlertid skattekategorien gårdsæder, fordi den dækker over to socialkategorier, beboere af henholdsvis smågårde og huse. Ved en omstændelig sammenligning med senere materiale, som ikke skal refereres her, ser det ud til, at 34 af de 53 gårdsæder var smågårde, hvorfor gårdtallet bør forhøjes fra registrets 343 til 377 (excl. de tre hovedgårde, Viby, Holm og Svenstrup og vistnok en hovedgård i Ramsø), hvortil yderligere er at lægge 3 præstegårde, som registret forbigår, fordi de var skattefrie. Gårdtallet bliver derfor 380 – foruden Ørsted sogn.

I Ørsted sogn var der ifølge Sjællands Stifts Landebog 1567 25 tiendeydere og 1 præstegård, altså 26 gårde. Sognet havde tre byer. Risby på blot 2 gårde tilhørte Roskildebispen allerede i 1370⁴ og er noteret som bispegods i lensjordebogen 1555-56, mens Hønske med 4 gårde i begyndelsen af 1500-årene tilhørte Cecilie Ovesdatter Lunges børn.⁵ Af Ørstedes 20 gårde besad kronen i 1525 og 1583/84 1 gård, og Frederik 1. erhvervede ved mageskifte med Tyge Krabbe 1 gård⁶, mens domkapitlet ifølge dets jordebog fra 1568 (hvis vi fradrager en gård, som var erhvervet i 1561) ejede 5 gårde, og præsten havde sin præstegård. 1 gård tilhørte ifølge brev af 22/4 1567 (Kancelliets Brevbøger) Vor Frue Kloster i Roskilde. Hertil skal lægges 2 gårde, som biskop Niels Skave i 1494 skænkede til et nyt alter i sin domkirke, men som de adelige arvinger sikrede sig ved Reformationen. I alt 9 gårde i byen var således i gejstlig besiddelse i katolsk tid. De fleste af de resterende 9 gårde, måske alle, var i adeligt eje, således som det fremgår af forskellige ejendomstransaktioner fra 1504 og frem til 1664-Matriklen.

Medregnet Ørsted sogn, var gårdtallet i Ramsø herred 406. Gårdtallet var dermed større end sidenhen. I Stiftslandebogen 1567 var der 378 tiendeydere (foruden Gammel Køge) plus 10 præstegårde, i alt 388 gårde. Nedgangen samlede sig om Ejby, hvor gårdtallet formentlig blev reduceret med 12 (de 6 betegnedes, som nævnt ovenfor, allerede i 1517 som øde), og om Syv sogn, hvor herregården Viby lå. Her sank gårdtallet med 6, men det skyldes nok mest, at herremanden havde fået sat sine gårdsæder uden for tiende og beskatning. I Christian 5.s Matrikel 1682/88 var gårdtallet i herredet yderligere reduceret til 377 (foruden de tre hovedgårde, Viby, Svenstrup, Spanager). Nedgangen skyldtes nedlæggelse af bøndergårde til fordel for hovedgårdsdrift.

4. *Danske middelalderlige Regnskaber* 3.rk.1, s. 166.

5. Se E. Ulsig: *Danske Adelsgodser* (1968), s. 432 og 439 og Susanne Vogt i *Sydsvenska Ort-namnsällskapetets Årsskrift* 1988, s. 55.

6. RA, Skjoldenæs lens jordebog 1525 og Roskildegårds jordebog 1583/84. Jeg skylder Thelma Jexlev tak for disse oplysninger. – Kong Frederik den Førstes Danske Registratur trykt *Ældste Archivreg.* IV, s. 404. Gården er ikke identisk med gården i jordebogen 1525.

Ejendomsfordelingen i Ramsø herred 1517 suppleret med Ørsted sogn ca. 1536 så således ud:

Tabel 1

Kronen	26+6 selvejere plus 1 hgd.
Roskildebispen	95 plus 1 hgd.
Roskilde Domkirke	99
Vor Frue Kirke i København	6
Hellig Gejst i Kbh. og St.Jørgen i Roskilde	8
Nonneklostre i Roskilde	46
Andre klostre	25 plus 1 hgd.
Sognegejstlighed	12
Adelen	83 plus 1 hgd.
i alt	406

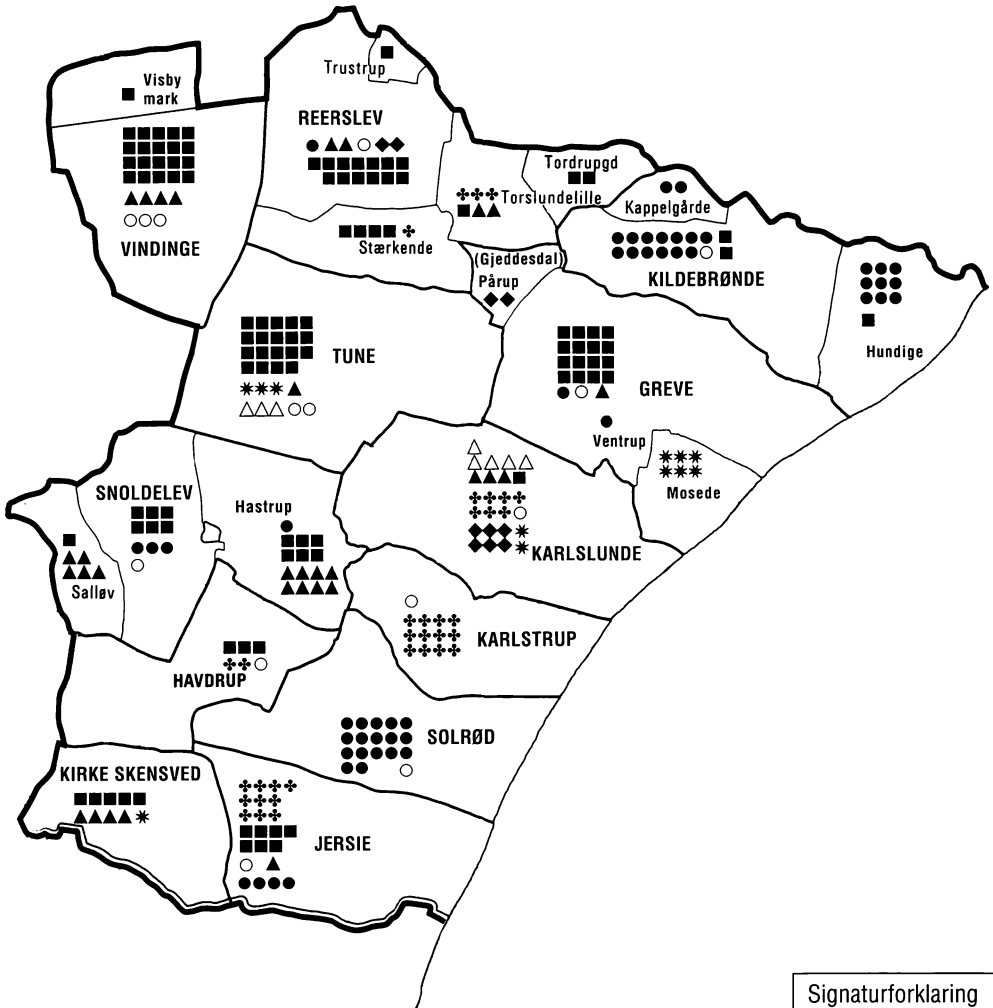
Med 291 af 406 gårde ejede kirken (medregnet de to hospitaler) over 70% af herredets bøndergårde.

Tune herred

Tune herred omfattede i Christian 5.s Matrikel 1682/88 én hovedgård og 308 bøndergårde. Her bortses fra lokaliteten Visby (Vesby) i Vindinge sogn, som ganske vist havde eksisteret i ældre middelalder, men hvis 22 minigårde i 1682 var aldeles nyetablerede. I Sjællands Stifts Landebog 1567 anføres der 258 tiendeydere og 6 præstegårde beboet af præster, dvs. i alt 264 gårde i herredet. I Matriklen 1664 var gårdtallet ca. 267 foruden præstegårde i måske 11 af de 12 sogne, dvs. i alt 278. Til undersøgelse af forholdene på Reformationstiden er 1688-matriklen således mindre anvendelig, der var i en række landsbyer siden 1664 sket en deling af de største gårde på 17-20 td. hartkorn. Det drejer sig især om Solrød, Karlslunde, Havdrup, Stærkende og måske Vindinge.

Matriklen 1664 registrerer ejendomsforholdene 1660-64, dvs. ved Enevældens indførelse. Den største ejendomsbesidder var endnu i 1660 Roskilde Domkapitel med ca. 112 gårde. Men ellers var forholdene selvfølgelig meget ændrede, fordi kongen havde konfiskeret bispe- og klostergodset efter Reformationen i 1536. Det er vanskeligt at rekonstruere ejendomsforholdene i Tune herred omkring 1536 helt præcist, men hovedtrækkene volder ingen problemer. Tallene ser ca. ud som følger:

TUNE HERRED

Signaturforklaring

- Bisp
- Sognekirke og -præst
- Domkirke
- ▲ Kloster
- △ Hospital
- * Krone
- ◆ Selvejere
- ✿ Kendt adelsgods
- ◆ Ukendt adelsgods
- ☒ Herregård/hovedgård

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

Tabel 2

Kronen	12
Roskildebispen	52
Roskilde Domkirke	109
Hellig Gejst i København	8
Klostre	31
Sognekirker og -præster	14
Adelen	45
i alt	271

Hermed er der optalt 271 gårde, lidt mere end gårdtallet for 1567, som var på 264. Sammenlagt indehavde kirken, hvis hospitalet i København medregnes, 79% af Tune herreds bøndergårde.

Lad os se nærmere på, hvordan disse tal er fremkommet. Roskildegårdens Lens Jordebog 1555-56 adskiller, som tidligere nævnt, *bispe- og krongods*. Det er ganske vist til liden nytte her, fordi kun et hjørne af herredet hørte til lenet; vi får blot at vide, at 1 gård i Reerslev, gården Ventrup samt 3 gårde i Snoldelev og 1 i Hastrup havde tilhørt bispen, mens 3 gårde i Tune og 1 i Kirke Skensved var gammelt krongods. Det meste bispegods lå nemlig i kystsognene og udgjorde selvstændige mindre len, Kappelgård og Solrød, som nævnes i Roskildebispens Jordebog 1370 (Kappelgård også i brev af 9/4 1384), men beklageligvis ikke i en fortegnelse over bispelene i 1536.⁷ Såvel bispegårdens, »fadburets«, jordebogsregnskaber 1522-24 som en tilhørende gæsteriliste viser til gengæld, at Kappelgårdslenet bestod af Kappelgård (senere delt i to gårde) med 13 gårde i Kildebrønne, 9 i Hundige og 1 i Greve.⁸ Vanskeligere er det at få rede på Solrød, men Arild Huitfeldt, rigskansleren og historikeren, havde 1595-96 foruden Tryggevælde en særskilt forlening på Solrød med 17 gårde plus 6 i Jersie og 6 i Mosede. De 4 af gårdene i Jersie anføres i 1570 som liggende under det gamle bispelen Paddeborg (i Sydsjælland!) – hvilket passer godt med, at Roskildebispen erhvervede 4 gårde i Jersie i 1408⁹ – mens vi ved, at kronen havde fået én gård ud af to handeler 1570 og 1579. Bispestolen havde således ved Reformationen 4 gårde i Jersie, hvorimod Mosede nok var kongelig, som det synes at fremgå af en trætte mellem bispestol og krone 1490-1502 om bl.a. kystfiskeriet og af en skelstridighed mellem Ventrup-

7. *Da. middela. Regnskaber* 3.rk.I, s. 327-32.

8. *Ibid.* s. 219-48.

9. *Ældste Archivreg.* III, s. 368f.

Greve og Mosede i 1490.¹⁰ Endvidere ejede kongen måske 2 gårde i Karlsrunder, som blev mageskiftet væk i 1551 og 1570.

Roskilde Domkapitel besad ifølge kapitlets jordebog 1568, korrigeret med J.O. Arhnings oplysninger om ændringer i årene 1551-63, 109 gårde.

Helligåndshospitalets 8 gårde (Karlsrunder 5, Tune 3) findes i Københavns Jordebog 1581.¹¹ Som det vil fremgå nedenfor, må hospitalet også have ejet dem i 1522, men hvor langt tilbage i middelalderen dets besiddelse af dem rækker, vides ikke.

Viden om *klostergodset* må samles fra mange forskellige steder. St. Agnete Kloster i Roskilde ejede ifølge sin jordebog 1508 7 gårde (i seks byer), mens St. Clara 1561 7/7 noteres for 4 (K. Skensved og Sallev), Knardrup i 1539 for 3 gårde (Hastrup) og Ringsted i 1563 for 3 gårde (Hastrup).¹² Maribo Kloster fik i 1445 af Johanne Nielsdatter 1 gård i Karlsrunder, som hørte til klostret endnu 1568.¹³

Vor viden om det givetvis rigeste af de tre rige kvindeklostre i *Roskilde, Vor Frue*, er meget begrænset, undtagen selvfølgelig for Ramsø herred, hvor klostret i 1517 anføres med 15 gårde. Kancelliets Brevbøger tilbyder dog et par interessante muligheder for at komme videre. 1567 22/4 pantsatte kronen til en adelsmand gods, som »tidligere havde hørt til Vor Frue Klosters«, og 1575 8/10 forlenedes en anden adelsmand med »noget af Vor Frue Klosters« gods. 13 af gårdene i de to breve tilsammen lå i Ramsø herred by for by helt svarende til 1517-registret, mens de 2 manglende gårde, i Ølsemagle, i 1564 20/6 var blevet mageskiftet til en tredje adelsmand. I pantebrevet 1567 nævnes endvidere 1 gård i Ørsted (som jo ikke er medtaget i 1517, se s. 10) og 1 gård i Lille Salby, som repræsenterer den eneste uforklarede ændring.

Den fortræffelige overensstemmelse mellem registreringerne i 1517 og brevene halvtreds år senere gør, at der er grund til også at tage brevenes oplysninger om Vor Frue Klosters gods i Bjæverskov, Tune, Volborg og Sømme herred alvorligt. I det første herred nævnes i 1567 2 gårde, men i 1575 opregnes der i Volborg herred 6 gårde, i Sømme herred hele 31 gårde og i Tune 22 gårde: 8 i Vindinge, 1 i Tune, 1 i Hastrup, 2 i Karlsrunder, 3 i Sallev,

10. Ibid.

11. *Kjøbenhavns Diplomatarium* I, s. 515-22.

12. *Kancelliets Brevbøger* 1563 15/10. – Ifølge forleningsbreve af 22/8 og 22/11 1563 ejede Sorø kloster 4 gårde i Jersie, og dets gods i Jersie (uspecificeret) blev 1586 7/4 lagt til Antvorskov len. Der er ikke taget hensyn til de 4 gårde her, idet det er umuligt at finde vidnesbyrd om dem før eller siden.

13. *Æ.Archivreg.* III, s. 302; *Kancelliets Brevbøger* 19/10 1568 og 11/2 1569. En gård i Jersie, som samme fru Johanne gav til klostret i 1430 (*Æ. Archivreg.* III s. 281), kendes derimod ikke senere.

I i Skensved, 3 i Reerslev samt 3 i Kappelgårde. Den sidste, i vores sammenhæng notorisk forkerte oplysning gør, at de andre oplysninger ikke uden videre kan tages for pålydende, men må vurderes nærmere. De otte gårde i Vindinge må antages at svare til de 4 gårde og de tre i Sallev til de 3, som kongen i 1661 skænkede til Københavns by og magistrat. Vi kender nemlig ejerhistorien for de to byers øvrige gårde, hvorfor godset 1575 og 1661 må være identisk. De 2 gårde i Karlslunde er bevidnet i brevet fra 1564 om Ølsemagle, nævnt ovenfor. Resten af gårdene er der ikke nogen kontrolmuligheder på, men jeg vil antage, at de også tilhørte klostret på Reformationstiden og før. Et argument er det her, at netop seks af 1575-brevets syv landsbyer i Tune hd. er dem, der fra dette herred figurerer i klostrets store pavelige privilegiebrev fra 1257, og tilsvarende otte af elleve byer i Sømme herred og to af tre i Volborg herred. Det skal dog medgives, at kontinuiteten for Ramsø herreds vedkommende tilbage til 1257 var meget ringe.

På kortet sættes Vor Frues gods i Tune herred til Vindinge 4, Tune 1, Hastrup 1, Karlslunde 2, Sallev 3, Skensved 1 og Reerslev 1, i alt 13 gårde.

Under *sogneejstligheden* hørte som anført i tabellen 14 ejendomme. Interessant er det, at den kongelige kirke Haraldsted i Ringsted herred havde en gård i herredsbyen Tune.

Herefter er spørgsmålet, om de resterende, ikke særligt mange, gårde i herredet var *adelsgoods*. Det drejer sig først og fremmest om Karlstrup og Karlslunde. Abraham Brodersen, hvis datter sad som enke på Vallø efter Jens Falk, erhvervede i 1405 omfattende gods i de to byer,¹⁴ og i Valløskiftet 1421 figurerer Karlstrup med en ret stor landgildeydelse, men uden angivelse af gårdtal. En række andre breve viser Valløs besiddelse af ejendom i Karlslunde også før 1405, og formentlig i 1470'erne fik den daværende ejer af Vallø brev på Ringsted Klosters 5 gårde i byen.¹⁵ I 1574 ejede Mette Rosenkrantz af Vallø ifølge sin jordebog kun 7 gårde i Karlslunde og intet i Karlstrup.¹⁶ Der kan næppe være tvivl om, at hendes medarving til Vallø, søsteren Birgitte gift med Peder Bille, da de delte Valløgodset, må have fået Karlstrup og måske nogle gårde i Karlslunde. Efter at Christen Skeel o. 1650 atter samlede Vallø, ejede han i 1658 alle nu 17 gårde i Karlstrup.¹⁷

Mette Rosenkrantz havde ifølge jordebogen 1574 også arvet 2 gårde i Havdrup. I sit andet ægteskab var hun gift med Peder Oxe af Gisselfeldt, som ifølge sin jordebog besad 3 gårde i Torlundelille og 14 i Jersie, hvoraf

14. *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401 I*, nr. 649-51.

15. *Danske Adelige Brevkister*, ed. A. Thiset 1897, s. 136.

16. RA Privatarkiver, Peder Oxe G, skiftejordebog. Heri Mette Rosenkrantz's jordebog 1574.

17. Marianne Antoniewitz (Johansen): *Vallø gods og dets ejere* (1976), s. 85.

de 4, som nævnt ovenfor, var forhenværende bispegods, som kongen havde tilskødet ham 12/5 1570 (de gik tilbage til kronen efter hans død), mens andre 4 (måske 6) var hans eller hans søskendes mødrene arv.¹⁸ Endelig ved vi, at 1 gård i Stærkende var i adelseje, indtil kronen erhvervede den i 1634.

En særegen kilde¹⁹ fra bispegårdens regnskab 1522-24 muliggør et check af de fremførte oplysninger om adelsgodset. Det er tale om en fortegnelse over de bønder, der – ligesom bispestolens egne – skulle yde bispetiende, dvs. kronens, hospitalernes og adelens bønder, idet næsten alle kirkernes og klostrenes var fritagne. Listen dækker Sømme og Tune herred, excl. de to sydligste sogne, Jersie og Kirke Skensved, men plus nogle mindre, tilgrænsende områder. For Tune herred anføres 48 personer: Karlslunde 20, Reerslev 2, Stærkende 1, Havdrup 3, Pårup (nu Gjeddedal) 2, Karlstrup 12, Tune 5 (?) og Torslunde(lille) 3 og måske nogle flere, men listen er frygtelig medtaget af tidens tand. Vi ved, at kronen og Hellig Gejst ejede 7 gårde i Karlslunde og 6 i Tune (foruden Mosede, som bør have stået opført i den ødelagte del af listen). De resterende 35 gårde må have været adelens. Vi får, som det vil ses, bekræftet de adelige ejendomme i Stærkende, Havdrup og Torslundelille (men jo altså ikke de 10 (?) gårde i Jersie). Af nyt i forhold til, hvad det øvrige kildemateriale har vist, får vi oplysningerne om 4 gårde i Pårup og Reerslev, samt hvor mange gårde i Karlstrup og Karlslunde, henholdsvis 12 og 13, som var adelsgods.

Det har været muligt at rekonstruere ejendomsfordelingen i Tune herred incl. adelsgodset med tilnærmelsesvis sikkerhed. I de næste tre herreder vil det derimod i ret vidt omfang blive nødvendigt at bestemme adelsgodset ad indirekte vej.

Om lensadministration

Fra Stevns og Bjæverskov herred har vi (som omtalt s. 6) et jordebogsregnskab fra 1492 over selvejere og kronbønder. De to herreder hørte sammen med en række andre områder under Københavns Slot, men det vigtigste krongods gjorde det ikke: Hårlev sogn i Bjæverskov herred lå under Tryggevælde len, mens Højstrup på Stevns udgjorde et selvstændigt len, et godslen, betegnelsen brugt for at markere en modstilling til herredslene. Der var mange godslen i Danmark i 14-1500-årene; de fleste af dronning

18. Morfaderen var Mogens Gøye, som ejede 4 gårde i Jersie, se *Eline Gøyes Jordebog*, ed. A. Thiset 1892, s. 82f.

19. *Da. middela. Regnskaber* 3.rk. I, s.249-53.

Margrethes erhvervelser af adelsgoods var i 1400-årene sådanne selvstændige len. Med tiden voksede ganske vist tendensen til at inkorporere dem i større administrationsenheder, men til gengæld fik man efter 1536 så et meget større problem med alt det af kongen overtagne kirkegoods.

Hvis vi et øjeblik vender tilbage til Ramsø herred, så var det uden al tvivl lensadministrationen på Skjoldenæs, som registrerede skatteydere i slottets to herreder, Ringsted og Ramsø. Men det er karakteristisk, at Margrethes godserhvervelse i Ramsø herred, Moltkernes Farebæksholm, ikke noteres som liggende til Skjoldenæs. Holm med Valore by m.m. var i 1517 dog ikke et selvstændigt len, men lå under København som et udslag af et forsøg på at rationalisere administrationen lidt.

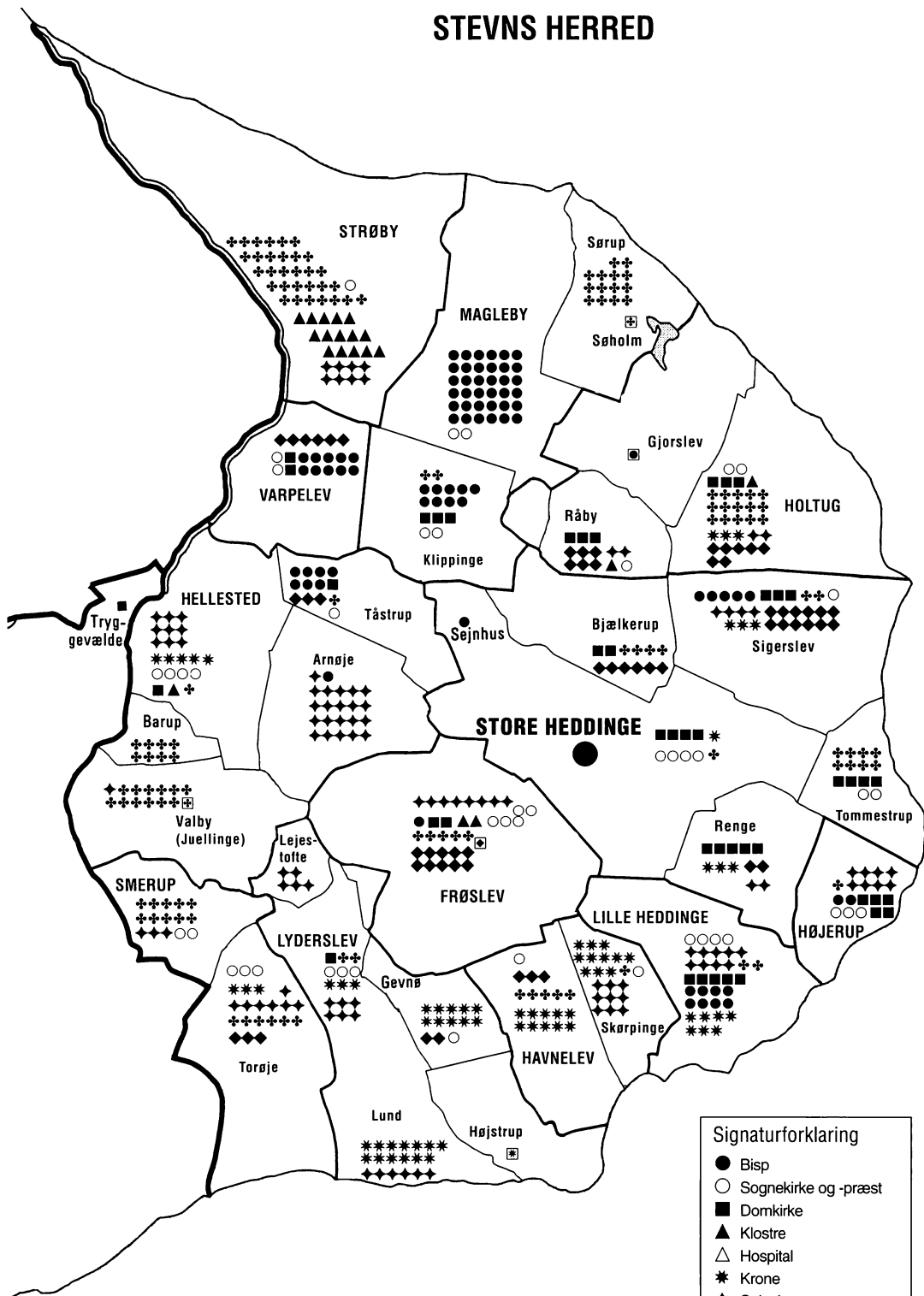
Stevns herred

Kronens gods på Stevns bestod først og fremmest af Højstrup, som udgjorde et selvstændigt godslen fra dronning Margrethes erhvervelse af det og helt frem til 1617, da det lagdes under Tryggevælde. Det øvrige gods var, som det ses af jordebogen 1492, meget beskedent, blot 12 gårde, vigtigst Kongsgården i Store Heddinge og 5 gårde i Hellested. For at få belyst Højstrupgodset nærmere er man nødt til at studere Margrethes erhvervelser og sammenholde dem med den ældste lensjordebog, som først er fra 1614.²⁰ En sammenligning med jordebogen 1614 ser således ud i antal gårde:

	1400-11	1614
Hellested	-	5
Holtug	-	3
Sigerslev	2	2
Renge	2	2
Lille Heddinge	3	4
Skørpinge	106 td. korn	5 + 5 jorder
Havnelev	6 + 64 td. korn	7 + 3 jorder
Gevnø	15	8 (10)
Lyderslev	3	3
Tørøje	3	3
Lund	12	13

20. Jordebogen er i Lensregnskaberne i RA anbragt under Tryggevælde len.

STEVNS HERRED

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

Signaturforklaring	
●	Bisp
○	Sognekirke og -præst
■	Domkirke
▲	Klostre
△	Hospital
*	Krone
◆	Selvejere
♣	Kendt adelsgods
◇	Ukendt adelsgods
⊠	Herregård/hovedgård

Folmer Jakobsen Lunge solgte 1400-1406 Højstrup gård og by med ca. 50 andre gårde på Stevns til dronningen.²¹ Nogle af dem, som var pantegods, overlod hun omgående til sin favorit, Johan Olufsen Bjørn, men overtog til gengæld et mindre pantegods fra Folmers broder Anders og tilbyttede sig meget gods i Skørpinge (106 td. korns rente) og Havnelev (64 td. korn) fra Folmers fjernere slægtning, Lauris Jensen (Blaa), som var hendes hovedsmand på Nykøbing Slot.²² Forskellene mellem godset på de to tidspunkter er ikke store og mere eller mindre forklarlige: De 5 gårde i Hellested var administrativt (efter 1492) flyttet fra herredet til godslenet, de 3 i Holtug var erhvervet af kong Hans i 1496,²³ den kraftige reduktion i gårdtallet i Gevnø (tallet 8 bør dog nok rettes til 10, jf. 1664-Matriklen) skyldtes en almindelig reduktion af gårdtallet i byen. Generelt er forholdet det, at det er vanskeligere at opgøre gårdtal o. 1400 end sidenhen, fordi gårdbegrebet var mere diffust dengang. Derfor, når der skal tegnes et kort over ejendom på Reformationstiden, er det for Højstrupgodset sikrest at bruge tallene fra 1614. Krongodset på Stevns bestod følgelig af de 12 gårde i 1492-jordebogen, de 3 gårde kong Hans erhvervede og dronning Margrethes købegods med ca. 57 gårde, i alt 72 gårde.

Krongodset på Stevns blev i omfang langt overgået af *selvejergodset*, som i 1492 og senere var af et for Sjælland usædvanligt omfang. Det er svært at opgøre det helt præcist, men formentlig var gårdtallet ca. 110, mens de øvrige anførte enheder var huse eller mindre jorder. Bønderne var inddelt i seks settinger: Strøby-Hellested, Arnøje, Torøje, Frøslev, Lille Heddinge og Skørpinge. Vi møder dem næste gang i Tryggevælde lens jordebog 1595, men her kun som settinger uden angivelse af de enkelte bønder eller gårde. De fleste af dem anføres imidlertid endnu i Frederik 3.s Matrikel, omend da overladt til borgerlige eller adelige godsejere efter statsomvæltningen i 1660.

Bispegodset på Stevns er velbelyst. Det kendes fra Roskildebispens Jordebog, som begynder således: »Stevns herred. Bemærk! Dette er godset som ligger til Gjorslev i det Herrens år 1370«. Og det kendes efter kronens overtagelse af det ved Reformationen, hvor Christian 3. allerede 1540 21/11 til sin rådgiver og diplomat Peder Svave skænkede Gjorslev med tilhørende fæstegods, foruden Gjorslev by vistnok hele Magleby (excl. præstegård og sognekirke) med 33 gårde og 3 øde jorder, det halve Varpelev med 10 gårde samt 34 gårde og nogle øde jorder andetsteds på Stevns. Medregnet de øde jorder i Magleby (men excl. Gjorslev by) i alt 80 gårde.

21. Se E. Ulsig 1968, s. 414.

22. *Rep. Dipl.* nr. 4327, 5181, 4317.

23. *Eline Gøyes Jordebog*, s. 89.

Roskilde Domkirke havde ikke særlig meget gods på Stevns, 44 gårde. 23 af gårdene tilhørte det store kongelige kapel, Hellig tre Konger, grundlagt af Christian 1. Endnu mindre jord tilhørte de store *klostre*.²⁴ Den eneste større besiddelse var 15 gårde i Strøby under St. Claraklostret i Roskilde, mens St. Agnete havde 1 gård i Frøslev og 1 i Hellested. Sorø Akademi ejede i 1623 1 gård i Holtug og 1 i Frøslev (begge vel fra Maribo Kloster), og Skovkloster i 1470erne havde 1 gård i Råby. Medtages disse sidste, når klostrene op på det beskedne tal af 20 gårde.

Derimod var *sognepræsterne og kirkerne* velhavende. Ifølge Stiftslandebogen 1567 besad de omkring 45 gårde; det nøjagtige tal er svært at afgrænse, fordi kirkerne også havde mange mindre ejendomme. Den rigeste af herredets 12 kirker var Store Heddinge, som ejede 7 gårde. Påfaldende er det, at to sydsjællandske kirker, Vejlø og Udby, hver havde en gård i Tommestrup.

Tilsammen ejede konge, selvejerbønder og de forskellige gejstlige institutioner på Reformationstiden ca. 371 gårde. Tallet på tiendeydere var i 1567 540, hvortil skal lægges 8 præstegårde, i alt 548. Det så ikke meget anderledes ud i Christian 5.s Matrikel, her anføres 535 gårde (foruden 5 hovedgårde). Den største forskel møder vi i Hellested sogn, en nedgang fra 81 til 71, som skyldtes herregården Valbys (nu Juellinge) nedlæggelse af bønderbrug til fordel for hovedgårdsdriften. En nedgang i Magleby sogn på 8 skyldes tilsvarende Søholms nedlæggelse af Sørup by. Det kan i denne sammenhæng undre, at gårdtallet var uændret i Holtug sogn (henholdsvis 51 og 52 gårde), idet vi ved, at Gjorslev by blev nedlagt, men forklaringen kan være, at gårdene i byen var tiendefri i 1567 og dermed ikke medtaget. En nedgang i Store Heddinge sogn fra 81 til 74 skyldes måske til dels, at de bøndergårde, som lå på Store Heddinge mark, ikke er medtaget i matriklen.

Den store *kontinuitet i gårdtallet på Stevns* gør, at det med sikkerhed kan fastslås, at *adelen* i slutningen af middelalderen ejede meget gods i dette herred. Ca. 177 gårde får man det til, hvis man trækker de anførte 371 gårde under kirke og konge fra gårdtallet i 1567, som var på 548. Analysen nedenfor vil imidlertid vise, at adelen endog ejede lidt mere.

Ligesom andetsteds er kilderne til adelsgodset væsentlig ringere end for de andre ejere, men dog ikke helt ringe, for så vidt som vi ved, hvor mange og hvilke bøndergårde der hørte til de to største godskomplekser. Fra 1472 haves et skiftebrev efter Johanne Nielsdatter (Jensdatter) Brok af Vemmetofte, som var død barnløs efter vistnok tre ægteskaber og derfor arvedes

24. *Kronens Skøder 717 1561*; RA, St. Agnete Klosters jordebog 1508; *Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet I* (1924), s. 643, jf. s. 146f; *Skovklosterregnskaberne 1467-81*, ed. Merete Dahlerup 1993, passim. – Agneteklostrets jordebøger er udgivet af Thelma Jexlev: *Roskilde Sankt Agnete klostres jordebøger og regnskaber 1508-1515* (2001).

af sine nevøer Aksel Lagesen og Lage Brok (og dennes halvsøskende). Godset på Stevns bestod af 29 gårde i Strøby, 14 i Smerup sogn, dvs. ved Vemmetofte, og 9 spredtliggende gårde, i alt 52.²⁵ Den anden store besiddelse tilhørte Torben Bille og hans hustru Cecilie Ovesdatter Lunge, den kendes fra forskellige skiftebreve 1492ff. Torben ejede hovedgården Søholm med Sørup by (13 gårde) i Magleby sogn og 11 gårde andetsteds; hustruens gods supplerede på det smukkeste med ca. 13 gårde i Holtug og 15 andetsteds, tilsammen 52 gårde.²⁶ Endvidere ved vi, at Cecilies svoger, nysnævnte Aksel Lagesen, ved sin død i 1498 efterlod sig 4 spredtliggende gårde, foruden hvad han havde arvet efter sin faster på Vemmetofte,²⁷ og at der under Vallø formentlig hørte 2 gårde i Strøby.²⁸ Et mindre adelsgods Valby (Juellinge) tilhørte en gren af Bjørnslægten. I 1474 6/10 kom byen Barup fra Vallø til Valbygård. Der var sidenhen 8 gårde i Barup, og Valby må kunne sættes til mindst 12 gårde, tilsammen således 20. De her opregnede godser omfattede 130 bøndergårde. Der skulle således ikke engang være et halvt hundrede gårde tilbage at få rede på.

Lidt ved vi om dem. I Frøslev lå der en lavadelig herregård, hvis tilliggende er ukendt, men vistnok ikke aldeles ubetydeligt. I 1642, da godset var kommet i højadelig besiddelse, foretoges der et mageskifte, hvorved bøndergodset i Frøslev by fordobledes med 12 kron- og selvejergårde imod afståelse af 15 gårde, som lå spredt rundt i nabobyerne. Endelig lå der i Havnelev en lille adelsgård. Resten af adelens ejendom i herredet var fordelt på mange ejere, ca. 30 gårde kendes i 1500-årene, men nogle af disse gårde er nok talt med ovenfor under Brokkernes og Billernes gods.

Når der skal tegnes et kort over ejendomsfordelingen, skal også det usikre og ukendte adelsgods med, og antallet af gårde med ukendt ejer skal bestemmes for de enkelte byer. Det bliver nødvendigvis noget af en skønssag, men det totale gårdtal er som fremhævet ret konstant, og kontinuiteten gælder også for de enkelte byer. Følgelig trækkes tallet for gårde med kendt ejer fra byernes gårdtal i matriklerne, fortrinsvis 1664-Matriklen. Der er ikke plads her til nærmere at explicitere fremgangsmåden, men se nedenfor s.29 og 32-33 under Bjæverskov og Volborg herreder. Herved kommer 10 gårde til syne i Frøslev og ca. 50 i ti andre byer. Det samlede tal, 60 gårde, er større end det ovenfor foreslåede lille halve hundrede. Det skyldes, at antallet af gårde med kendt ejer i en række andre byer var højere på Reformationstiden end sidenhen i matriklerne.

25. E. Ulsig 1968, s. 429.

26. Ibid. s. 431 og 439f samt Susanne Vogt 1988

27. E. Ulsig 1968, s. 435.

28. RA, Mette Rosenkrantz's jordebog 1574 (note 16), jf. brev 19/4 1383 og Matriklen 1664.

En oversigt over Stevns herred på Reformationstiden ser således ud:

Tabel 3

Kronen	72 + 110 selvejere plus 1 hgd.
Roskildebispen	80 plus 1 hgd.
Roskilde Domkirke	44
Klostre	20
Sognejstlighed	45
Kendt adelsgods	130 plus 2 hgd.
Usikkert/ukendt adelsgods	60 plus 1 hgd.
i alt	561

Kirkens godsandel var meget mindre og adelens meget større end i Ramsø og Tune herred. Men hvad der udmærkede Stevns, var det store antal selvejere, et for Sjælland abnormt stort antal. Krone, kirke og adel delte derfor Stevns med en tredjedel til hver.

Bjæverskov herred

Også i Bjæverskov herred havde *kongen* herredømme over tre slags bønder, men langt færre end på Stevns. Selvejertallet udgjorde i 1492 25.²⁹ Store Tårnby, Himlingøje og Ringsbjerg havde hver 5 og Sædder 3, mens resten var spredt på seks bebyggelser. Kendt er gården i Tolstrup Rårise, som 1400-årene igennem førte en forbitret kamp imod Vallø, som havde halvpart, men i 1528 overlod Frederik 1. selvejerdelen til Valløes ejer, Oluf Nielsen Rosenkrantz.³⁰ Ved Reformationen var tallet på selvejerbønder i herredet derfor 24. I begge sammentællinger er medtaget en selvejergård i Herfølge, som kendes fra 1474 til 1573, men som må være identisk med den fæstegård, som kronen ifølge 1492-jordebogen besad i byen.

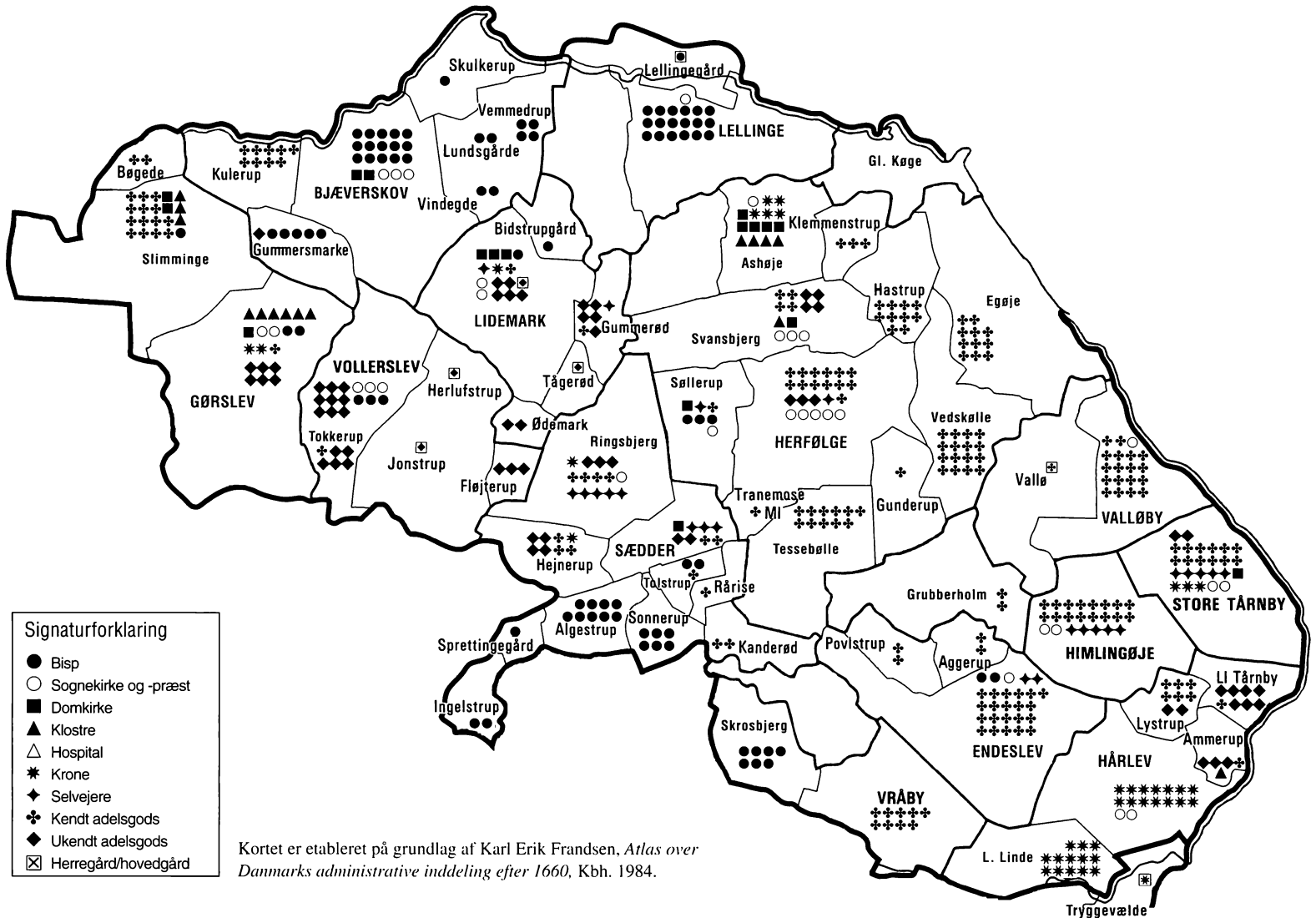
Det almindelige krongods var i 1492 på 11(?) gårde³¹ og blev i 1496 12/10 forøget med 2 gårde i Gørslev til 13. Men nok så vigtigt var Hårlevgodset, som ikke nævnes i 1492 og derfor må have ligget til Tryggevælde.

29. Excl. 4 øde jorder, som ikke nævnes, da kronen i årene 1570-86 afstod selvejergodset til Peder Oxe og andre adelsmænd.

30. *Frederik 1.s danske Registranter* (ed. Erslev og Møllerup 1879), 15/7 1528.

31. Gårdtallet i 1492 er her sat til 11, idet 3 brug i Ringsbjerg er regnet for 1 pga. de ydelser de er noteret for, og fordi Tryggevælde jordebog 1595-96 (RA) kun har 1 gård.

BJÆVERSKOV HERRED

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

Senere kilder viser, at det bestod af Hårlev by med 14 fæstegårde og Lille Linde med 13.³² Krongodset var således i alt på 40 gårde.

Roskildebispen havde to store godskomplekser, Lellinge og Tureby, som begge nævnes i Roskildebispens Jordebog 1370, men desværre uden enhver specifikation. Tureby var et stort len i 1536, da Mads Eriksen (Bølle) var først biskoppens og siden kongens lensmand dér.³³ Det fungerede videre som selvstændigt kronlen til 1604, da kongen mageskiftede det til Henrik Gøye. Tureby ligger i Fakse herred, men ud over et halvt hundrede bøndergårde dér fik Henrik Gøye også 28 gårde i de tilgrænsende byer i Bjæverskov herred, som det ses af kortet. Til trods for at vi først kender Tureby i 1604, synes man at kunne regne med, at det var uændret siden katolsk tid. Derimod var Lellinge len i 1500-årene udsat for nogle omrokninger. Lellinge hgd. med 16 gårde, Bjæverskov by med 15 samt Bistrup, som kun var en enkeltgård, administreredes 1555/56 under Roskildegård. Bjæverskov blev allerede i 1561 byttet bort til Domkapitlet, mens Peder Bille i 1573 11/9 fik Lellinge med 18 gårde og Bistrup, men dertil flere nabobyer, Vemmedrup 4 gårde, Vindegårde 2, Lundsgårde 2, Skulkerup 1 samt 1 gård i Lidemark. Alt dette gods må være gammelt bispegods, mens 2 gårde i Endeslev kan have udgjort en kongelig erhvervelse fra adel, men dog næppe gjorde det.

Under Svenstrup len (i Ramsø herred) hørte i 1555 i Bjæverskov herred Slimminge 1, Vollerslev 3 og Gørslev 1 gård, hvilket var lidt mere end i 1454.³⁴ Lenet Søllerup i Herfølge sogn bestod vist blot af 3 gårde i byen.³⁵ I alt ejede bispstolen Lellinge hgd. og 82 gårde i Bjæverskov herred.

Roskilde Domkirkes gods var derimod såre beskedent, blot 16 gårde ifølge Arhnungs jævnføring mellem Domkapitlets Jordebog 1568 og et mageskifte med kongen i 1561 20/4, men snarere 17, for hertil skal vist nok lægges 1 gård i Søllerup, som kapitlet afstod i 1616 6/7. *Sognejstlighe-*
dens gods, ifølge Stiftslandebogen 1567, kan sættes til 30 gårde. Langt mest velaflagt var Herfølge kirke og præst. Kirken ejede tre gårde, præsteembedet endog syv. *Klostergodset* var beskedent³⁶: Vor Frue i Roskilde 2 gårde (Gørslev, Svansbjerg), St. Clara 1 (Gørslev), St. Agnete 3 (Slimminge),

32. Trykgevælde jordebog 1595/96 sammenholdt med det forhold, at kronen ikke vides at have erhvervet ejendom i disse byer 1536-95.

33. *Da. middela. Regnskaber* 3. rk. I, s. 331; Kr. Erslev: *Len og Lensmænd* (1879), s. 91f.

34. *Da. middela. Regnskaber* 3. rk. I, s. 104.

35. Jf. *Kronens Skøder* 4/9 1586.

36. *Kancelliets Brevbøger* 22/4 1567; *Kronens Skøder* 7/7 1561; St. Agnete Klosters jordebog 1508 (RA): *Skovklosterregnskaberne* 1467-1481; *Adelige Brevkister*, s. 133 og 164 og *Kancelliets Brevbøger* 14/3 1580; *Kronens Skøder* 4/9 1586; *Sorø* I 1924, s. 643, jf. s. 146-47.

Næstved St. Peders i 1473 1 (Ammerup), Ringsted 2 (Åshøje), Maribo 3 (Gørslev) og Sorø 1 (Gørslev: så sent som 1623 og vistnok overtaget fra Maribo), samt (?) et ukendt kloster 2 (Åshøje)³⁷, i alt 15 gårde.

Hele kirkegodset kan opgøres til 144 gårde. Det samlede selvejer-, kron- og kirkegods udgjorde 208 gårde. Det betyder, at adelsgodset har domineret i Bjæverskov herred. Gårdtallet i herredet i 1688 kan sættes til 476 – excl. Gammel Køge og hovedgårdene, dog medregnet Egøje/Rudholt (Billesborg) og Gunderup – mens Stiftslandebogen 1567 anfører 452 tiendeydere og 6 præstegårde plus 32 gårdsæder i Herfølge sogn. Det er klart, at de fleste af disse gårdsæder repræsenterer egentlige gårde, formentlig tiendefri ugedagsbønder til Vester Vallø i Vedskølle, 16 gårde i 1574, og til Øster Vallø i Egøje, 10 gårde. Det samlede gårdtal i 1500-årene var derfor mere end de 480, og *den adelige godsbesiddelse* på omkring de 275.

Langt den største jordejer i Bjæverskov herred var herrerne eller fruene på Vallø. Godset ejedes 1516-45 af Oluf Nielsen Rosenkrantz. Han arvedes af døtrene Birgitte og Mette, som blev gift med Peder Bille til Svanholm og Sten Rosensparre til Skarhult; sidstnævnte faldt i slaget ved Axtorna i Halland 1565, og i 1567 ægtede Mette rigshofmesteren Peder Oxe til Gisselfeld. Han døde i 1575, og fra skiftejordebogen mellem Mette og hans arvinger af Oxeslægten haves et væld af oplysninger om Vallø, Gisselfeld og andre godser. Som der skulle ved et skifte skelnedes der mellem for det første hans (arve)gods, hvoraf hun i øvrigt fik udlagt Gisselfeld som enkepension, og hendes gods, som med tiden ville blive arvet af hendes søn Oluf Rosensparre, og for det andet købegodset, hvori ægtefællerne hver havde halvpart. Hvad der interesserer her, er jordebogen over Vallø, affattet i 1574, og de oplysninger, som kan udfindes vedrørende Gisselfelds tilliggende i Bjæverskov herred. Herved kan omfanget af deres gods opgøres 1567.

En bestemmelse af beliggenheden af en del af godset nærmere Reformationstiden kompliceres dog af Peder Oxes mageskifter. Når således 10 gårde i Åshøje, 2 i Svansbjerg og 3 i Tårnby figurerer som Mettes (arve)gods, viser Kronens Skøder, at de var tilbyttet fra kongen 11/9 1573.³⁸ I dette mageskifte indgik endda adskilligt andet af begge ægtefællers gods, uden at brevet fortæller, hvem der havde eller fik hvad. Det træffer sig imidlertid så heldigt, at det kan udregnes, at Mettes modydelse til kongen har bestået af 6 gårde i Slimminge, en by, som allerede til dels hørte under Vallø ifølge et skiftebrev af 13/11 1421, og 6 gårde i Ørslev på Vestsjælland, som blev til-

37. Kronen kunne 26/10 1563 tilskøde Herluf Trolle 2 gårde i Åshøje, som eventuelt kan rubriceres som ukendt klostergods.

38. 6 af gårdene i Åshøje tilhørte domkapitlet, som fik erstatning af kongen 29/ 12 1573. 2 af de 6 gårde havde kapitlet imidlertid fået ved mageskifte med kronen 20/4 1561.

dømt Vallø i 1523.³⁹ Ligeledes 11/9 1573 mageskiftede hendes svoger Peder Bille også med kronen, han fik herved det gamle bispelen Lellinge og den tidligere nævnte selvejergård i Herfølge og betalte bl.a. med 8 gårde i Slimminge, 2 i Bøgede og 6 i Ørslev.

Hvorvidt Peder Oxe og fru Mette også har mageskiftet Valløgods med adelige, kan vi ikke vide. Men med dette forbehold og et tilsvarende for, hvad hendes første ægtefælle Sten Rosensparre måtte have gjort, kender vi den halvpart af Valløgodset, som Mette arvede efter sin fader: 16 gårde i Vedskølle, gården Gunderup, 14 gårde i Himlingøje, 6 i Endeslev, 9 i Vråby, 11 i Tessebølle, 13 i diverse byer i Valløs omegn og 2 i Lidemark sogn; dertil længere vestpå i herredet 1 gård i Gørslev, 6 i Slimminge, 9 i Kulerup og 3 i Gummersmarke, i alt 91 gårde. Fra skiftet 1421 kendes beliggenheden af Valløs daværende tilliggende, så det er ikke vanskeligt at se, at den bekendte deling i et Vester og Øster Vallø efter 1545 ikke kun dækker hovedgårdens bygninger, men også fæstegodset. Det er uden videre klart, at lokaliteter som Valløby, Store Tårnby og Egøje ved delingen er gået til søsteren Birgitte. Fra hende kan Øster Vallø følges til den bekendte Kirsten Munk, som i 1651 skødede Øster Vallø med Egøje hovedgård til Christen Skeel på Vester Vallø.⁴⁰ Fæstegodset i Bjæverskov herred bestod da af 13 eller snarere 18 gårde i Vallø, 11 i Store Tårnby, 10 i Egøje, 10 i Hastrup, 12 i Herfølge, Tranemose mølle, 3 gårde i Klemmenstrup, 4 i Ringsbjerg, 3 i Hejnerup og 1 i Gummersmarke. Hvis man forsøger at føre situationen tilbage til, hvad Birgitte måtte have arvet, skal en gård i Herfølge byttes ud med 1 gård i Tokkerup i Vollerslev sogn (mageskifte 1568⁴¹), og en anden fratrækkes som formentlig identisk med den oftnævnte selvejergård. Hvis man til gengæld lægger de 10 gårde i Slimminge og Bøgede til, som Peder Bille afstod til kronen i 1573, bliver omfanget af Øster Valløgodset 83 ejendomme (incl. Egøjegård). Det er naturligvis klart, at beliggenheden i 1651 ikke præcist kan reproducere beliggenheden et hundrede år tidligere, men jeg mener den i hovedsagen giver det rigtige billede. Ejendomsforholdene i herredet i Christian 4.s tid virker temmelig stabile. I hvert fald var Vester Vallø groft taget færdigskabt med Peder Oxes mageskifte med kronen i 1573 og den erhvervelse af selvejergårdene i Store Tårnby, Himlingøje, Sædder og Ringsbjerg, som han ved samme lejlighed fik gennemført for sin hustru.

Efter Christen Skeel tilfaldt det samlede Vallø gods sønnen Otte, og Frederik 3.s Matrikel viser et godskompleks, som meget nær svarer til jordebo-

39. *Frederik 1.s Reg.* (1879), s. 18-20.

40. *Vallø-pergamenten* 1356-1713, ed. Landsarkivet for Sjælland 1993, s. 37.

41. *Ibid.* s. 93.

gen 1574 plus 1651-skødet. At Ashøje, som Mette jo fik ved mageskifte med kronen i 1573, var væk i 1660/64, skyldtes, at Christen Skeels datter da havde arvet Gml. Køgegård med bl.a. gårdene i Åshøje. Den eneste reelle større ændring i den mellemliggende tid var i virkeligheden, at det fjertliggende Kulerup var gået til Bregentved.

Udover Vallø er kun Gisselfeld nærmere belyst i kilderne. Peder Oxes arvgoods synes at have omfattet Lystrup 1 gård, Endeslev 2, Himlingøje 2, Kanderød 2, Svansbjerg 1 og Herfølge 3, i alt 11 gårde, mens hans søstre til kronen kunne mageskifte Lystrup 5, Endeslev 5, Ammerup 1, Tårnby 1, Lille Tårnby 1, Gummersmarke 1 og Sædder 1, dvs. i alt 15 gårde.⁴² De fire Oxesøskende besad således 26 gårde i herredet. Deres fader, Johan Oxe, havde erhvervet Gisselfeld i 1527 fra Henrik Gøye, den bekendte tilhænger af Christian 2.⁴³

Foruden Vallø var der i Bjæverskov hd. nogle mindre eller små hovedgårde, Jonstrup, Herlufstrup, Lidemarksgård og Tågerød. Kun lidt vides om dem. Mest betydningsfuld var Jonstrup i Vollerslev sogn, som kan fremvise en nogenlunde ubrudt lavaldelig ejerrække fra 1300-årene til 1647. Efter flere salg havnede den i 1662 hos en af enevældens nye godsejere, hofkøkkenskriver Hans Olsen til Lellinge. Matriklen 1664 viser, at der var tale om et ganske pænt lille gods, hovedgården vurderedes til 43 td. hartkorn, og der hørte 21 fæstegårde til, hvoraf de 10 i Vollerslev. Ifølge Stiftslandebogen 1567 havde den daværende ejer, Jørgen Nielsen (Basse), patronatsret til både Vollerslev og Gørslev kirker. Adeligt patronat var ikke almindeligt i 1567. Vallø anføres ganske vist med hele tre kirker, Vallø, Tårnby og Vråby, men tallet på andre adelige kirkepatronater på Sjælland beløb sig kun til 16, og patronerne var fremtrædende adelige som Joachim Beck og Johan Friis og Billerne på Svanholm, Allinde og Egede. Det er meget svært at se, hvordan Jørgen Nielsen kan være kommet i besiddelse af patronatsret i Gørslev sogn, hvor han næppe ejede en gård. Men netop for Bjæverskov herred indeholder Stiftslandebogen nogle interessante samtidige små randnoter. Ved Tårnby og Vråby udtrykker kommentatoren sin tvivl, »non credo«, det tror jeg ikke, og ved Jørgen Niensens to kirker er han endnu skarpere »fictum est«, det er en fiktion, dvs. opspind. Kommentarerne turde være gjort med grund.

Herlufstrup, ligeledes i Vollerslev sogn, tilhørte i 1400-årene den mest

42. *Kronens Skøder* 6/7 1560, 23/10 1573 og 27/2 1566.

43. Skødet er trykt i O.F.C. Rasmussen: *Optegnelser om Gisselfeld* (1868). Tilliggendet til Gisselfeld i Bjæverskov hd. omfattede i 1527 20 gårde. Nogle af dem blev øjensynlig afhændet (således 7 i Lille Tårnby) og nye erhvervet, men ved optællingen her af Gisselfeld- og Valløgodset har det været nødvendigt at bruge det senere kildemateriale.

beskedne adel. Per Gammel, væbner i, men ikke ejer af, Holme (ved Næstved), fik i 1471 25/7 tingsvidne på, at Herlufstrup blev pantsat for hans søsters medgift, og at Jens Drøv havde fået tre køer og en hest, som han ikke betalte for, og at denne havde bedt ham slå Jes Henriksen af Gørslev, idet han ville holde ham skadesløs, men det gjorde han ikke. Det var en kedelig svoger, som Per Gammel havde fået, men 1586 4/9 tilhørte gården den noget bedre adel, Christoffer Rosengaard, som ved et mageskifte med kronen fik 5 af de 15 gårde, der i 1664 hørte til godset. Senere, 1634 22/7, udvidedes godset med yderligere 4 gårde af dem, der hørte til det i 1664, så det har ikke været stort i ældre tid.

Vi kender navnene på Lidemarksgårds lavadelige besiddere efter 1480, men i 1664 hørte der til gården blot tre ugedagsmænd i byen.

Tågerød i Lidemark sogn var muligvis kapitelsgods i 1400-årene, men ejedes på Christian 3.s tid af Claus Rosengaard. Det tilliggende fæstegods i herredet var i 1664 på 15 gårde, men i 1623 blot på 7.⁴⁴

Det er ovenfor formodet, at adelens gods på Reformationstiden var på omkring de 275 gårde, og det er blevet påvist, at der til Vallø hørte ca. 174 gårde og til Gisselfeld 26 gårde. Det er klart, at de just behandlede fire små herregårde langt fra kan svare for de resterende måske 75 bøndergårde, uanset at Jonstrup nok har eksisteret i bedste velgående i hele senmiddelalderen, omend næppe svarende til Jørgen Nielsens præentioner. Temmelig mange gårde må derfor have været adeligt strøgods, men konkrete oplysninger savnes næsten; dog vides det, at mindst 8 gårde i Endeslev var højadeligt strøgods, i 1472 under Vemmetofte, i 1532 tilhørende Mogens Gøye.⁴⁵ Sigende er listen over Peder Oxes købegods på tolv gårde i omegnen af Vallø, som findes i skiftejørdebogen efter ham; halvdelen af dette købegods fik Mette Rosenkrantz. Men listen kan desværre ikke bruges til ret meget her, fordi det er svært at gardere sig imod, at dens gårde ikke allerede figurerer andetsteds ovenfor. Dette turde i hvert fald være tilfældet med to gårde i Åshøje, som Peder Oxe må have erhvervet fra enken efter Herluf Trolle, som havde fået dem i 1563 fra kronen (der muligvis havde overtaget dem fra et kloster, jf. ovenfor, note 37). Om de sidste måske omkring fyrrer formodede adelsgårde vides meget lidt, selv om en finkæmning af alt relevant materiale givetvis ville bringe en del oplysninger frem. Det vil ikke ske her.

Den gode viden om herredets gårdtal sogn for sogn i 1567 og den stærke

44. Trap, *Danmark* 5. udg. bd.9, s. 126; *Vallø-pergamenten*, s. 36.

45. Skiftebrev 22/10 1472; se endvidere *Eline Gøyes Jordebog*, s. 294 og 321.

kontinuitet frem til 1664 og 1680erne gør, at man kan tillade sig at udregne det usikre adelsgods ved at subtrahere kron- og kirkegodset og det kendte adelsgods fra det totale gårdtal og endda gøre det med nogenlunde sikkerhed for de enkelte byer. For at kunne give et synligt billede af ejendomsforholdene på Reformationstiden vil, ligesom på kortet over Stevns, også det formodede adelsgods blive indtegnet på herredskortet. Det viser en karakteristisk placering, idet det meste af det lå i det område, hvor godserne Jonstrup, Herlufstrup og Tågerød efterhånden udviklede sig.

Eksempelmateriale på subtraktionen:

	Kendte ejendomme	1688	Ukendt
Vedskølle	16 under Vallø i 1574	18	0
Tessebølle	11 under Vallø i 1574	8	0
Svansbjerg	9 under 5 forskellige ejere	13	4
Gørslev	14 under 9 forskellige ejere	20	6
Klemmenstrup	under Vallø (= gårdtallet 1664)	4	0
Gummersmarke	5 under 3 forskellige ejere	6	1

Note: I Klemmenstrup skete der en gårddeling mellem 1664 og 1688. I Gummersmarke købte Peder Oxe en gård, så her var der andet adelsgods end det optalte.

Oversigten over ejendomsfordelingen i Bjæverskov herred på Reformationstiden ser således ud:

Tabel 4

Kronen	40 + 24 selvejere
Roskildebispen	82 plus 1 hgd.
Roskilde Domkirke	17
Klostre	15
Sogneejstlighed	30
kirken i alt	144
Vallø og Gisselfeld plus Mogens Gøye	208 plus 1 hgd.
Anden adel	67 plus 4 hgd.
adelen i alt	275
i alt	483

Kirken ejede i dette herred således kun 30% af bøndergårdene, mens adelen sad inde med hele 57%.

Volborg herred

Volborg herred omfattede i Christian 5.s Matrikel 1682/88 otte hovedgårde og 440 almindelige gårde. Den ene af hovedgårdene, Krabbesholm, var helt nyoprettet af byen Vinderups 6 gårde. I Matriklen 1664 var der derfor kun syv hovedgårde eller for så vidt seks, som Udlejre (nu Ledreborg) ikke explicit betegnedes som hovedgård. Antallet af bøndergårde var 431, hvortil er at lægge 5 unævnte præstegårde, dvs. i alt 436. I Sjælland Stifts Landebog 1567 anføres 416 tiendeydere og 4 præstegårde beboet af præster og dermed tiendefri, tilsammen 420. Gårdtallet synes således svagt stigende gennem tiden, øjensynlig mest ved deling af nogle af de store gårde på den bedre jord i herredets nordlige del. Mellem 1664 og 1682 blev 6 gårde i Jenslev (Rye sogn) således til 12.

Som i de øvrige herreder er *kronens og kirkens gods* på Reformationstiden også her velbelyst. Roskildegårds Jordebog 1555/56 skelner, som tidligere nævnt, mellem gammelt kron- og bispegods. Krongodset var på beskedne 22 gårde, halvdelen udgjordes af 11 gårde i Gevninge. Under kronen hørte imidlertid også et separat godslen, gården Udlejre med Lejre by og nogle gårde i Abbetved, Vester Såby og Nørre Hvalsø, tilsammen 13 gårde.⁴⁶ Det samlede krongods var derfor på 35 gårde. Bispestolens gods omfattede 31 gårde; den største besiddelse var den forhenværende adelige hovedgård Skullerup med 12 gårde i Kisserup. Langt den rigeste institution var Roskilde Domkirke, som i tre kirkebyer sad med al eller næsten al jorden, i Kirke Såby med 20, i Sæby med 24 og i Osted med 12 gårde, hvortil kom 16 andre gårde i dette sogn. I alt 140 gårde hørte under domkirkens embeder og fonde ifølge Kapitlets Jordebog 1568, med korrektion for et par ændringer siden Reformationen.⁴⁷ Som kloster- (og hospitals)gods kendes 44 gårde, men her er det som altid vanskeligere at sikre sig fuldstændighed. Nonneklostrene i Roskilde besad de 31 (St. Clara 15,⁴⁸ St. Agnete 10⁴⁹ og Vor Frue 6⁵⁰) og St. Jørgensgården 1 gård i V.Såby,⁵¹ mens Antvorskov hav-

46. Erslev: *Len og Lensmænd*, s. 82; K. Barner og A. Heise: *Familien Rosenkrantz* (1874-1882), II, Diplomatarium s. 192, jf. *Rep. Dipl.* 2.rk. 12639.

47. Medregnet 1 gård i Uglestrup til St. Bartholomei alter, som dette havde fået ved dets oprettelse i 1421 (Erslev: *Testamenter* nr. 83). Arvingerne efter dem, der havde skænket gods, satte sig i besiddelse af altrets gods efter Reformationen, se Arhnungs kommentar i *Roskilde Kapitels Jordebog* 1568, s. 189f.

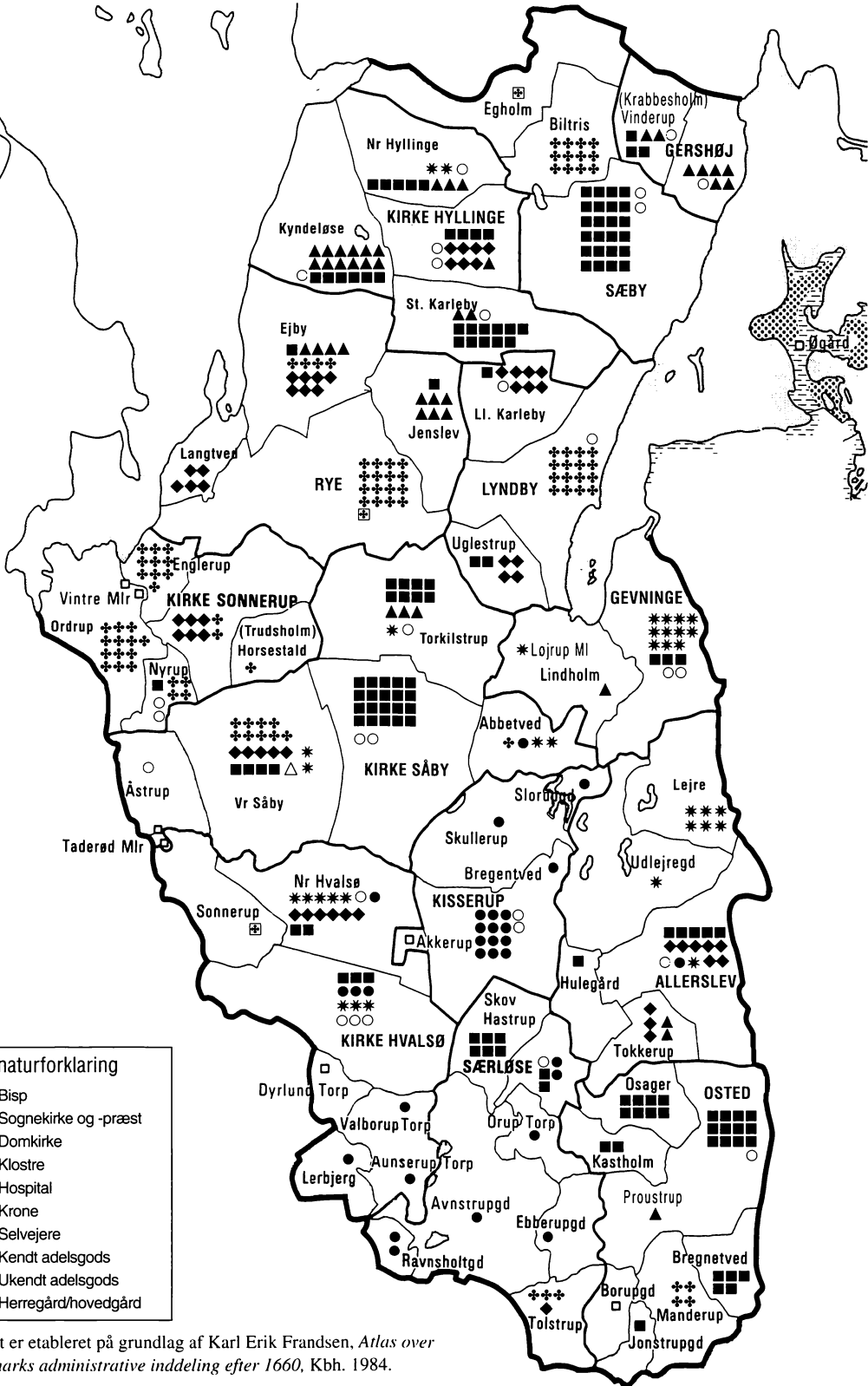
48. Torkilstrup 3, Gershøj 6, Kyndeløse 5 (*Kronens Skøder* 7/7 1561) og Lindholm (2/2 1333 sammenholdt med 19/5 1464 og *Kronens Skøder* 19/9 1616). Ifølge Trap tilhørte Lindholm i middelalderens slutningstid Vor Frue Kloster i Roskilde.

49. Jenslev 6, K. Hyllinge 1, Kyndeløse 2, Provstrup 1 (St. Agnete Klosters jordebog 1508).

50. Store Karleby 2, Vinderup 2, Tokkerup 2 (*Kancelliets Brevbøger* 8/10 1575).

51. *Universitets- og Skole-Annaler* 1810, s. 173f.

VOLBORG HERRED

Signaturforklaring

●	Bisp
○	Sognekirke og -præst
■	Domkirke
▲	Klostre
△	Hospital
*	Krone
◆	Selvejere
♣	Kendt adelsgoods
◇	Ukendt adelsgoods
⊠	Herregård/hovedgård

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

de 5 (Kyndeløse), Sorø 3 (Ejby), Ringsted 2 (Ejby og N.Hyllinge) og Esrom 2 gårde (N.Hyllinge).⁵² Sognepræster og sognekirker havde ifølge Stiftslandebogen 1567, hvis man sorterer de mange små ejendomme fra, 27 ejendomme, hvoraf de tre dog betegnedes som jorder. Men hertil bør lægges 1 gård i Åstrup, som nævnes 1540 24/10, altså i alt 28.

Til sammen sad krone og kirke ved Reformationen med omkring 278 gårde.

Der var en pæn mængde *adelsgoods* i Volborg herred, men vor viden er som forventeligt noget hullet. Omfanget af det må udregnes ved at subtrahere kron- og kirkegodsets 278 gårde fra det gårdtal, som kan antages for hele herredet. Her kan man diskutere, om tiendeydertallet 1567 eller 1664-Matriklens tal bedst dækker virkeligheden på Reformationstiden. En vis skepsis over for, om alle bøndergårde er blevet noteret som tiendeydere, vil der altid være. På den anden side udviser den beskedne stigning i gårdtal 1567-1664, som tidligere argumenteret, et forståeligt og sandsynligt mønster. Regner man med tallene i 1567, 420 gårde, bliver adelens ejendom at sætte til 143 gårde, 34% af herredets gårdtal. Accepterer man et gårdtal nærmere 1664-Matriklens, ændres adelens besiddelse til 36-37% af herredet. Større er usikkerhedsmarginen ikke, men som det ses nedenfor, er man ved den nærmere analyse nødt til at bruge 1664-Matriklen.

Ved Reformationen i 1536 var der kun tre adelige hovedgårde i Volborg herred, Rye, Egholm og Sonnerup. Biskop Niels Clausen (Skade) af Århus gjorde i 1520 testamente og fordelte sit gods på sine to arvinger.⁵³ Det vigtigste lå i Volborg herred, Rye hovedgård og by, som hver for sig sattes til 96 tdr. hartkorn, Lyndby med 16 gårde og 4 gårde i Ejby; formentlig var der som sidenhen 16 gårde i Rye. Det andet store gods i herredet var Egholm, dets tilliggende er ukendt, men må nødvendigvis i hvert fald have omfattet landsbyen Biltris (i 1664 12 gårde). Om den tredje hovedgård Sonnerup, i Hvalsø sogn, vides ikke noget, ud over at det tilliggende fæstegods givetvis har været meget beskedent. Til gengæld ved vi besked om det gamle Ordrup-gods. Ifølge et pantebrev fra 1462 6/7 bestod det af Ordrup hovedgård med 6 gårde i byen, 4 i Nyrup og 9 i (Vester) Såby. Ved skiftet efter Bent Bille af Søholm (Stevns) i 1504 var hovedgården udstykket,⁵⁴ så der var hele 13 gårde i byen. Fra skiftebrevet 8/12 1492 efter hans fader, Torben Bille, kendes Englerup by, formentlig 10 små gårde, med den store strandkværn, den nederste af Vintremøllerne, og i samme brev nævnes videre Sonnerup 2(?)

52. 10/8 1497; 30/9 1416, jf. vistnok *Kronens Skøder* 25/7 1569; *ibid.* 1563 18/1 og 27/2; *Codex Esromensis*, ed. Oluf Nielsen 1880-81, s. 272 og 282.

53. *Familien Rosenkrantz II*, Dipl. s. 48f.

54. Susanne Vogt 1988.

gårde, Abbetved 1, Tolstrup 3 samt Horsestold, det senere Trudsholm. Endelig vides det, at Axel Lagesen (Brok), d.1498, var ejer af Mannerups 4 gårde.⁵⁵ I alt kendes således 95 gårde i adelseje.

Som ved Stevns og Bjæverskov herred undgår man imidlertid ikke, når der skal tegnes et kort, at se på forholdene by for by for at udfinde, hvor der lå ukendt adelsgoods og hvor meget. Basismaterialet hertil udgøres nødvendigvis af gårdtallene fra 1664, idet Stiftslandebogen fra 1567 jo kun har sognevis optælling. Resultatet af analysen bliver, at der i de i de følgende landsbyer må have ligget ellers ukendt adelsgoods: Nørre Hvalsø 6 gårde, Tolstrup 1, Vester Såby 5, Langtved 5, Ejby 7, Sonnerup 6, Kirke Hyllinge 7, Lille Karleby 7, Uglestrup 4, Allerslev 7 og Tokkerup 3, i alt 58 gårde. Adelens samlede gårdtal skulle herefter være omkring 153 gårde. Herredets samlede gårdtal bliver herefter at sætte til $278 + 153 = 431$.

Efter Reformationen oprettedes der snart to nye adelige hovedgårde, Trudsholm og Åstrup. Bent Billes søster, Else, havde i 1492 efter sin fader arvet Horsestold og lidt gods ved Holbæk og i 1508 efter sin moder et par gårde i Volborg herred, i alt 41 sjællandske gårde. Det var åbenbart nok, til at hendes søn Truid Gregersen Ulfstand (død 1545), skånsk storgodsejer, syntes det var praktisk at have en herregård på Sjælland. Horsestold, hestestalden, som i 1521 indgik i Christian 2.s kroliste, blev omdøbt til Trudsholm. Derimod kendes der ingen forklaring på, hvad der fik Erik Krabbe af Bustrup i Salling til at oprette Åstrup til hovedgård, men han døde på gården i 1564 og blev begravet i den nærmeste kirke, Soderup (Merløse herred). I et forleningsbrev til en adelsmand af 24/10 1540 på kronens indtægter af ejendomme under forskellige landsbykirker anføres imidlertid en gård i Åstrup med vandmølle foruden adskillige andre gårde i Soderup sogn og i Volborg og Horns herred. Erik Krabbe var jysk gods-ejer og lensmand på Åstrup ved Hjørring og Lundenæs ved Skern, men han var også rigsråd, forlenet med et forhenværende bispelen kaldet Strandlenet (ved Holbæk) og med embede ved Roskilde Domkirke. Han kunne nok have brug for egen residens på Sjælland. Åstrup må han have erhvervet før 8/3 1559, hvor han af kongen købte mursten fra Sortebrødreklostret i Roskilde, som var under nedbrydning, »til det hus han lader bygge på sin gård der i landet«. I Sjællands Stifts Landebog 1567 figurerer næsten alle de i 1540 anførte gårde ejet af landsbykirkerne, men netop ikke gården i Åstrup.

En forklaring på Erik Krabbes interesse for egnen flyder måske af, at hans mormoder, fru Birgitte af Vallø, som den ene af biskop Niels Clausens

55. *Eline Gøyes Jordebog*, s. 295.

arvinger i 1520 (han døde først i 1533) skulle have Ryegård. Registraturen over brevene på Vallø 1541 fortæller, at Erik Krabbes fader, Tyge Krabbe, af tårnet på Vallø bl.a. udtog Niels Clausens breve.⁵⁶ Imidlertid blev det hr. Tyges svoger, Erik Eriksen Banner, som fik Ryegård. Var etableringen af Åstrup en slags erstatning herfor, og mindede navnet Erik Krabbe om hans jyske Åstrup?

Oversigten over ejendomsfordelingen i Volborg herred på Reformations-tiden ser således ud:

Tabel 5

Kronen	35
Roskildebispen	31
Roskilde Domkirke	140
St. Jørgensgård i Roskilde	1
Klostre	43
Sognekirker og -præster	28
Kendt adelsgods	95 plus 3 hgd.
Ukendt adelsgods	58
i alt	431

Kirken ejede endnu engang mest gods, 56% af gårdene, men adelen var dog oppe på 36%, mens krongodset var yderst beskedent.

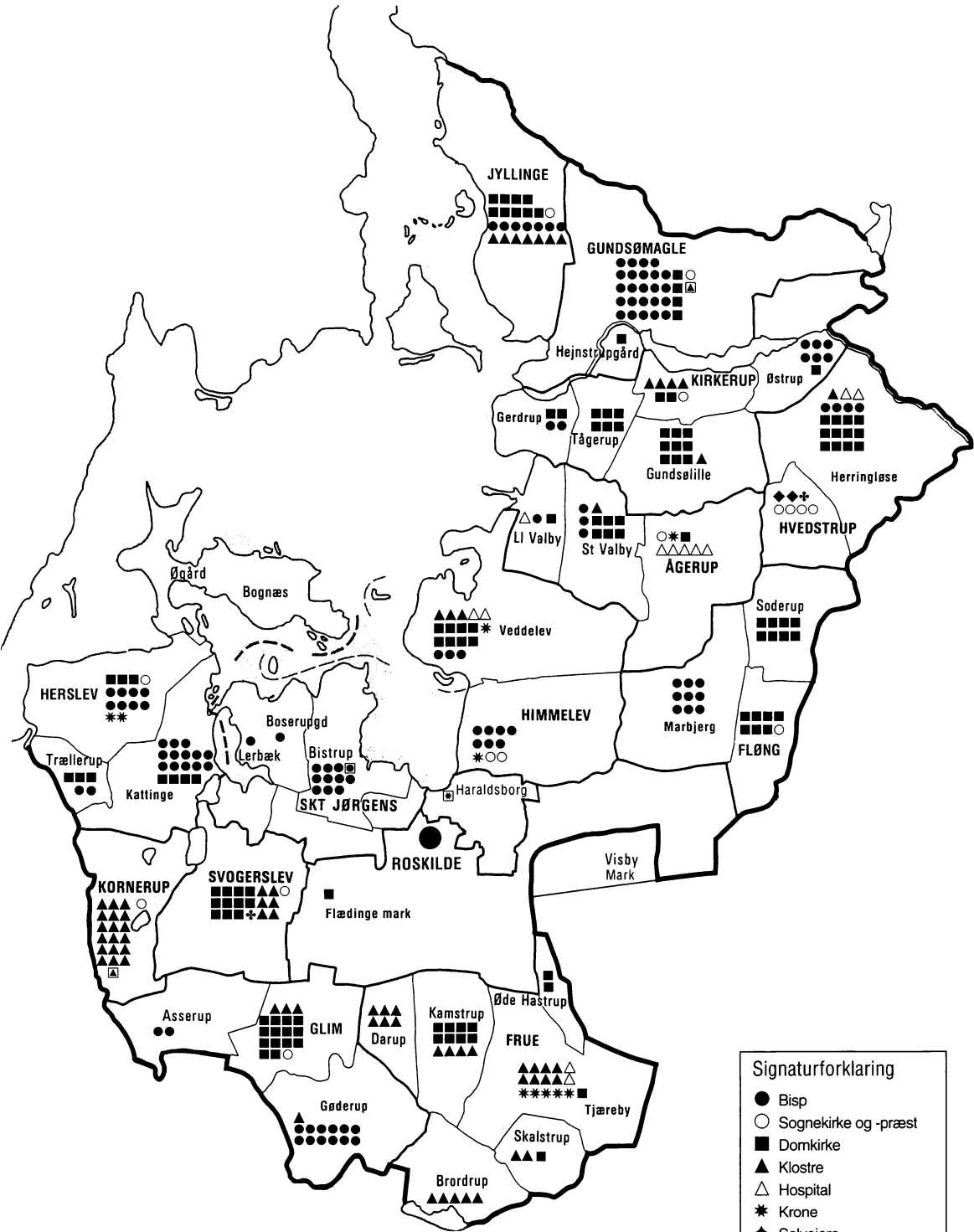
Sømme herred

Sømme herred, egnen omkring Roskilde, var næsten helt i kirkelig besiddelse i tiden op imod Reformationen. Kronen havde ganske vist en lenshovedgård, Haraldsborg, men kun 10 fæstebondegårde, og adelens ejendom var endnu mindre, formentlig blot 4 gårde. Heroverfor stod så kirkens godsmasse på langt over tre hundrede gårde.

Herredet havde i 1682 én hovedgård, Bistrup, som navnet udsiger Roskildebispens gamle gård, og 352 bondegårde. Opgørelsen er eksklusive St. Jørgensbjerg, et par møller med jordtilliggende og andre ejendomme ved Roskilde by. I 1567 sattes antallet af tiendeydere (inkl. 33 såkaldte gårdsæder) til 326 + 3 præstegårde, i alt 329 gårde. Men Stiftslandebogen udelader øjensynlig som tiendefri en hovedgård i Gundsømagle (tidligere under

56. *Adelige Brevkister*, s. 161.

SØMME HERRED

Signaturforklaring

- Bisp
- Sognekirke og -præst
- Domkirke
- ▲ Kloster
- △ Hospital
- * Krone
- ◆ Selvejere
- ◆ Kendt adelsgods
- ◆ Ukendt adelsgods
- ☒ Herregård/hovedgård

Kortet er etableret på grundlag af Karl Erik Frandsen, *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, Kbh. 1984.

bispestolen) samt 4 gårde i samme by under domkapitlet,⁵⁷ og gårdtallet i 1567 er derfor at ansætte til 333. Den beskedne fremgang i gårdtal til 1682 var bl.a. sket ved deling af gårde i nogle få større landsbyer som Herringløse, hvor 19 gårde blev til 24, og Herslev, hvor 15 blev til 20, og en mindre by som Brorstrup, hvor 5 gårde blev til 9. Til gengæld forsvandt der ganske vist nogle gårde ind under Bistrup hgd., vistnok 8. I øvrigt var stabiliteten så stor, og kildematerialet er så godt, at vores forståelse af ejendomsforholdene bliver meget præcis.

Det vigtigste kildemateriale er Domkapitlets jordebog fra 1568 (med J.O.Arhnungs oplysninger om ændringer i godsbestanden 1536-68) og jordebogen for Roskildegårds len 1555-56, som skelner mellem gammelt bisepe- og krongods. Domkirken ejede ikke mindre end 125 gårde. Bispestolen besad ifølge lensjordebogen 107 gårde, og her er det muligt at kontrollere den høje værdi af den eftermiddelalderlige kilde til vores formål, for godset var uændret fra bispegårdens regnskaber 1522-24.⁵⁸ En af bispestolens ejendomme, hovedgården i Gundsømagle med 9 gårdsæder, figurerer heller ikke i disse to kilder. Den var nemlig bortforlenet til adelsmænd både før og efter Reformationen, til den i 1563 af kronen blev mageskiftet til Domkapitlet.⁵⁹ Roskildebispens ejendom omfattede følgelig i alt hovedgårdene Bistrup og Gundsø med 116 bondebrug.

De to nonneklostre St. Clara og St. Agnete volder som sædvanlig ingen vanskeligheder for undersøgelsen. Til det første hørte kun 2 gårde i Svogerslev, mens St. Agnete ejede 10 gårde: Veddelev 2, Darup 1, Kamstrup 3, Valby (Lille eller Store) 1, Gundsølille 1, Glim 1 og Herslev 1 gård.⁶⁰ Af de store landklostre var Æbelholt repræsenteret med 12 pund korns rente i Jyllinge og tilsvarende i Kirkerup, og Antvorskov med 2 store gårde i Brorstrup.⁶¹ Sognekirker og -præster besad 15-16 gårde, Hellig Gejst hospital i København 2 gårde i Tjæreby og 2 i Herringløse, mens St. Jørgensgården i Roskilde ifølge Frederik 2.s fundats for Duebrødre i 1570 ejede 8 gårde, 2 i Veddelev, 5 i Ågerup og 1 i Valby (Lille eller Store).⁶²

Der resterer herefter kun den som altid mere vanskelige opgave at bestemme det gods, som tilhørte det ældste af klostrene i Roskilde, Vor Frue,

57. Se C.A. Christensen i *Hist. Tidsskr.* 12.r. I (1964), s. 264 note 2.

58. *Da. middela. Regnskaber* 3. rk. I, s. 218-42.

59. *Rep. Dipl.* 1495 22/6; Erslev: *Len og Lensmænd*, s. 94; *Kronens Skøder* 7/6 1563, jf. *Roskilde Kapitels Jordebog* 1568, s. 15.

60. *Kronens Skøder* 7/7 1561; St. Agnete Klosters jordebog 1508.

61. *Rep. Dipl.* 1. rk. IV, s. 63, jf. *Kronens Skøder* 20/4 1561 (s. 77). – Der var 5 gårde i Brorstrup i skattemandtallet 1607 (RA) og i 1664-Matriklen (RA). Under Vor Frue Klosters len anføres 8/10 1575 3 gårde, under Antvorskov len 13/7 1588 2 gårde.

62. *Kjøbenhavns Diplomatarium* I, s. 515ff; *Universitets- og Skole-Annaler* 1810, s. 173f.

samt hvad adelen måtte besidde. Ifølge skiftebreve af 8/12 1492 og 23/7 1507 ejede Cecilie Lunge gården Svogerslevgård, og at dømme efter tre breve i Kronens Skøder og et brev fra 1460 må også 3 gårde i Hvedstrup have været i adelseje på Reformationstiden.⁶³ Da der næppe gemmer sig ukendt adelsgods andetsteds i denne højborg for kirkelig ejendom, bør hvad der endnu mangler, omkring fyrre gårde især i Vor Frue og Kornerup sogne, have tilhørt Vor Frue Kloster. Og således forholdt det sig givetvis også. Kloret ejede i 1504 Kornerupgård, som det havde forlenet bort.⁶⁴ Efter kronens overtagelse forblev Kornerup et selvstændigt len; gård og by (18 bondebrug inkl. gårdsæder) blev 1568 20/9 pantsat til Johan Friis. Ved forleningen 1575 8/10 til Christoffer Valkendorf af klostrets gods i flere herreder (behandlet ovenfor under Tune) anføres der 31 gårde i Sømme herred: Veddelev 1, Vor Frue sogn 19, Jyllinge 3, Herringløse 1, Glim 2, Gøderup 1 og Svogerslev 4. I alt var kloret således ejer til Kornerup hgd. og 49 bondegårde.

I oversigten over ejendomsfordelingen i Sømme herred på Reformationstiden kommer gårdtallet op på 353, tyve gårde mere end det gårdtal, som kendes 1567:

Tabel 6

Kronen	10 plus 1 hgd.
Roskildebispen	116 plus 2 hgd.
Roskilde Domkirke	125
Hospitaler	12
Klostre	71* plus 1 hgd.
Sognekirker og -præster	15
kirken i alt	339
Adelen	4
i alt	353

* Æbelholts og Antvorskovs ejendom er sat til 10 (store) gårde, til gengæld var Vor Frue Klosters 18 gårde og gårdsæder i Kornerup små.

Kirken ejede 96% af bøndergårdene i Sømme herred.

63. *Kronens Skøder* 1/7 1560, 16/4 1563(?) og 22/7 1634; *Rep. Dipl.* 5/3 1460.

64. William Christensen: *Missiver* (1912-14) I, nr. 251.

Sammenfatning og perspektiver

Kaster man et blik tilbage på de seks herreder, træder forskelle og ligheder frem. Kirkens andel af jorden varierede fra 30-34% i Bjæverskov og Stevns herreder til 79% i Tune og 96% i Sømme herred, mens adelen omvendt kun besad 1% af bøndergårdene i Sømme herred, men 57% i Bjæverskov herred. Jo nærmere Roskilde, jo mere kirkegods. De fremlagte oplysninger om gårdtal og ejerforhold i de enkelte byer ved middelalderens slutning er nødvendigvis mange steder lidt upræcise eller usikre. Det har været nødvendigt at foretage en række valg for at kunne tegne kortene over ejendomsforholdene. Men et hovedresultat af undersøgelsen, fordelingen mellem krone, kirke og adel af bøndergårdene i de seks herreder er sikker.

Man kan godt udregne et gennemsnit for de seks herreder. Af de i alt 2505 bondegårde ejede kronen og selvejerne 335 eller 13%, kirken 1420 eller 57% og adelen 750 gårde, dvs. 30%, men vi kan ikke vide, om tallene er repræsentative for Sjælland, de er det i hvert fald ikke for Danmark som sådan. De nærmeste paralleller, man kan finde, vil være omegnen af andre bispebyer, f.eks. Århus, hvor kirken i de to små herreder nærmest byen besad eller kontrollerede (nemlig incl. bispeskolens mange selvejere) 96% af alt jordegods, nøjagtig ligesom kirkelige institutioner i Sømme herred ejede 96% af jorden.

Der var selvfølgelig adskilligt mere adelsgods andetsteds på Sjælland, i Merløse og Tuse herred og i et bælte fra Skælskør til Stevns, og kronen havde en del gods i Nordsjælland og Ods herred og store besiddelser ved Kalundborg og Vordingborg. Men kirkens besiddelser dominerede i et bælte fra Antvorskov, Sorø, Ringsted og videre til Roskilde, København og Nordsjælland samt i Ods herred, og jeg tror ikke kirken kan have haft mindre end halvdelen af al jord på Sjælland. Det ville i øvrigt forholdsvis nemt kunne undersøges takket være de velbevarede gejstlige arkiver fra netop denne landsdel.

Der er lavet en række undersøgelser af ejendomsfordelingen i Jylland og på Fyn før Reformationens ændringer. Detaljerede rekonstruktioner er foretaget af Poul Rasmussen for tre herreder ved Århus, af mig selv for Hasle herred m.m. ligeledes ved Århus og af Niels Jørgen Andreasen for Voer herred.⁶⁵ Et langt større område dækker Erland Porsmoses undersøgelse på Fyn, tolv herreder med 7000 gårde. Den er af samme årsag noget mere sum-

65. Poul Rasmussen: *Studier i Århus Stifts ældste ejendoms historie* 2-4 (1978-84); E.Ulsig: *Århusundersøgelsen* (2004); N.J.Andreasen: *Ejendomsfordelingen i Voer herred* (utrykt speciale 1981); Erland Porsmose: *Den regulerede landsby I-II* (1981), s. 301-23; samme: *De fynske landsbyers historie* (1987), s. 115.

marisk, især for adelsgodsets vedkommende, men han kan fastslå, at kronen ejede 10% af Fyns bondegårde, selvejerne 14-15% og kirken 25-30%.

Af afgørende betydning for udforskningen har det været, at Kronens Skøder gør det muligt at følge, om jordegods skiftede fra en ejerkategori til en anden. Samtidig har det muliggjort eller i hvert fald lettet undersøgelserne meget, at antallet af gårde stort set var konstant fra 1500-1660. Godsejere, skattemyndigheder og måske også bønderne havde en nemlig fælles interesse i, at bøndergårdene ikke blev delt, men opretholdtes i passende god størrelse. Gejstlighedens og kronens ejendommene på Reformationstiden kan dermed identificeres i 1664-Matriklen og herfra videre til Christian 5.s Matrikel i 1680'erne, hvorefter adelsgodset kan udregnes ved subtraktion by for by.

Carsten Porskrog Rasmussen har med basis i en skatteliste fra 1524 undersøgt elleve herreder i Viborg stift med 3500 gårde og publiceret resultaterne vedrørende kronens gods og adelsgodset.⁶⁶ Kronen ejede blot 6% af bøndergårdene i området, mens adelen sad med 33% fordelt på mange ejere. I begge de sidste artikler udvider Porskrog perspektivet til hele riget. Han tilslutter sig Erslevs vurdering, at kronen næppe ejede mere end en ottendedel af rigets jord. Vedrørende adelens gods peger han på J.A.Fridericias bekendte opgørelse i *Historisk Tidsskrift* (1890), som viser, at adelen sad med 44% af rigets jord i 1651 (excl. Halland). Porskrog Rasmussen har derpå gennemtravlet Kronens Skøder 1536-1650 og påvist, at kongerne frem til 1588 skænkede eller solgte omkring 2800 gårde til adelige, knap 4% af alle gårde i landet. Som et rimeligt bud anslår han adelens gevinst ved sekulariseringen ved selve Reformationen til et par procent, hvorfor adelens gods lige før 1536 må have omfattet omkring 38% af gårdtallet, hvilket svarer til, hvad Erslev foreslog.⁶⁷

Jeg anser Erslevs skøn om krongodsets beskedne omfang som rigtigt. I de seks sjællandske herreder, som er undersøgt i nærværende artikel, var kronens gods endog væsentlig mindre end Erslevs forslag, og det samme gælder i udpræget grad for selvejergodset. Porskrogs vurdering af adelsgodsets omfang i hele kongeriget er bygget på en frapperende god ide og må være tilnærmelsesvis rigtig. At adelsgodset var mindre på Sjælland, er utvivlsomt. Hvis man til de seks herreder føjer Ods med 728 gårde (excl. Rørvig) og Ringsted med 660 – og dermed er vi oppe på en fjerdedel af øen

66. Carsten Porskrog Rasmussen: »Midtjysk krongods«, *Festskrift til Erik Ulsig* 1988; Kronens gods, *Danmark i senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og J.V.Jensen, 1994); »Adelens godsrigdom«, *Riget, Magten og Æren*, red. Per Ingesman og J.V.Jensen 2001).

67. Porskrog Rasmussen 2001, s. 498-500.

– kan adelens gods opgøres til 1048 af 3893 gårde, kun 27%. Som tidligere nævnt, var det kirken, der var den store jordejer på Sjælland.

Det overordnede perspektiv er ejendomsfordelingen i hele Danmark.

Imidlertid er det også af værdi at vise, hvor store lokale variationer der var med stedet og tiden. Hvis vi som eksempel tager tre herreder, hvor der var eller havde været meget adelsgods i senmiddelalderen, tegner der sig følgende billede. I Ods herred mistede adelen 185 af herredets 728 gårde til kirke og konge 1365-1514 og beholdt kun 91,⁶⁸ på Stevns mistede den 1356-1496 165 af herredets 561 gårde og beholdt 190,⁶⁹ men i Bjæverskov herred, hvor adelen i 1536 ejede omkring 275 gårde, 57% af alle, skete der ingen ændring i omfanget af dens gods.

Men vigtigere er det at fremhæve forskellene mellem landsdelene. Sjælland, rigets centrale del, var i slutningen af senmiddelalderen en svag position for adelen, en situation der i høj grad var skabt under Valdemar Atterdag og dronning Margrethe. At der var meget få selvejere, når bortses fra enkelte herreder, var derimod et forhold, som gik langt tilbage.

Summary

Erik Ulsig: Who Owned the Land on Eastern Zealand towards the End of the Middle Ages?

The present article is an analysis of the distribution of real property in six hundreds in Eastern Zealand on the threshold of the Reformation in 1536, when the crown appropriated the estates of the bishops and monasteries and assumed control over the remainder of the ecclesiastical land holdings. Manorial farming played a minimal role at the time of the Reformation, so the survey is concerned with the number of peasant holdings. In the course of the 16th Century the sources for determining crown and church holdings become almost complete, but when one wants to determine conditions in 1536 it is a problem that the sources date from different times, since the crown bought, sold and exchanged real property throughout the century. However, since the crown's title deeds since 1536 have been preserved virtually complete and published (in abbreviated

68. Jeg har behandlet adelsgodsets tilbagegang på Sjælland i *Riget, Magten og Æren*, s.78-104. For Ods herred (s. 94-96) må jeg imidlertid foretrække tallene i min afhandling i *Historisk Tidsskrift* 2003 (s.110).

69. I Ulsig 2001 sættes tallet på adelens tabte gårde til 169 ved at medtælle 4 af de øde gårde i Magleby, som siden forsvandt. Kilden til de to gårde adelen afstod 1496 er *Eline Gøyes Jordebog*, s. 89.

form) in the work *Kronens Skøder* (The Title Deeds of the Crown), the problems may be solved, and it is possible to reconstruct crown and church holdings of real property in 1536.

The holdings of noble landlords, on the other hand, are only half known. It is, however, possible to compute them village by village if one knows the number of farms in each village. It is therefore extremely fortunate that by and large the numbers of farms remained constant between 1500 and 1664, when the first land register was compiled. Even though the population had increased, this had only meant the construction of more cottages in the rural districts.

Conditions in the six hundreds varied considerably. In Sømme Hundred near Roskilde the church, i.e. the bishop, the cathedral, the monasteries, the parish churches and the hospitals, owned 96 per cent of all land, whilst in Bjæverskov Hundred the nobility owned 57 per cent. In half of the hundreds there were no freeholders, but in Stevns Hundred they owned 20 per cent of the farms. The percentage of crown holdings was also largest in Stevns, with 13 per cent. Taking the six hundreds as a whole, the crown held just under 8 per cent, freeholders just under 6 per cent, and the nobility 30 per cent, whilst the church held nearly 57 per cent of the farms.

The six hundreds had a total of 2,500 farms, a quarter of the number of farms on the entire island of Zealand, and together they are in some measure representative of this central province. But the pattern of land ownership varied considerably throughout Denmark; in Jutland and the Scanian provinces both nobles and freeholders held considerably more land and the church less.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Danmark og spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN 1950-65

Af *Kristine Midtgaard*

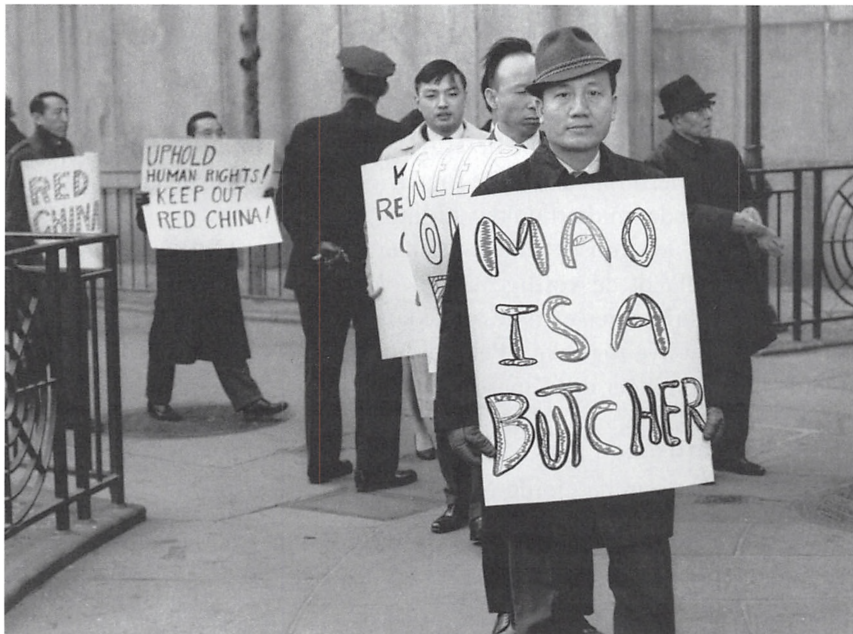
Siden 1989 og massakren på Den Himmelske Fredsplads har Danmark været kritisk overfor Kinas forhold til menneskerettighederne. I 1997 var Danmark på vegne af fjorten medlemsstater forslagsstiller til en resolution vendt imod Kina på FNs Menneskerettighedskommissions møde i Geneve. Det kommunistiske Kina fik magten i den nyoprettede Kinesiske Folkerepublik i oktober 1949 efter sejren i den kinesiske borgerkrig. Pga. især amerikansk modstand fik den ny regering i Peking imidlertid først lov til at repræsentere Kina i FN i 1971. Indtil da var Kina repræsenteret ved den tidligere kinesiske regering, nationalist- eller Formosaregeringen, der ellers var fordrevet til Taiwan. Det være sig i Sikkerhedsrådet, generalforsamlingen og underorganisationer. Artiklen analyserer Danmarks politik i spørgsmålet om Kinas repræsentation og belyser herunder, hvorledes Storbritannien, Norden og NATO-medlemskabet på skift skabte råderum for en amerikansk afvigende dansk politik.

Danmark var blandt de første vestlige lande, der i 1950, hvor Koreakrigen og den kolde krig for alvor begyndte at udvikle sig, formelt anerkendte den kommunistiske regering i Peking. Ligeledes var Danmark blandt de vestlige lande, der gennemgående støttede Pekingkinas repræsentation i FN. Danmarks politik i dette spørgsmål er især behandlet som led i større værker om dansk-kinesiske relationer over længere tidsperioder,¹ men også i enkelte mere specifikke bidrag, der analyserer spørgsmålet i en komparativ skandinavisk/nordisk sammenhæng.² Derimod opholder de eksisterende bidrag sig kun i meget begrænset omfang ved det bemærkelsesværdige i, hvordan småstaten Danmark lagde distance til stormagten USA i et udenrigspolitisk spørgsmål, der for sidstnævnte var vigtigt både reelt og symbolsk.

Formålet med denne artikel er at redegøre for, karakterisere og forklare Danmarks politik i spørgsmålet om Kinas repræsentation fra 1949 til midt i 1960erne, hvor politikken udviklede sig fra forsigtig til mere vedholdende støtte til Pekings repræsentation i FN. Flere spørgsmål er herunder centrale. Hvilke forhold betingede udviklingen i den danske politik? Hvilken rolle spillede hensyn til de forskellige stormagter Sovjetunionen, USA og Stor-

1. Brødsgaard, 1998. Brødsgaard & Rowinski, 2000.

2. Siika, 1983. Østergaard, 1990.

Efter sejren i borgerkrigen i Kina i 1949 ønskede den kommunistiske regering i Peking at overtage Kinas plads i FN fra Nationalist- eller Formosaregeringen, som den hidtidige regering blev kaldt. USA var stærkt imod dette ønske, støttet her af kinesiske demonstranter i USA. September 1971. (Polfoto).

britannien? Hvordan forholdt Danmark sig sammenlignet med de øvrige nordiske lande, og hvilken funktion havde eventuelt nordisk samarbejde i den danske politik? I hvilken grad havde Danmark et udenrigspolitisk fri rum i Kinaspørgsmålet, og hvad bidrog i så fald til at definere det? Hvor gik råderummets grænser? Artiklen vil kronologisk følge den danske politik og slutteligt sammenfatte dens karakter og bevæggrunde jvf. ovennævnte spørgsmål.

Stormagternes Kinapolitik i FN, konsekvenserne af Pekingkinas udelukkelse fra FN og Danmarks sikkerhedspolitiske situation

Spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN blev rejst første gang i januar 1950, hvor Sovjetunionen fremsatte forslag i Sikkerhedsrådet om, at rådet skulle fratage Formosaregeringen dens beføjelser og overdrage disse til Pe-

kingregeringen. Forslaget mødte stærk amerikansk modstand og blev nedstemt den 13. januar. Herefter valgte Sovjetunionen frem til august samme år at boykotte Sikkerhedsrådets arbejde – hvilket var årsagen til, at Sikkerhedsrådet i juni kunne vedtage FN's militære aktion i Korea. I FN's forskellige underorganisationer og på de årlige generalforsamlinger fortsatte Sovjetunionen imidlertid med at stille forslag om Pekingregeringens adgang til FN. USA ændrede imidlertid ikke stilling.³

Ved siden af den konsekvente amerikanske linie stod Storbritannien som repræsentant blandt de vestlige lande for en mere moderat kurs. For det første var Storbritannien et af de første lande overhovedet, der i januar 1950 anerkendte den nye regering i Peking. For det andet afveg Storbritannien i flere FN-afstemninger om Kinas repræsentation fra den amerikanske stemmeplacering. Eksempelvis stemte Storbritannien i Sikkerhedsrådets afstemning i januar 1950 om det sovjetiske forslag blankt, og således ikke som USA imod. Det samme gjorde Norge, der på dette tidspunkt havde sæde i Sikkerhedsrådet.⁴

Såfremt den kommunistiske regering i Peking blev Kinas repræsentant i FN, ville det have en række konsekvenser. FN ville være tættere på at blive universelt. Kina ville blive repræsenteret ved den regering, der havde den faktiske magt i Kina. Kina ville blive inddraget i og forpligtet af internationale forhandlinger og aftaler. De kommunistiske landes indflydelse i FN ville blive styrket. Ikke mindst pga. Kinas status som permanent medlem af Sikkerhedsrådet og deraf følgende vetoret. Mere konkret måtte den sovjetiske boykot af Sikkerhedsrådets arbejde antages at ville høre op. Ganske vist betød Sovjetunionens fravær i rådet, at FN kunne vedtage den militære aktion i Korea, men der var også risiko for, at FN ville lide Folkeforbundets skæbne og i takt med stormagternes de facto udmeldelse spille fallit. Der var for et vestligt synspunkt både fordele og ulemper ved Pekingkinas optagelse.

For de danske beslutningstagere rummede spørgsmålet potentielt også overvejelser om stormagternes respektive opfattelse af Danmark. Danmark befandt sig i begyndelsen af 1950'erne i en vanskelig sikkerhedspolitisk situation, der kan karakteriseres ved det såkaldte sikkerheds- og alliancedilemma. Landet var medlem af NATO, men havde ikke tillid til alliancens sikkerhedsgaranti, fordi NATOs forsvarslinie frem til midten af 1950'erne endnu kun gik ved Rhinen. Det betød, at Danmark på den ene side søgte at

3. Se f.eks. Haagerup, 1956, pp. 138ff.

4. Haagerup, 1956, p. 139. UM. 5 F 135 (Nordisk udenrigsministermøde i Stockholm august-september 1953, bilag): Referat til brug ved Det nordiske Udenrigsministermøde i Stockholm den 31. august og 1. september 1953. Ad dagsordenens punkt I.7: Spørgsmål om Kinas repræsentation i De forenede Nationer. Haagerup, 1956, p. 139.

sikre sig alliancens, især amerikansk velvilje til udvikling af det nærmest ikke eksisterende danske forsvar og hjælp i tilfælde af krig. På den anden side at træde varsomt i forhold til Sovjetunionen. Efterhånden som Danmarks sikkerhedssituation og opbygningen af forsvaret fra midten af 1950'erne og frem blev mere afklaret blev dilemmaet mindre. I 1955 blev Vesttyskland medlem af NATO. Alliancens forsvarslinie rykkede mod Øst, og forsvaret af nordflanken blev således styrket. NATO havde opprioriteret betydningen af udsejlingsfarvandene ved Østersøen og vedtaget en ny atomstrategi, MC 48, der gik ud på at anvende atomvåben som respons på ethvert angreb. Hermed blev forsvaret af Europa i stigende grad baseret på atomvåbnets afskrækkende virkning over for Sovjetunionen, og alliancens mulighed for at forsvare Danmark blev hermed forstærket. Endvidere var Danmarks egen forsvarsevne styrket. USA havde brugt Koreakrigen (1950-53) som argument for øget oprustning i NATO-landene, og selvom USA ikke var tilfreds med Danmarks forsvarsatsning, var Danmarks forsvarsudgifter næsten tredoblet fra ca. 309 mill. kr. i 1949/50 til ca. 909 mill. kr. i 1955/56. I 1961 var Danmark med deltagelsen i NATOs Enhedskommando for alvor integreret i alliancen.⁵ I midten af 1950'erne var udviklingen desuden, med afholdelsen af stormagtskonferencerne i Genève, præget af international afspænding, indtil Berlinkrisen i 1958 og Cubakrisen i 1962 igen bragte den kolde krigs termometer et par grader væsentligt ned og verden et par skridt nærmere mod atomkrig. Sidstnævnte blev afværget, og USA, Storbritannien og Sovjetunionen indgik i 1963 den såkaldte Moskva-aftale om forbud imod atomprøvesprængninger i atmosfæren, det ydre rum og under vand. Frankrig og Kina var ikke med i aftalen.⁶

Danmarks politik frem til Kinas intervention i Koreakrigen i oktober 1950

Danmarks politik var kendetegnet ved sammen med de øvrige nordiske lande og især Storbritannien forsigtigt at støtte Pekingregeringens adgang til FN. Det første tegn på den distance, Danmark hermed lagde til USA, var, da Danmark – samt Norge, Sverige og Finland – inden for en uge efter Storbritannien også anerkendte den ny Pekingregering. For det andet nøjedes Danmark ligesom de to andre NATO-lande, Storbritannien og Norge, i februar 1950 med at stemme blankt, da Sovjetunionen på Det Økonomiske og

5. Villaume, 1999, 29-37, Villaume, 1995a, pp. 137-144, 334-356, 514-521, 831-836, 926.
6. Se f.eks. NATO Handbook. (Bruxelles: NATO Office of Information and Press), 1995.

Sociale Råds samling fremsatte samme forslag om Pekingregeringen som Kinas repræsentant i FN, som den sovjetiske repræsentant havde fremsat en måned tidligere i Sikkerhedsrådet.⁷ Danmark lagde hermed afstand til den holdning, som USA udtrykkeligt havde signaleret med sin stilling i Sikkerhedsrådet en måned tidligere. Samtidig må man dog holde fast i, at den danske regering ikke var gået linen ud og positivt støttet Pekingregeringens repræsentation. Den mildere britiske kurs, som også Norge fulgte, har uvægerligt lettet den danske stemmeafgivning, idet Danmark hermed ikke kom til at stå i isoleret opposition til USA.

Allerede i løbet af foråret 1950 blev Danmarks politik imidlertid ændret fra »blank« til at stemme positivt for Pekingregeringens adgang til FN. I en cirkulardépeche af 9. maj 1950 instruerede udenrigsministeren de danske ambassadører og gesandter på en række europæiske og oversøiske poster om, når lejlighed bød sig, at give udtryk for den danske regerings levende ønske om, at spørgsmålet om Kinas repræsentation fandt en snarlig løsning. Nogle uger senere, den 25. maj, forpligtede udenrigsministeren med en tale i Folketinget officielt regeringen på støtte til Pekingregeringen. Således tilkendegav han, at regeringen så frem til en løsning af spørgsmålet om Kinas repræsentation, så FN på ny blev i stand til at arbejde, og var af den opfattelse, at Pekingregeringen med rette kunne gøre krav på at repræsentere Kina i FN. Regeringen ville derfor både »stemme for og virke for« en sådan løsning inden for de organer, hvor Danmark var repræsenteret. De danske delegationer ved en række af FNs underorganer blev instrueret i overensstemmelse hermed.⁸

Forud for generalforsamlingen i efteråret 1950 understregede den amerikanske ambassade i gentagne noter overfor det danske udenrigsministerium sin stærke modvilje mod at lade Peking overtage Formosaregeringens plads i FN. Eksempelvis hed det i et brev den 21. september 1950 fra den amerikanske ambassade til Udenrigsministeriet, at

7. UM. 5 F 135 (Nordisk udenrigsministermøde i Stockholm august-september 1953, bilag): Referat til brug ved Det nordiske Udenrigsministermøde i Stockholm den 31. august og 1. september 1953. Ad dagsordenens punkt I.7: Spørgsmålet om Kinas repræsentation i De forenede Nationer. For de nordiske landes anerkendelsespolitik se også Siika, 1983, pp. 103-104.

8. UM. 5 F 135 (Nordisk udenrigsministermøde i Stockholm august-september 1953, bilag): Referat til brug ved Det nordiske Udenrigsministermøde i Stockholm den 31. august og 1. september 1953. Ad dagsordenens punkt I.7: Spørgsmålet om Kinas repræsentation i De forenede Nationer. UM.119 H 2 d/1950 (Instruktion til dansk delegation til 5. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 5. plenarforsamling, New York, september 1950.

»[b]ecause of their status as co-conspirators in the aggression in Korea, and for other reasons, the United States will strongly oppose the seating of the Chinese Communists in the General Assembly. Conversely, the United States will favour continued representation for the Chinese National Government in the Assembly.«⁹

Med henblik på det forestående nordiske udenrigsministermøde i slutningen af august/begyndelsen af september 1950 bad den amerikanske FN-delegation endvidere sine danske kolleger underrette den danske regering om, at USA for tiden var meget imod, at den kommunistiske regering blev anerkendt som Kinas repræsentant i FN. »USA ville ved påvirkning af andre medlemsstater modarbejde dette energisk«, hed det.¹⁰ Forud for det nordiske udenrigsministermøde havde også den amerikanske legation i Reykjavik præsenteret de skandinaviske udenrigsministre for et memorandum med det amerikanske synspunkt.¹¹

Alligevel var de nordiske udenrigsministre på deres møde enige om, at den amerikanske politik var uheldig. Skarpest afstand fra den amerikanske politik, tog den danske udenrigsminister. Han

»fandt De forenede Staters holdning som skitseret i Aide Memoiret meget uklog. Den eneste udtrykkelige anførte motivering for udelukkelsen af Peking-regeringen var, at denne skulle støtte nord-koreanerne. Det var uklogt at fremsætte en sådan påstand, der næppe engang var rigtig.«¹²

-
9. UM. 119 H 2 d/1950 (Instruktion til dansk delegation til 5. plenarforsamling): Brev fra den amerikanske ambassade (Trivers) til Udenrigsministeriet (Melchior). 1. september 1950. Heri taler Trivers om de notitser, som han har overrakt til ministeriet henholdsvis den 22. og 30. august. Den 1. september følger han op med flere amerikanske synspunkter. Samme journal: Outline of United States views and seek Danish Government's views on several items to be considered at fifth regular session of the United Nations General Assembly. Den amerikanske holdning til spørgsmål om Kinas repræsentation findes i notitsen af 30. august. Jf. UM.5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8.-1.9. 1950 i Reykjavik): Afskrift af notits af 30. august fra den amerikanske ambassade i København. Notitserne findes også i det amerikanske kildemateriale. NA. RG 84. Entry 2386. Box 15. Læg: 312 UNGA 1950. Office memorandum. To the Files. From Mr. Trivers. 31. august 1950.
 10. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8.-1.9.1950 i Reykjavik): Telegram fra FN-delegationen i New York, afsendt den 31. august 1950, modtaget samme dato kl. 11,43.
 11. Jf. RG 84. Entry 2386. Box 15. Læg: 312 UNGA 1950. Indberetning fra den amerikanske ambassade i Oslo til State Department. 6. september 1950. Memoet synes at have haft samme ordlyd som notitsen af 30. august til det danske udenrigsministerium.
 12. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8.-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

Den danske udenrigsminister mente endvidere, at man med hensyn til sin uenighed med USA langt fra skulle gå stille med dørene: »Man kunne måske ikke ændre det amerikanske standpunkt, men man måtte have lov til at sige sin mening.«¹³ Medens det neutrale Sveriges udenrigsminister Östen Undén satte spørgsmålstejn ved, hvorvidt man ligefrem skulle virke for Pekingregeringens adgang til FN, erklærede Gustav Rasmussen, at sagen lå klart for Danmark. Regeringens politik var fastlagt med udenrigsministrens tale i Folketinget den 25. maj: »[R]egeringen ville støtte og virke for Pekingregeringens adgang til FN inden for de organer, hvor Danmark er repræsenteret.«¹⁴ For den danske regering ændrede udbruddet af Koreakrigen ikke på denne politik. Tværtimod understregede Gustav Rasmussen, at den danske stilling »var fastholdt også efter Korea-krigens udbrud.«¹⁵

Den politik, som Gustav Rasmussen havde stået for på de indre skandinaviske linier, blev fastholdt i regeringens instruktion til FN-delegationen til generalforsamlingen i efteråret 1950. Her hed det, at spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN, ikke burde blandes sammen med udbruddet af Koreakrigen. Begrundelsen var, at Pekingregeringen ikke ydede aktiv støtte til det nordkoreanske angreb.¹⁶ Danmark ville således fortsat støtte Pekingregeringens adgang til FN. Men denne politik var vel at mærke begrundet i, at Peking ikke ydede militær støtte til Nordkorea og kunne derfor forventes ændret, såfremt Pekingkina engagerede sig i militær støtte til Nordkorea.

I overensstemmelse med den danske holdning på det nordiske udenrigsministermøde og instruktionen til delegationen stemte den danske delegation i efteråret 1950 for forslag om at give Den kinesiske Folkerepublik adgang til at repræsentere Kina i FN.¹⁷

I henhold til den ganske udførlige instruktion var der to centrale bevæggrunde til dette. For det første, at det var i retslig overensstemmelse med Danmarks formelle anerkendelse af Pekingregeringen. For det andet, at Pekingregeringens adgang til FN var afgørende for FN's mulighed for at fungere. I betragtning af, at instruktionen uddybede dette punkt og understregede, at intet tydede på, at Formosaregeringen i overskuelig fremtid vil-

13. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

14. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

15. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

16. UM. 119 H 2 d/1950 (Instruktion til dansk delegation til 5. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 5. plenarforsamling, New York, september 1950.

17. Haagerup, 1956, p. 139f.

le genvinde sin position på det kinesiske fastland, eller at Pekingregeringen ville miste sin stilling som den regering, der udøvede den reelle magt på fastlandet, kunne det tyde på, at hensynet til FNs funktionsevne var yderst central for den danske stillingtagen.¹⁸

Bag den danske politik lå formentlig også nogle hensyn, der ikke var nævnt i instruksen. Næmlig danske økonomiske og politiske interesser i Kina. Da Pekingregeringen havde udråbt sig som Kinas nye regering, havde den danske regering i modsætning til flertallet af andre lande – dog ikke Storbritannien – valgt at lade sin diplomatiske repræsentant, gesandt Mørch, forblive i Kina. Regeringen mente, at »Mørch skulle blive på sin post så længe som muligt for at varetage danske interesser, hvilket ikke skulle være udelukket selvom han ikke var anerkendt af Peking regering.«¹⁹ Dette standpunkt blev støttet af Ø.K., Store Nordiske Telegrafsel-skab og A.P. Møller, der havde en klar interesse i at videreføre deres virksomheder på det kinesiske fastland.²⁰ Efter at regeringen i september 1950 havde modtaget en britisk forespørgsel om Danmarks stilling til anerkendelse af Pekingregeringen udtalte Gustav Rasmussen i Udenrigspolitisk Nævn, at det efter regeringens indtryk var i overensstemmelse med danske interesser i Kina ikke at forsinke anerkendelsen, idet man i modsat fald kunne udsætte sig for chikaneri fra kinesisk side.²¹ En af Gustav Rasmus-sens begrundelser på det nordiske udenrigsministermøde i efteråret 1950 for at »sagen lå klart for Danmark« var, at den danske ambassadør Mørch var blevet modtaget med høflighed og venlighed i Peking.²² Formodentlig ønskede udenrigsministeren ikke at bringe den positive dansk-kinesiske relation i fare. I den forbindelse havde Rasmussen erfaret, at Peking ikke stillede sig tilfreds med de lande, der i spørgsmålet om den kommunistiske regerings repræsentation i FN kun stillede sig neutrale. Som Norges udenrigsminister Halvard Lange på det nordiske udenrigsministermøde anførte det, havde Peking på grund af Norges og Storbritannien passive stemmeafgivning i Sikkerhedsrådet i januar 1950 endnu ikke accepteret deres tilbud om

18. UM. 119 H 2 d/1950 (Instruktion til dansk delegation til 5. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 5. plenarforsamling, New York, september 1950.

19. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 10. oktober 1949.

20. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 10. oktober 1949. Jf. også Brødsgaard, 2000.

21. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 10. november 1949.

22. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

optagelse af diplomatiske forbindelse.²³ Ikke usandsynligt var dette en medvirkende grund til, at Danmark havde ændret stilling fra blank til positivt at stemme for Pekingregeringens adgang til FNs organer.

Fastholdelsen af den danske diplomatiske repræsentation hang tydeligvis også sammen med et politisk hensyn til i samarbejde med andre stater at kunne føre en forhandlingslinie over Pekingregeringen. I en henvendelse fra den britiske ambassade i København i midten af september 1950 gav Storbritannien udtryk for den opfattelse, at man ikke burde modarbejde den kommunistiske regering i Kina, idet dette kun ville bestyrke dens stilling og yderligere befæste dens afhængighed af Sovjetunionen. Derfor var det såvel af økonomiske som politiske grunde ønskeligt, at både den britiske og også alle andre udenlandske forretningsfolk kunne forblive i Kina og forsøge at danne fælles front.²⁴ Ved siden af varetagelsen af konkrete danske økonomiske interesser passede denne britiske samarbejdsorienterede tilgang til varetagelsen af forholdet til det kommunistiske Kina formodentlig langt bedre de danske politikere end den amerikanske, efter dansk opfattelse, mere konfrontationssøgende kurs.

Danmark lagde altså en række motiver til grund for sin støtte til Pekingkinas repræsentation i FN. Disse motiver omfattede hensynet til et universelt og velfungerende FN, økonomiske interesser, muligheden for at føre forhandlinger og det vi i dag vel ville kalde en kritisk dialog med Kina.

Den danske politik må ses i lyset af den britiske holdning. Storbritannien havde nemlig fra foråret 1950 også ændret sin stilling fra neutral til positiv, f.eks. over for de ikke-faste medlemmer af Sikkerhedsrådet, at ville gøre sin indflydelse gældende til fordel for Pekingregeringen. Der stod ganske vist ikke noget i instruktionen om at følge det britiske standpunkt, men i det udenrigsministerielle referat til brug ved det nordiske udenrigsministermøde i 1953 var der forud for opsummeringen af den danske holdningsændring fra foråret 1950 og frem redegjort for den ændrede britiske holdning, der i referatet hermed kommer til at fremstå som en vigtig retningslinie for Danmarks standpunkt – også vigtigere end den norske stilling, der også var ændret til positiv.²⁵ Noget tyder derfor på, at en væsentlig forudsætning for den socialdemokratiske regerings stilling til spørgsmålet om Pekingkinas adgang til FN var, at den britiske politik skabte rum for, at Danmark ikke kom til at stå i isoleret modsætning til USA.

23. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

24. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 10. oktober 1949.

25. UM. 119 H 2 d/1950 (Instruktion til dansk delegation til 5. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 5. plenarforsamling, New York, september 1950. UM. 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8-1.9.1950 i Reykjavik): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik den 31. august – 1. september 1950.

Kinesisk intervention i Koreakrigen, ny borgerlig regering og ny kurs i den danske politik

Med den kinesiske intervention i Koreakrigen i oktober 1950 indtraf en kursændring i den danske politik. På UNESCOs 6. generalkonference i Paris i juni 1951 og på generalforsamlingerne 1951-1952 stemte den nye VK-regering sammen med USA, de vesteuropæiske stormagter og flertallet af de øvrige vesteuropæiske lande for at udsætte behandlingen af spørgsmålet om Kinas repræsentation. Sverige fastholdt derimod sin støtte til Pekingregeringens repræsentation.²⁶

Hvad var årsagen til den ændrede danske politik? Skyldtes det, at der var kommet en borgerlig regering, der ønskede at føre en mere USA-venlig politik end dens socialdemokratiske forgænger havde gjort det? Skyldtes det, at regeringen fandt det nødvendigt at følge den tilsvarende ændrede britiske kurs, fordi Danmark ikke skulle gå allieret enegang? Eller var grunden, at den borgerlige regering reelt mente, at der med Kinas intervention i Koreakrigen var indtruffet en ny situation og at Kina, som det fra FN's side blev hævdet, ikke skulle kunne »shoot its way into the UN«?²⁷

Den borgerlige regerings politik lå for så vidt i forlængelse af dens forgængers princip om, at støtte Pekingregeringens adgang til FN, så længe Kina ikke ydede aktiv militær støtte til Nordkorea. I instruktionen til delegationen i 1951 blev det forhold, at Kina ikke skulle kunne skyde sig ind i FN, fremhævet som et politisk hensyn, der måtte gå forud for det retslige hensyn til at støtte Pekingregeringen som Kinas repræsentant i FN i forlængelse af Danmarks anerkendelse af Pekingregeringen som Kinas lovlige regering. Meget tyder således på, at den borgerlige regering reelt mente, at der med Kinas intervention i krigen var indtruffet en ny situation, og at regeringen prioriterede et politisk hensyn til, at FN skulle vise, at aggression ikke betalte sig. Det var den begrundelse, som Kraft anførte på det nordiske udenrigsministermøde i oktober 1951: Den danske regering gik i princippet

26. UM 5 F 128 (Nordisk udenrigsministermøde, Stockholm, 10.-11. oktober 1951): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Stockholm den 10.-11. oktober 1951. En redegørelse for forløbet i spørgsmålets behandling findes i UM. 119 H 2 d/1955 (Instruktion til dansk delegation til FN's 10. plenarforsamling): De Forenede Nationers 10. plenarforsamling. Ad dagsordenens pkt. 3: Nedsættelse af udvalget til prøvelse af fuldmagter (spørgsmålet om Kinas repræsentation).

27. Jf. udenrigsministerens redegørelse i Udenrigspolitisk Nævn. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 31. oktober 1951 og Undén på det nordiske udenrigsministermøde den 10. – 11. oktober 1951. UM. 5 F 128 (Nordisk udenrigsministermøde, Stockholm, 10. – 11. oktober 1951): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Stockholm den 10. – 11. oktober 1951.

ind for Pekingregeringens adgang til FN. Imidlertid måtte det, efter at Peking havde åbnet krigen mod FN, forekomme stødende, hvis man gav repræsentanter for denne regering adgang til FN. Derfor var en udskydelse af spørgsmålet for Kraft at se en naturlig forlængelse af aggressor- og embargoresolutionerne af henholdsvis 1. februar og 18. maj, som Danmark også havde stemt for. Her lå Kraft på linie med den norske mødedeltager, Nils Langhelle, der fandt det urimeligt at afgøre spørgsmålet under pres af Kinas voldelige fremfærd i Korea. Sverige derimod så sig ikke i stand til at ændre sin politik, »selv ikke overfor argumentet om, at Kina ikke burde kunne »shoot its way into the UN««, som Undén ekspliciterede det.²⁸

I betragtning af den svenske holdning kunne noget tyde på, at den ændrede danske stilling ikke primært skyldtes anti-aggressionshensynet. Det neutrale Sverige kan vel næppe tænkes at ville føre en politik, der belønnede aggression. Snarere var baggrunden for den ændrede danske politik, at Storbritannien havde ændret kurs. Forud for UNESCO-forsamlingen i juni 1951 modtog Udenrigsministeriet et fortroligt memorandum fra den britiske ambassade i København, der tilkendegav, at Storbritannien i betragtning af Pekingregeringens deltagelse i aggressionen i Korea havde besluttet at modificere sin politik og for tiden stemme for en udsættelse af overvejelserne vedrørende Kinas repræsentation. Memorandumet betonedede i øvrigt, at denne beslutning intet ændrede i den britiske regerings syn på Pekingregeringen som Kinas regering. I referatet til brug ved det nordiske udenrigsministermøde i 1953 berettes der i forbindelse med den danske stilling på UNESCO-konferencen om den britiske henvendelse. Meget tyder derfor på, at Storbritanniens stramning af sin Kinapolitik havde afgørende indflydelse på, at Danmark også strammede sin. Krafts respons på et møde i Udenrigspolitisk Nævn den 31. oktober 1951 på de radikales ønske om, at Danmark i spørgsmålet om Kinas repræsentation fulgte den svenske linie, bekræfter denne tolkning. Kraft anførte,

»at man i hvert fald ikke kunne bringe sig i et modsætningsforhold til de andre demokratiske stater og ønskede at drøfte spørgsmålet [...] med lande som Norge, Holland og Storbritannien, før han tog endelig stilling.«²⁹

28. UM. 5 F 128 (Nordisk udenrigsministermøde, Stockholm, 10. – 11. oktober 1951): Referat af det nordiske udenrigsministermøde i Stockholm den 10. – 11. oktober 1951.

29. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 31. oktober 1951. Vedrørende Socialdemokratiets holdning fremhævede Alsing Andersen, at alle i Nævnet i princippet var enige om, at Pekingregeringen burde sidde i FN. En udsættelse af spørgsmålets afgørelse betød ingen ændring i denne holdning. Det var imidlertid for øjeblikket yderst vanskeligt at stemme for Pekingregeringens indtræden i orga-

Hans begrundelse for ikke at følge den svenske linie var således ikke uenighed i substansen i den svenske politik. Argumentet om, at Pekingregeringen ikke skulle kunne skyde sig ind i FN, brugte Kraft ved denne lejlighed heller ikke. Udslagsgivende for den danske udenrigsminister var derimod, hvilket signal Danmark sendte sammenlignet med de øvrige vestlige lande. Hvis Danmark ikke ville gå allieret enegang, var regeringen nødt til at justere sin politik ind efter den britiske og sammen med Storbritannien følge den amerikanske linie.

Danmark mellem Norden og Vesten – 1953

Udenrigsminister Kraft blev – midt under den igangværende valgkamp – for alvor mødt med kritik fra de radikale, da Danmark på generalforsamlingen i 1953, hvor Koreakrigen vel at mærke var afsluttet, i modsætning til Norge og Sverige, men sammen med Storbritannien stemte for USAs forslag om at udsætte generalforsamlingens behandling af spørgsmålet om Kinas repræsentation. Det var ifølge de radikale i strid med den instruks, der som det var tradition var blevet drøftet i Udenrigspolitisk Nævn – selvom Danmarks FN-politik var regeringens ansvar.³⁰

Kraft udstedte efterfølgende et dementi, ifølge hvilket den danske delegerede, William Borberg, faktisk skulle have stemt imod forslaget. Når det ikke var sket, skyldtes det i henhold til dementiet, at Norge sent i forløbet havde ændret sin stilling, hvormed Borberg ikke havde kunnet nå at indhente fornyet instruktion hjemmefra, og i den situation havde valgt at henholde sig til den oprindelige instruktion om at følge den britiske holdning, hvor ikke særlige grunde tilskyndede til et andet standpunkt. Dette var ifølge Kraft en fejltolkning af instruksens. Ordlyden i denne var, at delegationen skulle holde kontakt med den norske, den svenske og den britiske delegation og, hvor ikke særlige hensyn tilskyndede et andet standpunkt, følge det britiske. Den danske delegerede burde ifølge Kraft have tolket det sådan, at det ændrede norske standpunkt skulle have fået ham (Borberg) til at se bort fra det briti-

nisationen. Samme holdning blev lagt for dagen i partiets officielle organ *Social-Demokraten*, der i en leder allerede den 19. december 1950 pegede på, at hvis Peking regeringen blev repræsentanten nu, ville det blive en belønning for aggression. Jf. Haagerup, 1956, p. 139.

30. Se f.eks. redegørelsen for spørgsmålets forløb i forbindelse med udarbejdelsen af instruktionen til delegationen i 1955. UM. 119 H 2 d/1955 (Instruktion til dansk delegation til FNs 10. plenarforsamling): De Forenede Nationers 10. plenarforsamling. Ad dagsordenens pkt. 3: Nedsættelse af udvalget til prøvelse af fuldmagter (spørgsmålet om Kinas repræsentation).

ske synspunkt. Kraft fremstillede således sagen som bundende i et fortolkningssspørgsmål, som han vel at mærke ikke selv havde ment kunne opstå. Borberg gik i en skrivelse til Udenrigsministeriet imod Krafts udlægning og forsvarede ud fra en række juridiske betragtninger sin stemmeafgivning.³¹

Sagen blev efter folketingsvalget og regeringsskiftet tilbage til Socialdemokratiet behandlet i Udenrigspolitisk Nævn. Den nye udenrigsminister, H.C. Hansen, ønskede en afklaring på spørgsmålet om Borbergs fortolkning af instruksens, før han skulle deltage i årets generalforsamling og træffe den danske diplomat. H.C. Hansen ville gerne »rense« Borberg ved at vedtage en erklæring, der udtrykte tillid til hans loyale og samvittighedsfulde virke for Danmark. Udenrigsministeren forstod godt, at Borberg havde fortolket instruktionen, som han havde, og mente derfor også, at han havde fulgt instruktionen. Han mente dog heller ikke, at Kraft, som de radikale påstod, havde tilsigtet, at der skulle stemmes på anden måde end efter de retningslinier, der var blevet aftalt i Nævnet. Det var imidlertid uheldigt, at instruktionen var åben for fortolkning.³²

Jørgen Jørgensen var noget skrappere ved den tidligere udenrigsminister. Han mente ikke, at der kunne sættes spørgsmålstegn ved, at Borberg havde handlet i nøje overensstemmelse med sin instruks. Når der stod i instruksens, at ambassadøren skulle følge England, hvor ikke særlige forhold gjorde sig gældende, var det usømmeligt at bebrejde ham, at han havde fulgt England, mente Jørgensen. Man kunne ikke på den måde skubbe en embedsmand foran sig. Jørgensen havde intet imod at give Borberg absolution, men han måtte forbeholde sig sin stilling med hensyn til vurderingen af den tidligere udenrigsministers adfærd.³³

Kraft fastholdt sin udlægning af sagen. Som argument anførte han, at Udenrigsministeriets embedsmænd gennemgående havde udtalt sig i overensstemmelse med Krafts vurdering, da spørgsmålet om Borbergs stemmeafgivning var blevet rejst. Det afgørende for Kraft var imidlertid at fastslå,

31. UM. 119 H 2 d/1953 (Instruktion til dansk delegation til 8. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 8. plenarforsamling. Instruktionen er dateret 11. september 1953. Haagerup, 1956, p. 140. Haagerups redegørelse er uden kritisk vurdering af Krafts dementi. Haagerup hæfter sig ved, at den danske stilling ikke havde nogen betydning for udfaldet og betegner debatten om den danske stemmeafgivning som værende unødigt skarp samt ikke dækkende over nogen principiel dansk uenighed om spørgsmålet. Krafts dementi findes i *Berlingske Tidende* 21. september 1953. *Information* 19. og 22. september 1953.

32. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 23. oktober 1953

33. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 23. oktober 1953.

at han ikke havde tilsigtet en stemmeafgivning som den stedfundne. Som støtte herfor mindede han om, at han umiddelbart før affattelsen af instruktionen havde deltaget i det nordiske udenrigsministermøde, hvor der havde været enighed om synspunkter, der var i strid med den stemmeafgivning, som faktisk havde fundet sted. Kraft hentydede formodentlig her til det ændrede norske standpunkt. Som svar på Jørgen Jørgensens påstand om, at Kraft skubbede ansvaret over på en embedsmand, forklarede han, at han havde stået med valget mellem på den ene side at acceptere de radikales beskyldning om have givet Borberg en anden instruks end den i Nævnet aftalte og på den anden side fremsætte sin erklæring om, hvordan sagen hang sammen. Også her havde han fundet støtte hos sine embedsmænd, der ikke havde ment, at han skulle tage ansvaret for de radikales beskyldninger. I den sammenhæng håbede Kraft, at Nævnet ville erkende, at han ved den form, hvorunder han offentligt havde udtalt sig, ikke var gået Borbergs ære for nær. Endvidere understregede han, at han havde skrevet til Borberg og forsikret denne om sin tillid.³⁴

Kraft fastholdt derefter sin manglende forståelse for, hvordan Borberg på baggrund af den medbragte instruks kunne stemme, som han havde gjort. For det første fremhævede Kraft uoverensstemmelsen mellem instruksen om ikke at stemme for spørgsmålets udskydelse for hele forsamlingens varighed og Borbergs støtte til et forslag om at udskyde spørgsmålet indtil årsskiftet, når alle på afstemningstidspunktet regnede med, at forsamlingen ville slutte den 8. december. For det andet anførte han, at Borberg havde været bekendt med forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde og altså med, at Norge var af den opfattelse, at spørgsmålet ikke skulle udskydes for hele forsamlingens varighed. Især det forhold, som Kraft først med udenrigsministerens redegørelse i Nævnet var blevet bekendt med, at Borberg på forhånd havde vidst, at Norge og Sverige ville stemme imod forslaget – den norske delegerede havde henvendt sig til Borberg umiddelbart forinden afstemningen – gjorde ifølge Kraft Borbergs stemmeafgivning uforståelig. Vedrørende instruktionens bemærkning om at følge Storbritannien, henviste Kraft til, at man ikke kunne forudse alt hjemmefra, og da Storbritannien normalt indtog et standpunkt, der lå tæt på de skandinaviske synspunkter, var instruktionen blevet formuleret som tilfældet var. Den instruks skulle unægtelig kun følges, hvis ikke særlige omstændigheder talte imod, og Kraft fandt det uomtvisteligt, at der i den konkrete sag havde foreligget sådanne særlige omstændigheder. Krafts fravær af forståelse for Bor-

34. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 23. oktober 1953.

bergs stemmeafgivning betød dog ikke, at han ikke kunne stille sig bag den nye udenrigsministers tillidsvotum til Borberg.³⁵

Det afgørende spørgsmål er naturligvis, om Kraft reelt mente, at den danske stemmeplacering på linie med USA og Storbritannien til fordel for udsættelse af spørgsmålet var en fejl. Spørgsmålet er kontrafaktisk og lader sig med det tilgængelige kildemateriale vanskeligt afklare. Man kan spekulere over, hvorfor Kraft ikke straks, men først efter skarp kritik i pressen, dementerede den danske stemmeafgivning. Det kunne skyldes, at den danske stemmeplacering ikke bekymrede Kraft, før de radikale gjorde den til et emne i valgkampen, men det kunne også skyldes, at Kraft rent faktisk mente, at Danmark skulle have stemt anderledes og håbede, at fejlen i valgkampens hede ville gå upåagtet hen.

Noget kunne dog rent faktisk tyde på, at den borgerlige regering ikke havde været synderlig disponeret for at lade sin stilling påvirke af holdningen i de øvrige nordiske lande, men derimod fra starten indstillet på at stemme sammen med USA og Storbritannien. Og at det blandt de to stormagter var USA, der var den afgørende. I hvert fald antydede en embedsmand i Udenrigsministeriet den 27. august 1953, dvs. allerede før det nordiske udenrigsministermøde, over for USA, at Danmark ville støtte den amerikanske position. Der var ganske vist langt fra tale om en entydig tilkendegivelse fra dansk side, men embedsmandens sidste bemærkninger tyder dog herpå. Den amerikanske ambassade sammenfattede den danske holdning som følger:

»The Government of Denmark expects to take essentially the same position as the United States with regard to all items contained in the referenced airgram except that of the Chinese representation. The Danish official states that the Government of Denmark agreed with the position of the United States had taken in the past that 'no one should be allowed to shoot his way into the United Nations'. They agreed moreover that there was no chance for the Chinese Communists to be seated at the forthcoming session. He said, however, that, in the Danish view, the Chinese Communist Government was in fact the Government of China and that eventually that fact must be recognized. He said, nevertheless, that the Government of Denmark might be able to go along with some procedural action designed at postponing the issue.«³⁶

35. UM. 3 E 92, mik. 02:5: (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn): Referat af mødet 23. oktober 1953.

36. NA. RG 84. Entry 2386A. Box 1. Læg: 312 United Nations General Assembly 1953. Despatch nr. 233 USem Copenhagen. For the Chargé d'affaires a.i.: Lucius D. Battle, Attaché, State Department. 27. august 1953.

Holdningen til det kommunistiske Kina skilte flere steder vandene. Danmarks politik var gennemgående, dog ikke i årene under Korea-krigen, at Peking skulle indtage Kinas plads i FN. Ikke fordi danske beslutningstagere sympatiserede med Maos styre, men fordi holdningen var, at dette styre netop skulle forpligtes på FN-pagten. Billedet viser den nationalist-kinesiske delegation på FN-generalforsamlingen. November 1966. (Polfoto).

Som det principielt hed i instruktionen i 1953, kunne FN på sigt ikke optræde med virkelig autoritet i spørgsmål i Østasien, med mindre Kina blev repræsenteret af den egentlige kinesiske magthaver.³⁷ Men i 1953 fik synspunktet altså endnu ikke gennemslagskraft.

Formodentlig skal forklaringen søges i Danmarks generelle udenrigs- og sikkerhedspolitiske stilling. I betragtning af den tilbageholdenhed Danmark havde indtaget i forhold til at deltage med militære styrker i FN's Koreaaktion, var grunden ikke usandsynligt den, at Kraft ønskede at højne Danmarks anseelse i USA og derfor stemte sammen med sidstnævnte på generalforsamlingen i efteråret 1953. På det tidspunkt havde Danmark i tre omgange undladt at sende tropper til Korea. Bemærkelsesværdigt synes Sovjetunionen ikke at have spillet nogen afgørende rolle for Kinapolitikens tilblivelse, hverken for den socialdemokratiske eller i den borgerlige regering.

I og med at den udenrigsministerielle embedsmand over for USA fastholdt Danmarks principielle ønske om at give Pekingkina adgang til FN, blev Danmarks mulige stilling i Kinaspørgsmålet fremover vel at mærke samtidig holdt åben. Danmark søgte således med verbal tilslutning til universalitetsprincippet at fastholde et råderum i Kinaspørgsmålet.

37. UM. 119 H 2 d/1953 (Instruktion til dansk delegation til 8. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 8. plenarforsamling. Instruktionen er dateret 11. september 1953.

Fælles nordisk stemmeformel 1954

På det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik august 1954 blev Sverige, Norge og Danmark enige om fremover at stemme efter en fælles formel, der lød således:

- »a) hvis spørgsmålet stilles positivt, d.v.s. hvis forslag stilles om, at Pekingregeringen skal repræsentere Kina i FN, bør delegationen stemme positivt for et sådant forslag;
- b) hvis spørgsmålet stilles negativt, d.v.s. hvis forslag stilles om, at Formosaregeringen skal udelukkes, bør delegationen afholde sig fra at stemme;
- c) hvis der stilles forslag om, at spørgsmålet skal udsættes eller ikke skal optages til behandling, bør delegationen stemme imod for at udvirke, at spørgsmålet bliver genstand for realitetsbehandling.«³⁸

Island, der endnu ikke havde anerkendt Pekingstyret, ville derimod fortsat forholde sig afventende. Ophavslandet til den fælles stemmeformel var Sverige. Undén havde præsenteret de retningslinier, Sverige ville stemme efter – principper enslydende med den fælles nordiske stemmeformel – hvorefter den norske og den danske udenrigsminister havde tilsluttet sig de svenske principper.³⁹ Med fastlæggelsen af denne fælles nordiske linie var det samtidig udelukket at følge den britiske holdning og i instruktionen til delegationen i 1954 er bemærkninger herom da også fraværende.⁴⁰ Fra 1954 og frem var der således tale om, at Danmark fulgte en fælles nordisk linie, som havde rod i den svenske og hidtil mest pro-Pekingkina holdning. Den fælles nordiske holdning lå så fast, at USA i 1955 måtte konstatere, at »there appears to be no flexibility in this position.«⁴¹

38. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, communiqué og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik 30. og 31. august 1954. UM. 119 H 2 d/1954 (Instruktion til dansk delegation 9. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De forenede Nationers 9. plenarforsamling.

39. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, communiqué og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i Reykjavik 30. og 31. august 1954. Finland blev først optaget som medlem af FN i 1955 og deltog derfor ikke i det nordiske udenrigsministermøde, der blev afholdt med det formål at drøfte den foranstående generalforsamling.

40. UM. 119 H 2 d/1954 (Instruktion til dansk delegation 9. plenarforsamling): Instruktion for den danske delegation til De Forenede Nationers 9. plenarforsamling.

41. NA. RG 84. Entry 2386A. Box 1. Læg: 321 United Nations General Assembly 1953. Despatch nr. 195 fra den amerikanske ambassade i København (Ward P. Allen, First Secretary) til State Department. 2. september 1955.

Danmarks tilslutning til den fælles nordiske stemmeformel fandt sted selvom ophøret af krigshandlingerne i Korea vel at mærke ikke havde ført til, at Storbritannien ændrede sin stemme tilbage til sin oprindelige støtte til Pekingregeringens repræsentation. Tværtimod fremsatte Storbritannien sammen med USA forslag om udsættelse af spørgsmålet. Danmark stemte de følgende år imod det amerikansk-britiske moratorium og for forslag om, at Pekingregeringen skulle repræsentere Kina i FN. Fra 1954 lagde Danmark således i overensstemmelse med ønsket om et universelt FN sine økonomiske interesser i Kina og forhandlingshensynet distance til begge sine allierede USA og Storbritannien til fordel for en fælles nordisk linie. Netop den nordiske koordination gjorde denne politik mulig.

På trods af affattelsen af den fælles nordiske stemmeformel stemte de tre skandinaviske lande faktisk forskelligt på generalforsamlingen i 1954. Stemmeformlen gik ikke så langt som til at stemme for udelukkelse af Formosaregeringen, kun blankt. Som det danske udenrigsministerium bemærkede i sin årlige sammenligning af de skandinaviske instrukser, afveg disse fra hinanden i spørgsmålet om godkendelse af Formosaregeringens fuldmagter. Mens den danske og norske var affattet i overensstemmelse med den nordiske stemmeformel, indskrænkede den svenske sig til at sige, at det hidtidige standpunkt – at Kina skulle repræsenteres ved Pekingregeringen – skulle opretholdes. Ved afstemningen undlod Danmark og Norge, i overensstemmelse med den skandinaviske aftale, at stemme. Sverige stemte imod Formosas fuldmagt.⁴² Alle tre skandinaviske lande stemte dog i 1954 imod et amerikansk forslag fremsat ved generalforsamlingens begyndelse om, at forsamlingen ikke skulle tages stilling til forslag om ændring i Kinas repræsentation.⁴³ Sverige synes dog ikke desto mindre at lægge en større distance til den amerikanske stilling i spørgsmålet om godkendelse af fuldmagter, end Danmark og Norge gjorde.

Motiverne bag den socialdemokratiske regerings tilslutning til den fælles nordiske stemmeformel var med al sandsynlighed de samme som tidligere

42. UM. 119 E 3 1 (Sverige og FN), 1946-55. Referat. Sammenligning mellem den danske, den norske og den svenske instruktion til delegationerne til De Forenede Nationers 9. plenarforsamling. 1.12.1954. På det nordiske udenrigsministermøde det følgende år, dvs. 1955, blev sagen berørt. Referatet levner dog ingen uddybende bemærkninger om, hvad der blev sagt. Desuden anfører det, at der var enighed om at fastholde den fastlagte fællesnordiske retningslinje fra 1954. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, kommunikue og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Dansk resumé af forhandlingerne på Det nordiske Udenrigsministermøde i Stockholm den 6. og 7. september 1955. Sagen er berørt under punktet »Eventuelt«.

43. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 9. plenarforsamling afholdt i New York 21. september – 17. december 1954*, sp. 833.

skitseret. Det internationale samfunds behov for at kunne forhandle med Kinas faktiske regering, FN's mulighed for indflydelse på den internationale udvikling og danske økonomiske interesser i Kina. Ifølge den amerikanske ambassade spillede et indenrigspolitisk hensyn også en vigtig rolle. I begyndelsen af september 1954 tilkendegav chefen for Udenrigsministeriets FN-kontor over for den amerikanske ambassade i København, at Danmark angående spørgsmålet om Kinas repræsentation simpelthen var uenig i det amerikanske standpunkt. Desuden kunne ambassaden på baggrund af kontorchefens meldinger konstatere, at

»a difficult problem would exist for the Danes if it failed to go along with the other Scandinavian countries in their desire to see the Chinese Communists admitted. In this connection, he referred to the difficulty which developed last year when the Danish delegate voted contra to the other Scandinavian representatives«⁴⁴

Konstateringen er med stor sandsynlighed korrekt. Men den amerikanske vurdering synes dog at overse det forhold, at nordisk samarbejde for Socialdemokratiet var en værdi i sig selv. Partiet havde et grundlæggende ønske om nordisk samarbejde og behøvede ikke noget indenrigspolitisk pres for at tilpasse sin politik til en fælles nordisk.

1958: Dansk forslag om opstramning

På det nordiske udenrigsministermøde i København i september 1958 foreslog H.C. Hansen at ændre den fælles skandinaviske stemmeformel. Emnet havde været drøftet i den danske regering, hvor det var den udbredte opfattelse, at det af hensyn til en effektiv kontrol med indstilling af atomprøvesprængninger blev stadig mere presserende at Pekingregeringen kom med i FN. Derfor var der en vis stemning for en aktiv indsats fra de nordiske landes side i FN. Personligt mente H.C. Hansen dog ikke, at et egentligt initiativ var ønskeligt for øjeblikket. »Dels kunne det skabe uvilje i USA, dels ville et initiativ skifte fra Sovjetunionen til Skandinavien ikke føre til noget resultat.«⁴⁵ Med andre ord; H.C. Hansen ville ikke ofre et hensyn til USA

44. NA. RG 84. Entry 2386A. Box 1. Læg: 312 United Nations General Assembly 1953. Despatch nr. 231 fra den amerikanske ambassade i København (for the Chargé d'Affaires a.i.: Lucius D. Battle, First Secretary). 7. september 1954.

45. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, kommunique og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i København den 8. og 9. september 1958.

for en politik, der alligevel ikke ville føre til noget konkret resultat. Nogen ændring ville den danske udenrigsminister dog gerne være med til. Således foreslog han, at man ændrede den fælles nordiske afstemningsinstruks til at stemme positivt for Formosas udelukkelse i stedet for som hidtil blank.⁴⁶

Der var imidlertid ikke stemning for det danske forslag. Undén mente, at det ville have større virkning at fremkomme med et indlæg i debatten om det indiske forslag, der var fremsat. Også Lange mente, til trods for at han erkendte den realpolitiske betydning i at Peking kom med i FN, at det var bedst at klarlægge de nordiske landes stilling i forbindelse med det fremsatte indiske forslag, og var ganske betænkelig ved at stemme for udelukkelse af Formosa. Den islandske og finske repræsentant fandt begge den nuværende situation uholdbar. Island havde endnu ikke anerkendt Pekingregeringen, men ville muligvis for fremtiden afholde sig fra at stemme i stedet for som hidtil at have stemt imod Pekings fuldmagter. Finland ville som hidtil stemme for Pekingkinas repræsentation. H.C. Hansen accepterede dette. Han lagde vægt på, at den nordiske enighed havde været en stor styrke, og at de nordiske lande også i fremtiden stemte ens. Danmark ville derfor ikke ændre sin stemme alene, men følge den hidtidige linie i afstemningen; dog markere sit standpunkt stærkere i udtalelser.⁴⁷

Fra begyndelsen af 1960'erne indtraf der alligevel i hvert fald en nyorientering i de nordiske lande politik – med undtagelse af Islands. I 1960 understregede et dansk udenrigsministerielt referat, at den danske instruktion skulle præcisere klarere end tilfældet var, at den danske FN-delegation skulle stemme for udelukkelse af Formosa, hvis forslag herom var indeholdt i samme resolution som den, der foreslog Pekings repræsentation. Derimod kunne en skærpelse af instruktionen gående ud på at stemme for selvstændige resolutioner om udelukkelse af Formosa ikke lønne sig. Dertil var udsigten til en realitetsløsning for ringe sammenholdt med den kritik en sådan dansk stilling kunne afføde i USA. Hermed blev et hensyn til USA prioriteret over et indenrigspolitisk hensyn til Det radikale Venstre, hvis centrale figur og mangeårige FN-delegationsmedlem, Hermod Lannung, i Folketinget den 31. maj 1960 havde påkaldt sig en aktivering af Danmarks bestræbelser på at få Peking repræsenteret i FN.⁴⁸

46. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, kommunique og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i København den 8. og 9. september 1958.

47. UM. 5 F 130 b (Dagsorden, kommunique og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952): Resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i København den 8. og 9. september 1958.

48. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. 5. Referat til Ministeren. 19. juli 1960. Sign. J. Paludan.

Fra 1961 blev det praksis, at de nordiske lande på nær Island stemte i overensstemmelse hermed. I 1961 støttede Danmark således sammen med Norge, Sverige og Finland et sovjetisk forslag om udelukkelse af Formosa og indbydelse af Peking.⁴⁹

I 1961 stemte de nordiske lande, igen med undtagelse af Island, desuden imod et amerikansk procedureforslag om, at spørgsmålet om Kinas repræsentation skulle være et såkaldt »vigtigt spørgsmål«, der krævede vedtagelse med 2/3 flertal.⁵⁰ Denne stemmeafgivning fandt endog sted, selvom udenrigsminister Krag på forhånd var bekendt med, at USA havde stadig sværere ved at samle tilstrækkeligt flertal for sit synspunkt og derfor påtænkte at fremsætte det pågældende procedureforslag.⁵¹

Også i 1962 stemte de nordiske lande, igen med undtagelse af Island, for årets sovjetiske forslag om »at fjerne Chiang Kai-Shek repræsentanterne fra alle FN organer [og] at indbyde repræsentanter for folkerepublikken Kinas regering til at indtage Kinas plads i FN og alle dets organer.«⁵² I 1963 stemte de nordiske lande også for udelukkelse af Formosa og indbydelse af Peking.⁵³ På 19. plenarforsamling i 1964-65 blev spørgsmålet om Kinas repræsentation ikke behandlet, men af instruktionen fremgår det, at delegationen skulle stemme efter samme procedure som de hidtidige år, både hvad angik udelukkelse af Formosa og det amerikanske procedureforslag.⁵⁴ Desuden benyttede udenrigsminister Per Hækkerup i 1964 sin tale i generaldebatten til at understrege, hvorledes prøvesprængningen af Kinas første atombombe yderligere aktualiserede behovet for at inddrage repræsentanter for Pekingkina i de internationale forhandlinger om sikring af en varig fred.⁵⁵

49. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 16. plenarforsamling afholdt i New York 19. september-20. december 1961 og 15. januar-23. februar 1962*, sp. 786f.

50. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 16. plenarforsamling afholdt i New York 19. september-20. december 1961 og 15. januar-23. februar 1962*, sp. 786f.

51. UM. 5 F 139 b (Nordiske udenrigsministermøder): Udkast til resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i København den 6. og 7. december 1961.

52. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 17. plenarforsamling afholdt i New York 18. september-20. december 1962*, sp. 34-36.

53. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 18. plenarforsamling afholdt i New York 17. september-17. december 1963*, sp. 39.

54. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Ekstrakt af oversigt pr. 1.9.1965 for FN-missionen, New York, om vigtige FN-spørgsmål, august 1965. UM. 119 H 2 d/1964 (Instruktion for den danske FN-delegation).

55. *Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 19. plenarforsamling 1. del afholdt i New York 1. december 1964-18. februar 1965*. Bilag 2: Udenrigsminister Per Hækkerups indlæg i generaldebatten på FN's 19. plenarforsamling den 9. december 1964, sp. 1109.

Den nordiske skærpelse af 1954-formlen lå altså i at stemme for Formosa udelukkelse, hvis forslag herom vel at mærke var en del af et samlet forslag om, at Peking skulle repræsentere Kina i FN. Resolutionsforslagene kom ofte til samlet afstemning frem for delafstemning om dets enkelte punkter. Der var i den sammenhæng en vigtig forskel på de tre skandinaviske lande. Norge og Sverige motiverede således deres stemmeafgivning med, at de – »i overensstemmelse med skandinavisk opfattelse« – i tilfælde af delafstemning ville have afstået på forslaget første operative paragraf – den om fjernelse af Chiang Kai-Shek repræsentanterne.⁵⁶ Danmark fremsatte ikke nogen tilsvarende stemmemotivering, hvilket kunne være et udtryk for et forsøg på en mere markant markering af det danske synspunkt, som H.C. Hansen på det nordiske udenrigsministermøde i 1958 havde sagt, at Danmark ville give udtryk for. Samtidig var Danmark dog dækket ind under den norske og svenske omtale af den »skandinaviske opfattelse«. Danmarks politik var en klar balancepolitik. Distancen til USA var moderat frem for radikal. Men noget kunne tyde på, at Danmark, som i 1958, stadig ønskede at gå et skridt videre – men endnu frem til midten af 1960erne lod sig begrænse. Delvis af et hensyn til USA (jf. det udenrigsministerielle referat fra 1960), men ikke mindst af de øvrige nordiske landes stilling.

Gennembrud for den danske stramning – 1965-66

I 1965 var den danske instruktion formuleret som de foregående år i overensstemmelse med den reviderede nordiske stemmeformel:

- »(a) Hvis spørgsmålet stilles positivt, dvs. hvis forslag stilles om, at Peking-regeringen skal repræsentere Kina, bør delegationen stemme for et sådant forslag.
- (b) Hvis spørgsmålet stilles negativt, dvs. hvis forslag stilles om, at Formosa-regeringen skal udelukkes, bør delegationen afholde sig fra at stemme.
- (c) Hvis (a) og (b) indeholdes i samme resolutionsforslag, bør delegationen stemme for.
- (d) Hvis der stilles forslag om, at spørgsmålet skal udsættes eller ikke skal optages til behandling, bør delegationen stemme imod for at udvirke, at spørgsmålet bliver genstand for realitetsbehandling.«⁵⁷

56. Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 17. plenarforsamling afholdt i New York 18. september-20. december 1962, sp. 37.

57. UM. 119 H 2 d/1965 (Instruktion til den danske FN-delegation). Instruktion. Underskrevet 18.9.1965.

Da Kinaspørgsmålet kom til afstemning under generalforsamlingen, resolverede den danske udenrigsminister imidlertid, at den danske delegation ikke kun i samlede, men også i eventuelle delafstemninger om Formosas udelukkelse skulle stemme positivt herfor. Eneste modificerende bemærkning i disse nye retningslinier var, at Danmark med sin støtte til Formosas udelukkelse hermed ikke præjudicerede sin stilling til om øen skulle optages som selvstændigt medlem af FN.⁵⁸ Hermed støttede Danmark Pekingkinas ønske om plads i FN, men samtidig tog man ikke skarpt afstand fra en mulig to-Kina-politik. Udtalelser fra den danske udenrigsminister i løbet af 1964 om det taiwanesiske folks ret til selvbestemmelse affødte skarpe protester fra Peking. Udenrigsministeriets svar på disse protester var at bekræfte, at Danmark ønskede et godt forhold til Kina, uden at anføre nogle bemærkninger om Danmarks holdning til muligheden for to Kinaer.⁵⁹

Efter alt at dømme var ministerens beslutning ikke et resultat af eller på forhånd koordineret med de andre nordiske lande. I hvert fald anførte FN-missionen i en notits af 22. november 1965, at den af ministeren resolverede stilling måtte få betydning for udformningen af instruksen til næste års generalforsamling, ligesom den måtte give anledning til en nordisk drøftelse, senest i april 1966.⁶⁰ Det er dog højst sandsynligt, at anledningen til ministerens stilling i væsentlig grad skal søges i, at Norge og Sverige til Udenrigsministeriets undren havde stemt imod Formosas fuldmagt på WHO's forsamling i Genève i maj 1965, hvorimod Danmark og Finland havde stemt i overensstemmelse med instruktionen.⁶¹

På generalforsamlingen i 1965 stemte Danmark og Norge i modsætning til de øvrige NATO-lande med undtagelse af Frankrig og Portugal imod årets amerikanske procedureforslag, der tilsigtede at fastslå, at Kinaspørgsmålet var et vigtigt spørgsmål, der skulle afgøres med 2/3 flertal. Derimod stemte Danmark og de øvrige nordiske lande på nær Island for et substantielt resolutionsforslag, der besluttede både at Peking skulle indtage Kinas plads i FN og at »følgelig øjeblikkeligt at fjerne Chiang Kai-Sheks repræsentanter«. ⁶² Forslaget blev forkastet med stemmetallet 47 imod, 47 for,

58. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits. Kina-FN. P.J.I. 9.12.1965. Notitsen citerer en notits af FN-missionen af 22.11.1965 iflg. hvilken udenrigsministerens nye retningslinier fremgår.

59. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits. Kinesiske protester i anledning af danske udtalelser om to-Kinapolitik. P.J.I. 5.4.1966.

60. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits. Kina-FN. P.J.I. 9.12.1965.

61. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits. P.J.I. 21.7.1965.

62. *Beretning til folketinget. De Forenede Nationers tyvende Generalforsamling. New York 21. september-21. december 1965 og Afslutningen af De forenede Nationers 19. Generalforsamling New York 1. september 1965*, p. 37.

USAs FN-ambassadør – og senere præsident – George Bush på FNs Generalforsamling 22. september 1971. I 1971 fremsatte USA og 16 andre lande efter mange års modstand forslag til Generalforsamlingen om at give Peking adgang til FN, dog samtidig med at Nationalist-Kina fik lov til at forblive i verdensorganisationen også. (AP Photo/Polfoto).

mens 20 lande afholdt sig fra at stemme. Der var således tæt løb mellem synspunkterne og som *Beretningen til folketinget* nævner det, det hidtidige højdepunkt for bestræbelserne på at opnå Folkerepublikken Kinas ret til repræsentation i FN anerkendt. Frankrig, øststaterne, en række afrikanske og asiatiske lande samt, vigtigt i vor sammenhæng, Storbritannien, stemte ligeledes for forslaget.⁶³

På det nordiske møde i april 1966 tiltrådte de nordiske udenrigsministre med undtagelse af den islandske en ny nordisk stemmeformel i overensstemmelse med de retningslinier, den danske udenrigsminister havde resol-

63. *Beretning til folketinget. De Forenede Nationers tyvende Generalforsamling. New York 21. september-21. december 1965 og Afslutningen af De forenede Nationers 19. Generalforsamling New York 1. september 1965*, pp. 36f.

veret året før.⁶⁴ Herefter blev instruktionen tilsvarende formuleret i overensstemmelse med udenrigsministerens retningslinier fra 1965. Delegationen skulle stemme for forslag om, at Formosa skulle udelukkes fra Kinas plads, uden at dette dog præjudicerede Danmarks stilling til Formosas eventuelle medlemskab af FN.⁶⁵ Hermed afviste Danmark ikke en to-Kina-politik – meget imod Pekings linie.

Afslutning

Danmarks politik i spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN gik i det væsentligste ud på at virke for, at den kommunistiske regering i Peking blev Kinas stemme i FN. Før Koreakrigen stemte Danmark til fordel for Maos Kina. I modsætning til USA, der stemte imod forslag om Pekings adgang til FN, nøjedes Danmark med at undlade at stemme og hurtigt, dvs. allerede i 1950, ændrede den danske stemme sig fra blank til positivt at stemme for forslag om Peking som Kinas repræsentant i FN. Efter udbrudet af Koreakrigen var det først den socialdemokratiske, siden den borgerlige regerings politik, at man ville ændre politikken og undlade at støtte Peking, såfremt Kina trådte ind i krigen. Da det skete, gik den borgerlige regering derfor tilbage til at stemme for udskydelse af spørgsmålet. Imidlertid fastholdt VK-regeringen denne politik også efter, at parterne i Koreakrigen havde indgået en våbenhvileaftale i sensommeren 1953 og lagde sig hermed i kølvandet på og USA og Storbritannien frem for de øvrige nordiske lande. Situationen var opstået som følge af, at Norge havde ændret standpunkt og ikke længere stemte for udsættelse. Udenrigsminister Kraft hævdede, at den danske stemmeafgivning var en fejl og lavede noget der lignede at tørre ansvaret af på den danske FN-delegerede, der havde stået for afstemningen. I instruktionen til den delegerede hed det, at Danmark skulle følge Storbritannien, såfremt der ikke var forhold, der gav anledning til andet. Kraft mente, at det ændrede norske standpunkt burde have foranlediget Borberg til ligesom Norge og Sverige at stemme til fordel for Peking. Sagen er vanskelig helt at afklare. En embedsmands udtalelser til den amerikanske ambassade, før man havde sikkert kendskab til det norske standpunkt, om at Danmark ville støtte USA samt den danske tilbageholdenhed med at sende styrker til Korea, kunne meget vel have foranlediget Kraft til at søge Danmarks agtelse i USA højnet ved at stemme sammen med USA i Kinaspørgsmålet.

64. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits til Ø.P. III. 28.4.1966.

65. UM. 119 E 35 (Kina og FN), pk. IX. Notits til Ø.P. III. 28.4.1966.

I 1954, hvor Socialdemokratiet var tilbage på ministertaburetterne, blev Danmark, Norge og Sverige enige om en fælles stemmeformel til støtte for Peking. Hvor de tre skandinaviske lande ville stemme positivt for forslag om Pekings adgang til FN, gik formelen dog endnu ikke så langt som til at stemme for udelukkelse af Formosa. I 1958 foreslog Danmark en stramning af den fælles skandinaviske formel, således at man også skulle stemme for udelukkelse af Formosa i stedet for som hidtil blankt. Danmark fik ikke tilslutning til en sådan stramning, men de nordiske lande med undtagelse af Island lande begyndte alligevel at stemme for udelukkelse af Formosa, såfremt forslag herom var indeholdt i samme resolution som forslag om Pekings adgang. I 1965 kom der en ny ændring i den danske politik. For første gang kunne den danske delegation stemme for selvstændige resolutioner om udelukkelse af Formosa. I 1966 blev den danske politik nordisk praksis – fortsat med undtagelse af Island.

Danmarks støtte til Mao-Kinas adgang til FN var motiveret af flere hensyn. For det første økonomiske interesser i Kina. For det andet et hensyn til muligheden for at verdenssamfundet kunne forhandle med og forpligte den faktiske regering i Kina på internationale aftaler via FN. Hermed førte Danmark en mere forhandlingsoriteret politik overfor Kina sammenlignet med USA, der vedvarende modsatte sig det kommunistiske Kinas adgang til FN.

I de tidlige 1950'ere var det især den britiske linie, der var afgørende for udformningen af den danske politik. Bemærkelsesværdigt spillede hensyn til Sovjetunionen ikke nogen afgørende rolle. Overvejelser om USAs opfattelse af Danmark påvirkede især politikken i den højspændte periode, hvor Kina var gået ind i Koreakrigen. Fra 1954 slog en fælles nordisk politik stærkere igennem som skaber af råderum for den USA-afvigende danske linie. I 1961 var Danmark og Norge de eneste NATO-lande, der stemte anderledes end USA. Samtidig skal det understreges, at hensynet til en fælles nordisk linie også havde en begrænsende virkning på den danske politik. I 1958 ville udenrigsminister H.C. Hansen således ikke gennemføre en stramning af den danske politik uden støtte fra de øvrige nordiske lande.

Hvad var grunden til de danske initiativer til stramninger af den fælles nordiske Kinapolitik i henholdsvis 1958 og 1965? I væsentlig grad skal forklaringen søges i de ovennævnte motiver for Danmarks Kina-politik. Ikke mindst ønsket om et universelt FN og en inddragelse af Kina i den internationale politik med mulighed for at forpligte Kina på internationale aftaler. Højest sandsynligt gav den forøgede internationale spænding med Berlin- og Cubakriserne anledning til en opfattelse hos de danske beslutningstagere om et yderligere behov for at kunne forhandle med og forpligte Kinas faktiske regering. Når det samtidig blev oplevet som politisk muligt at distance-

re sig yderligere fra USA og decideret stemme imod Formosas fuldmagter, skal Danmarks mere afklarede sikkerhedspolitiske situation fra slutningen af 1950'erne nok indtænkes.

Man kunne endvidere gøre sig den overvejelse, om ikke de andre nordiske landes afvisning af en stramning i 1958 kunne give anledning til også at indtænke en indenrigspolitisk dimension. Man kunne spørge dels, om ikke også Norges sikkerhedspolitiske situation var bedret i slutningen af 1950'erne og dels om ikke den svenske neutralitetspolitik bevirkede, at Sverige slet ikke skulle overveje sin sikkerhedspolitiske stilling på samme måde som Danmark og Norge, hvorfor begge lande også udmærket kunne have støttet en stramning i 1958. Og i forlængelse heraf kunne det overvejes, om ikke den danske forespørgsel herom snarere end en udenrigs- (universalitetsprincippet, forhandlings-afspændingshensynet og de økonomiske interesser), havde en indenrigspolitisk baggrund. Konkret om det ikke var de radikales inddragelse i regeringen i 1957, der gav anledning til en forstærket progressiv Kinapolitik? De radikale har i hvert fald næppe lagt en dæmper på det danske engagement for Pekings adgang til FN. Omvendt må man erindre sig, at også Socialdemokratiet gennemgående havde ført en politik rettet mod, at Peking skulle repræsentere Kina i FN. Hvad angår den nordiske vinkel, er det spørgsmålet, om ikke Norge gennemgående havde ført en mere vestvendt udenrigspolitik end Danmark og derfor ikke havde helt de samme bekymringer om amerikansk velvilje som Danmark. Integrationen i alliancen var unægtelig afgørende for Norges sikkerhed, sikkerhedspolitikken blev formaliseret, men synes at have spillet en endnu mere central rolle for varetagelsen af Danmarks sikkerhed. Derfor må de udenrigspolitiske hensyns forklaringskraft fastholdes.

Det kunne også hævdes, at forklaringen på de danske tendenser til stramninger skal ses i lyset af de kræfter, der rent faktisk var i USA for en Kinapolitisk opblødning. Den amerikanske regering var således åben overfor en åbning overfor Peking, men undlod dette af hensyn til den skeptiske kongres.⁶⁶ Forklaringen skal dog næppe tillægges afgørende vægt, idet man må undre sig over, hvorfor de andre nordiske lande, ikke mindst Island, så ikke ville deltage i et mere markant virke for Pekings repræsentation i FN. Heller ikke den britiske politik synes at have været afgørende for tilblivelsen af den danske. Det første danske initiativ til en stramning kom som nævnt i 1958, hvilket var fire år før Storbritannien igen begyndte at føre en sam-

66. 5 F 139 b (Nordiske udenrigsministermøder): Udkast til resumé af forhandlingerne på det nordiske udenrigsministermøde i København den 6. og 7. september 1961.

menlignet med USA mildere kurs overfor Peking.⁶⁷ Det kan heller ikke udelukkes, at netop det forhold, at flere og flere lande stillede sig skeptisk over for den amerikanske politik, gjorde den danske stilling mindre bemærkelsesværdig. Hertil må det dog bemærkes, at Danmark og Norge i 1961 stadig var de eneste NATO-lande, der tog afstand fra USA.

Det er på den baggrund forsvarligt at hævde, at NATO-medlemskabet bidrog til at skabe råderum for en amerikansk afvigende Kinapolitik. Også Norden spillede en helt central rolle for den danske politiks tilblivelse; for det danske Kinapolitiske råderum. Danmark ville ikke ensidigt stramme sin politik i 1958. Fælles nordisk fodslag var den forstærkede sikkerhedspolitiske situation til trods stadig afgørende. Danmark ville således ikke gå sine hovedallierede midt imod alene. Norden måtte stå sammen. På den måde bidrog Norden til at skabe råderum, men havde samtidig en begrænsende virkning på den danske politik.

Litteratur

- Brødsgaard, K. E., »The United Nations and the ROC from a Scandinavian Perspective«, pp. 131-146 i M.-L. Näth (red.), *The Republic of China on Taiwan in International Politics*, (Frankfurt am Main: Peter Lang), 1998.
- Brødsgaard, K. E., »Denmark's China Policy 1950-2000«, pp. 139-159 i: *Danish Foreign Policy Yearbook 2000*, (København: DIIS), 2000.
- Brødsgaard, K. E., & J. Rowinski, »Diplomatic and Political Relations Between Denmark and the People's Republic of China 1949-1997«, i: Brødsgaard, K. E., & Kirkebæk, M., (red.), *Denmark and China: Relations Since 1674*, (København: NIAS), 2000.
- Haagerup, N. J., *De Forenede Nationer og Danmarks sikkerhed*, Århus 1956.
- NATO Handbook*, (Bruxelles: NATO Office of Information and Press), 1995.
- Siika, M., »China and the Nordic Countries 1950-1970«, pp. 101-113 i: *Cooperation & Conflict*, vol. XVIII, 1983.
- Villaume, P. *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-61*, (København: Eirene), 1995.
- Villaume, P. »Denmark and NATO through 50 Years«, pp. 2961 i: B. Heurlin & H. Mouritzen (red.), *Danish Foreign Policy Yearbook*, (København: Dupi), 1999.
- Yoder, A., *The Evolution of the United Nations System*, 3. udg., (Washington DC.: Taylor & Francis), 1997. (org. 1993).
- Østergaard, C. Stubbe, »Swans Scolding the Tiger? Scandinavian Foreign Policy towards Democratization in China, 1976-90«, pp. 171-194 i: *Cooperation & Conflict*, VOL. XXV, 1990.

67. Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers 17. plenarforsamling afholdt i New York 18. september-20. december 1962, sp. 36.

Trykte kilder

Beretning til folketinget angående De Forenede Nationers plenarforsamlinger 1949-65

Utrykte kilder

Udenrigsministeriets Arkiv (UM), gruppeordnede sager 1946-72:

- 3 E 92 (Referater af møder i Udenrigspolitisk Nævn), 1949-65.
- 119 E 3 1 (Sverige og FN 1949-55).
- 119 E 35 (Kina og FN), 1949-65.
- 119 H 2 d/1949-65 (Instruktioner til danske delegationer til FNs plenarforsamlinger).
- 5 F 123 (Nordisk udenrigsministermøde 31.8.-1.9.1950 i Reykjavik).
- 5 F 128 (Nordisk udenrigsministermøde, Stockholm, 10.-11. oktober 1951).
- 5 F 130 b (Dagsorden, communiqué og resumé af nordiske udenrigsministermøder fra marts 1952).
- 5 F 139 b (Nordiske udenrigsministermøder).
- 5 F 135 (Nordisk Udenrigsministermøde i Stockholm august-september 1953).

National Archives (NA), Maryland, USA

- Record Group (RG) 84. Entry 2386. Box 15. Læg 312 UNGA 1950.
- Record Group (RG) 84. Entry 2386A. Box 1. læg 312 UNGA 1953

Summary

Kristine Midtgaard: Denmark and the Question of Chinese Representation in the UN 1950-65

The article analyses Danish policy in the question of the representation of China in the United Nations in the years 1949-65. The analysis deals partly with the motives behind the Danish policy, and partly with the factors that enabled Denmark to pursue a policy in this matter that differed considerably from that of the USA, Denmark's principal ally in NATO. The motives behind the Danish policy consisted of economic interests in China; of the desire for a universal UN; and of the Danish view that it was decisive that Mao Zedong's government, being the de facto government in China, could, in the UN, enter into and be bound by international negotiations and agreements. The Danish policy thus represented a strategy oriented towards negotiation, rather than of the American strategy of rejection and exclusion.

Denmark was able to adopt this line of policy that deviated from the American one (and it should be mentioned that during the Korean War Denmark fell into line with the USA) due to three distinct factors that

gave Danish foreign policy liberty of action. Firstly Great Britain, whose foreign policy Denmark generally followed in the first half of the 1950s. Secondly a common policy, agreed among the Nordic countries, which was regarded as fundamental throughout the period 1949-65, but which assumed even greater importance after 1954. And thirdly the Danish membership of NATO. When, from the middle of the 1950s, Denmark felt more confident of the guarantee implied by the membership of the alliance, it became possible to show less consideration for the American as well as for the British views and tighten up the Chinese policy in conjunction with the other Nordic countries, so that Denmark not only voted for the admission of Peking, but actually also against the exclusion of Formosa.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Social kapital og historisk institutionalisme

– Andelsbevægelser i Danmark og Polen

Af Gunnar Lind Haase Svendsen & Gert Tinggaard Svendsen

Et gammelt dansk ordsprog siger, at »Et ord er et ord.« Dette er vigtigt, fordi mennesker ikke stoler lige meget på hinanden i forskellige lande. Vi vil vise, hvordan tillid er et yderst værdifuldt men hidtil overset fortrin i den danske kulturarv. Tillid er indtil videre den bedste målestok for det nye sociologiske begreb »social kapital«, der i dag på mange måder sammenkobler og viderefører centrale debatter indenfor økonomi, politologi og sociologi.¹

Der er en meget tæt sammenhæng mellem social kapital og historie. Nye social kapital litteratur skrevet af politologer og sociologer vidner da også i stigende grad om, at undersøgelserne af beholdninger af social kapital i tid og rum nødvendigvis må omfatte historiske kildematerialer.² Dette kan i øvrigt ikke forekomme overraskende, eftersom grunddefinitionen af kapital er 'oplagret' eller akkumuleret arbejde, dvs. menneskeligt arbejde af historisk natur.³ Eller »indtørret sved« – *dried sweat* – som en digter male-ri- sk har udtrykt det.⁴

I den sammenhæng undrer det os, at historiske kildematerialer ikke i højere grad er blevet inddraget. Social kapital forskningen har uendelig meget at lære af historiefaget. Oplagte inspirationskilder er økonomisk historie og – ikke mindst – en historisk institutionalisme (HI), der ikke er bange for at lade sig inspirere af den rational action theory (RAT), vi finder i rendyrket form indenfor økonomi og politisk økonomi, herunder public choice

1. Vi takker Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd for velvillig finansiering af det danske social kapital projekt (SoCap), under hvilket der bl.a. opbygges en ny social kapital database for 21 europæiske, sydamerikanske og asiatiske lande. Desuden takker vi Jarka Chloupkova for hendes bidrag til analysen af Polen i et kapitel i bogen *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions* (Svendsen og Svendsen 2004), som dele af denne artikel bygger på.

2. F.eks. Putnam 1993, 2000; Fukuyama 1995.

3. Se også Svendsen og Svendsen 2003 for en nærmere gennemgang.

4. Almås 1999, s. 162.

skolen. Det er sket med henblik på et *større teoretisk fokus* i de mere procesorienterede, historiske analyser, der traditionelt fra RAT side er blevet kritiseret for »merely telling stories« og herved drukne vigtige, generaliserbare pointer i en bevidstløs strøm af empiriske detaljer.⁵

I social kapital studierne lurer faren for – på den diakrone akse – enten at reducere eller helt ignorere historiske kilder. På den synkrone akse har et væsentligt problem været, at social kapital endnu ikke er blevet målt på nogen tilfredsstillende måde.⁶

Eftersom social kapital ikke kan måles direkte endnu, er en lang række forskellige indirekte mål blevet foreslået. Vore nye dataindsamlinger fra Danmark og Polen søger at anvende nogle af disse mål. Implikationerne af denne social kapital analyse er tentative, men stadig et første skridt hen mod at afdække betydningen af social kapital for et lands historiske udvikling.

Den overordnede idé med at sammenkoble spørgeskemaundersøgelsen med resultater fra en række omfattende, empirisk orienterede historiske studier⁷ er med udgangspunkt i en komparativ og makrohistorisk orienteret HI at kombinere »comparative method with close historical process tracing in individual cases« for på den måde at være i stand til at fastholde »a strong and clear hypothesis that is obviously capable of being falsified«.⁸

Med Danmark og Polen som case studier er vort bidrag at foreslå en forbindelse mellem civile traditioner og nutidige beholdninger af social kapital i de to lande. Dette sker ved at identificere mulige faktorer for opbygning og nedbrydning af social kapital.

I den sammenhæng synes en komparation af netop Danmark og Polen at være særdeles interessant. Gennem det 19. århundrede var både Danmark og Polen agrare samfund med stærke traditioner for privat landbrugsproduktion og aktive andelsbevægelser, som inddrog størstedelen af landbefolkningerne. Det gør os i stand til – på den diakrone akse – at benytte *frivillige andelsbevægelser* som det første mål, idet beholdninger af social kapital i begge lande formodentlig blev dannet nedefra og opefter gennem det 19. århundrede som en stødpude mod ukontrolleret kapitalisme.

På den synkrone akse viser det andet mål – *spørgeskemaundersøgelsen* – at social kapital beholdningerne i Danmark og Polen i dag afviger væsentligt fra hinanden. Altså til *forskel* fra, hvad der efter alt at dømme var tilfældet i det 19. århundrede. Som vi skal se, er niveauet signifikant højere i

5. Thelen 1999, s. 372.

6. Paldam 2000; Svendsen GT 2003; Svendsen GLH 2004.

7. Se Svendsen og Svendsen 2004; Svendsen GLH 2004.

8. Thelen 1999, s. 372.

Danmark end i Polen. Vi argumenterer for, at denne forskel kan skyldes det forhold, at kommunisme blev indført i Polen, mens kontrolleret kapitalisme og demokrati fortsatte uhindret i Danmark.

Som Putnam skriver, baseret på en række historiske eksempler, tager det angiveligt lang tid at opbygge social kapital.⁹ Derfor antager vi, at på trods af den relativt hurtige økonomiske omstillingsproces i Østeuropa, så har niveauet af social kapital sandsynligvis ikke ændret sig betydeligt siden 1989 og murens fald. Denne antagelse styrkes af Mlcoch i dennes omfattende vurdering af den økonomiske og sociale situation i Østeuropa.¹⁰

Men hvorfor social kapital og historisk institutionalisme?

I en række hidtidige social kapital studier¹¹ har vi valgt at knytte teori-dannelsen tæt til en historisk empiri. Vores inddragelse af historisk institutionalisme udspringer for det første af en vedvarende forskningsproces, hvor tværvideenskabelige muligheder til stadig afprøves indenfor en overordnet neo-kapital teoriramme ('Bourdieuconomics'). For det andet af, at vi i vore hidtidige studier simpelthen har manglet teorier og begrebslige værktøjer indenfor historievidenskaben, der kunne knytte *historiske årsagssammenhænge* tættere til den 'triade', social kapital studier hidtil har dækket indenfor humanvidenskabernes: *transaktionsomkostninger* (økonomi), *politiske institutioner* (politologi) og *normer* (sociologi). Så vidt det er os bekendt, er et forsøg på at sammenkoble historisk institutionalisme og social kapital studier endnu aldrig blevet foretaget. Vi gør da også klart opmærksom på, at denne artikel kun skal opfattes som et på mange måder ufuldstændigt og mangelfuldt *første* skridt på vej henimod endnu et frugtbart krydsfelt indenfor en tværvideenskabeligt orienteret, humanvidenskabelig forskning.

I det følgende vil vi først definere social kapital, gøre rede for kritikken af social kapital fra historikerside, samt give nogle bud på hvorledes en historisk institutionalistisk tilgang kan berige komparative social kapital studier.

Dernæst sammenligner vi de nutidige beholdninger af social kapital i Danmark og Polen via den ovennævnte spørgeskemaundersøgelse fra henholdsvis år 2000 og 2002 (kvantitativt mål).

Til sidst søger vi at finde årsagen til, hvorfor både Danmark og Polen opbyggede meget social kapital frem til Anden Verdenskrig, samt hvorfor deres udviklingsforløb sidenhen blev så forskellige (kvalitativt mål). En sådan historisk undersøgelse peger her på civile traditioner, herunder ikke mindst andelsbevægelserne i de to lande, som en mulig forklaring.

9. Putnam 1993. Se også Fukuyama 1995.

10. Mlcoch 2000.

11. Svendsen og Svendsen 2000, 2001, 2004; Chloupkova, Svendsen og Svendsen 2003.

Social kapital og historisk institutionalisme

Begrebet social kapital blev i økonomisk sammenhæng først introduceret af sociologen James Coleman. Han definerede det på mikroniveau som »enhver social relation, der fungerer som en ressource for en person«; på makroniveau som menneskers evne til i grupper og organisationer at samarbejde om fælles mål.¹² Dette frivillige samarbejde er selvhåndhævende (som en uformel institution) i modsætning til tvungen samarbejde, der håndhæves af en tredje part (formel institution).

For eksempel betyder frivillig organisering af landbrugere (som er fremtrædende i denne studie), at de nemmere kan indgå aftaler indbyrdes, uden at f.eks. statsmagten behøver at overvåge og håndhæve disse aftaler. Netop derfor bruger vi frivillige andelsbevægelser som en vigtig indikator for niveauet af social kapital i Danmark og Polen over tid.

Evnen til at samarbejde og tilvejebringe fælles (kollektive) goder afhænger af, i hvor stor udstrækning forskellige samfund har fælles normer og værdier og er i stand til at indordne individuelle interesser under større gruppers interesser. Sådanne sociale normer kan være baseret på religiøse værdier eller retfærdighed, men de dækker også verdslige normer som professionelle standarder og adfærdskodekser. Disse normer skabes og videreføres via kulturelle mekanismer. Ordet »kultur« antyder, at de etiske regler, som mennesker lever efter, fostres gennem gentagelse, tradition og eksempler.¹³ Fælles sociale normer eller »social lim« forbinder mennesker og skaber forudsigelige adfærdsmønstre og sociale netværk. Når mennesker frivilligt slutter sig sammen i grupper, skaber fællesskaber, vil »ansigt-til-ansigt« interaktion generere tillid.

Under tilstedeværelsen af tillid vil færre begå forbrydelser, køre friløb (free-ride) og ignorere betingelserne i en kontrakt. Med andre ord opstår en uformel aftale, hvor den eneste sanktion er social udstødelse. På denne måde opnås, at flere transaktioner kan finde sted ved lavere omkostninger, samt at forudsigeligheden og produktionen i samfundet vil øges, idet det ikke længere er nødvendigt formelt at måle og håndhæve alle transaktioner. Dette implicerer, at hvis en gruppe eller et samfunds medlemmer har tillid til hinanden, kan der opnås højere økonomisk vækst end i en tilsvarende gruppe uden gensidig tillid. Coleman antager dermed, at social kapital er en ny produktionsfaktor, som kan reducere det antal af transaktioner i et samfund, der nødvendigvis må håndhæves og overvåges af en tredje part.

12. Coleman 1990 s. 35; Fukuyama 2002, s. 23.

13. Svendsen og Svendsen 2000, 2001.

Social kapital i »positiv« forstand er, når en gruppedannelse er gunstig for økonomisk vækst i samfundet som helhed. Modsat er social kapital »negativ«, når gruppedannelsen er skadelig for den samfundsøkonomiske vækst (men gunstig for gruppens indtjening).¹⁴ Når vi i det efterfølgende taler om social kapital, mener vi *positiv* social kapital, noget, der kan vise sig at være af største betydning for såvel samfundsforskere som politiske beslutningstagere.

Sådanne overvejelser udspringer af historiske studier af folkelige bevægelser i de danske landdistrikter, såvel som af udvikling af en teoriramme for studier af materielle og immaterielle kapitaler i et historisk perspektiv, benævnt 'Bourdieuconomics' til ære for den franske sociolog Pierre Bourdieu.¹⁵

Blandt de mange grene indenfor historievidenskaben fremstår *historisk institutionalisme* (HI) i denne sammenhæng som særlig interessant og – på mange måder – som beslægtet med den tværvidenskabelige forskning, social kapital studierne er groet frem af siden Bourdieu's banebrydende værker omkring 1980 (Bourdieu 1979, 1986).¹⁶ Vi tænker her især på forskningen indenfor New Economic Sociology (NES) på den ene side, samt New Institutional Economics (NIE) på den anden.¹⁷ Fælles for alle er, at man er åben over for et *rational choice* perspektiv, *samtidig med* at man – i større eller mindre udstrækning – anerkender betydningen af en kompleks empiri, når det gælder om at forklare udviklingsforløb. NIE, HI og – til dels – social kapital studierne er desuden fælles om at anerkende konkrete, historiske processer som en vigtig forklaringsfaktor.

Inspireret af HI tilgangen ønsker vi som nævnt at belyse opbygning af social kapital ved at kombinere historiske studier fra Danmark og Polen med en kvantitativ tilgang, i form af en nutidig social kapital spørgeskemaundersøgelse. Hermed ønsker vi at *undgå*, at social kapital bliver en universalforklaring, der overser væsentlige, historiske årsagssammenhænge – til *forskel* fra de fleste, hidtidige social kapital undersøgelser.¹⁸ Det skal ske ved at teste »generalizations, as most historians do, against empirical details over

14. Svendsen GLH 2001a.

15. Svendsen og Svendsen 2004, 2003.

16. Steinmo og Thelen 1992; Robertson 1993; Hall og Taylor 1996; Thelen 1999; Büthe 2002.

17. For en grundig gennemgang af NES og NIE, se Richter 2001.

18. Udover problemer med årsagssammenhænge, herunder tendenser til detemporalisering, finder vi af andre væsentlige kritikpunkter begrebslig upræcision, måleproblemer og et manglende fokus på 'bagsiden' af social kapital, dvs. negativ social kapital, der i dag ofte bliver opsummeret i begrebet bindende (bonding) social kapital. Se også Svendsen GLH 2006.

longer or shorter episodes of time« – som Rotberg har påpeget i en af de få social kapital undersøgelser fra historikerside.¹⁹

Mest instruktiv er i den forbindelse den kritik, der fra historikerside er blevet rettet mod politologen Robert Putnams studie af social kapital i Italien.²⁰ Her søger Putnam at påvise, at der på grund af forskellige civile traditioner er blevet mere og mere social kapital i de åbne og frie samfund i Norditalien, hvor folk generelt har tillid til hinanden, men mindre og mindre i de lukkede og mafioso-plagede, syditalienske samfund, hvor mistro og frygt hersker. Dette skulle så forklare, hvorfor den økonomiske formåen er så meget større i Norditalien. Således har flere eksperter afvist Putnams tese om civilsamfundets opståen i Nord- og Centralitalien efter det 12. århundrede som udokumenteret.²¹ Tværtimod vidner de historiske kilder om, at de republikanske bysamfund på dette tidspunkt var præget af autokrati og brutalitet. Civilsamfundet i Italien opstod derimod først i det 19. århundrede.

Overordnet bliver problemet således, at Putnam undervurderer den historiske kompleksitet. Den amerikanske historiker Gene Brucker, der er ekspert i civile traditioner i det præ-moderne Italien, konkluderer f.eks. følgende om Putnams undersøgelse: »To focus so exclusively on the 'civic' theme in explaining the divergent paths of the two regions since unification [in 1870] is to simplify and distort a complex historical reality«.²² Brucker anbefaler i den forbindelse, at man – snarere end at kvantificere civilsamfundet – retter fokus mod de forskellige betydninger, det civile liv kan antage i forskellige kontekster.²³ I tråd med Polanyis tidlige kritik af at 'indsnævre' menneskets historie til kun at omfatte markedsøkonomi – »To narrow the genus economic specifically to market phenomena is to eliminate the greatest part of man's history from the scene«²⁴ – er Bruckers kritik med til at understrege modsætningen mellem økonomers og politologers deduktivt anvendte principper om Civilsamfundet eller Markedet som historiens drivkræfter på den ene side, og en induktivt og kvalitativt orienteret, økonomisk historie, hvor *history matters* på den anden side.

Med henblik på at medtage nuancerede, historiske årsagssammenhænge i teoritunge undersøgelser, foreslår HI en makro-historisk komparativ tilgang, der fokuserer på afgørende, institutionelle transformationer (*critical*

19. Rotberg 2001, s. 8. Se også Svendsen og Svendsen 2004.

20. Putnam 1993.

21. F.eks. Brucker 2001; Pye 2001; Muir 2001; Grew 2001; Rosenband 2001.

22. Brucker 2001, s. 20.

23. Brucker 2001, s. 39.

24. Polanyi 1957 [1944], s. 6.

junctions), der i specifikke historiske processer medfører stiafhængighed (*path dependency*) og feedback effekter. Som sådan skal HI langt hen ad vejen ses som et forsøg på at forene »both the ‘calculus’ and ‘cultural’ approaches«. ²⁵ Denne tendens afspejler det, nogen har set som en »historic turn« indenfor humanvidenskaben – en tendens, der har fundet sted indenfor en større postmodernistisk og socialkonstruktivistisk strømning indenfor kulturvidenskaberne, men med betydning langt ind i samfundsvidenskaberne. ²⁶

En af de historikere, der har været særligt fremtrædende, er Margaret Levi, der krediterer rational choice for altid at være villig »to sacrifice nuance for generalizability [and] detail for logic«. ²⁷ Med henblik på mægling har hun argumenteret for *analytiske narrativer* som et vigtigt værktøj i en historisk tilgang, der kombinerer deduktion og induktion, og hvor målet er

to respect the specifics of time and place but within a framework that both disciplines the detail and appropriates it for purposes that transcend the particular story [Levi citeret i Thelen 1999, s. 370].

Vigtigt er her, at tilgangen (stadig) er *problemorienteret*, med fokus på partikulære begivenheder og årsagssammenhænge, og som sådan ikke ender med at reducere historien til blot at være illustrationsmateriale for teorien. ²⁸ Dette er vigtigt, ikke mindst set på baggrund af den økonomiske historie vi finder indenfor NIE (der er dybt funderet i *rational choice*), og hvor især Weingast og North har baseret deres hypoteser på historiske kildematerialer, f.eks. i forbindelse med den berømte analyse af 'The glorious revolution' i England i 1689. ²⁹ Imidlertid gør de det i høj grad 'bagvendt' – og i

25. Hall og Taylor 1998, s. 958.

26. Clark og Rowlinson 2004.

27. Levi 1997, s. 21. I en mere kritisk tone har Green og Shapiro (1994) rost rational choice for stærke, parsimoniske teorier, mens den store svaghed har været at forklare den observerede, empiriske virkelighed (i Thelen 1999, s. 372).

28. »Still, the object of both [historical and rational choice variants of institutionalism] is to test theoretical propositions against observed phenomena, in order not only to explain the cases at hand but also to refine the theory« (Thelen 1999, s. 373).

29. I forbindelse med NIE diskussionerne af betydningen af det politiske set-up finder vi North og Weingasts (1989) interessante undersøgelse af den succesfulde, økonomiske udvikling i England efter »The Glorious Revolution« i 1689, som ifølge dem skyldtes den politiske svækkelse af kongemagten og indførelsen af parlamentarisme. Ved at sprede magten ud på adskillige institutioner, hævdes transaktionsomkostningerne ved lobbyisme, fordi lobbyister ikke længere kunne nøjes med at gå til kongen og få af hans embedsmænd. Nu blev de stærke interessegrupper tvunget til at påvirke flertallet af parlamentsmedlemmer. Kort sagt var det ikke længere nok at lobby ét sted – nu blev det med ét slag nødvendigt at lobby mange steder og dermed vanskeligere. Denne mindskelse af lobbyisme via højere transaktions-

høj grad (empirisk) fejlagtigt – sammenlignet med HI og en økonomisk historie i Polanyi-traditionen. Akkurat som de mere klassisk orienterede økonomer, de ønsker at korrigere, forfalder de ofte til at projicere *rational choice* teorien bagud i tid. På den måde bliver f.eks. præ-moderne adfærdsnormer reduceret til de – indenfor økonomisk terminologi – velkendte barrierer (*constraints*) for Markedet.³⁰

I den forbindelse bør man huske på Polanyis lidenskabelige reaktion mod den økonomistiske tendens i hovedværket *The Great Transformation* – en kritik, der i de seneste år er blevet genfremsat fra ikke mindst sociolog-side (f.eks. Bourdieu 1999, 2000; Lebaron 2002). Bl.a. retter Polanyi her et instruktivt angreb på økonomiens founding father, Adam Smith, der for Polanyi er roden til og indbegrebet af etnocentrisk, økonomisk tænkning baseret på en abstrakt – og af såvel etnografiske som historiske kildematerialer *modbevist* – idé om et universelt ‘marked’ og ‘naturlige’ økonomiske instinkter hos ethvert menneske på tværs af kulturer, tider og steder. Hermed opstod det »økonomiske problem« indenfor samfundsvidenskaberne, nemlig dogmaet om *homo oeconomicus*.

Adam Smith suggested that the division of labor in society was dependent upon the existence of markets, or, as he put it, upon man's »propensity to barter, truck and exchange one thing for another.« This phrase was later to yield the concept of the Economic Man [Polanyi 1957 [1944], s. 43].

Netop på baggrund af sådanne principielle kritikker af social kapital, *rational choice* og NIE samt med udgangspunkt i HI og analytiske narrativer tilgangen vil vi i den følgende Danmark-Polen komparation benytte *både* deduktiv og induktiv metode. Det sker med henblik på at *sammenkoble* specifikke, temporale årsagssammenhænge med en teori, der – med Margaret Levis ord – formår at ‘disciplinere’ en kompleks historisk empiri, *uden* altså at skylle barnet ud med badevandet.

omkostninger forbedrede Englands økonomiske politik og statsmagten blev nu en langt mere troværdig partner end tidligere, fordi kongen ikke længere kunne bryde kontrakter arbitrært, f.eks. konfiskere ejendom eller finansiel kapital uden kompensation. Private borgere begyndte derfor at låne den engelske stat penge forvissede om, at pengene ville blive tilbagebetalt som aftalt. I løbet af et par årtier havde den engelske stat på denne måde samlet kapital sammen til store investeringer, der ledte til dets flådeoverherredømme, industrielle revolution samt hidtidig uset økonomisk vækst (se også Svenden og Svendsen 2004).

30. Se f.eks. North 1981, s. 42.

Social kapital i Danmark og Polen omkring år 2000

De teoretiske tilgange til *kvantitativ* måling af social kapital kan inddeles i tre 'social kapital familier', nemlig 1) frivilligt samarbejde i organisationer, 2) tillid til andre mennesker og institutioner, samt 3) deltagelse i offentlige anliggender ('civic participation').³¹

Til undersøgelse og måling af social kapital niveauet i forskellige lande, har Paldam og Svendsen udarbejdet et spørgeskema, som udover at måle social kapital også er konstrueret således, at det er muligt at undersøge hvilke af de ovenfor nævnte fire måleinstrumenter, der er mest velegnet til at forklare økonomisk vækst og socio-økonomisk udvikling i et land.³² Tillidsmålet er dog det centrale begreb i forhold til social kapital. Paldam hævder endda, at det er fundamentet for alle de øvrige mål.³³

Vi ser nu nærmere på de foreløbige empiriske resultater fra Danmark (1206 respondenter, år 2000) og Polen (1004 respondenter, år 2002) i det efterfølgende.

Andelsbevægelsen kan opfattes som en frivillig organisation og dermed som et indirekte mål for mængden af social kapital. Putnam har foreslået medlemskab af frivillige organisationer som et indirekte mål for social kapital og har – som nævnt – gennemført undersøgelser heraf i Italien.³⁴ Han fandt, at folk i Nord-Italien gennemsnitligt var medlemmer af langt flere frivillige organisationer end tilfældet var i Syd-Italien. Dette skyldtes historiske omstændigheder i forbindelse med Normannernes diktatoriske herredømme tilbage fra 1100-tallet.³⁵ Forskellen i tilstedeværelse af social kapital skulle da forklare, hvorfor Nord-Italien er langt rigere end Syd-Italien.

Vore undersøgelser viser, at den gennemsnitlige dansker er medlem af tolv gange så mange frivillige organisationer (1,72) som den gennemsnitlige polak (0,14). Yderligere er kun ca. 1 ud af 4 danskere (23,4%) og hele 5 ud af 6 polakker (88%) *ikke* medlem af nogen frivillige organisationer overhovedet, se Tabel 1 på næste side. Vi finder således en markant forskel i tallene for medlemskab af frivillige organisationer mellem Polen og Danmark.

Vort andet mål for social kapital vedrører borgernes generelle tillid til henholdsvis andre borgere og formelle institutioner.

31. Se Paldam 2000 samt Paldam og Svendsen 2000.

32. Paldam og Svendsen 2007.

33. Paldam 2000.

34. Putnam 1993.

35. Se Svendsen GT 1999.

Tabel 1. Medlemskab af frivillige organisationer (Putnam's Instrument).

Antal medlemsskaber	Danmark %	Polen %
0	23,4	88
1	29,1	10,5
2	21,8	1,1
3	13,3	0,5
4	6,8	.
5	3,3	.
6	1,3	.
7	0,7	.
8	0,2	.
9 og flere	0,2	.
Gennemsnit	1,72	0,14

Kilde: Spørgsmål 4 i Paldam og Svendsen (2007).

Betragt først niveauet for generel tillid til andre borgere. Folk blev spurgt: »Kan du eller kan du ikke stole på andre mennesker generelt?« Her stoler danskerne cirka fire gange mere på hinanden (77.6%) end polakkerne gør (20,1%), se Tabel 2 nedenfor.

Tabel 2. Generel tillid.

%	Denmark	Poland
Ja	73,9	20,1
Nej	21,3	79,9

Kilde: Spørgsmål 6 i Paldam og Svendsen (2007).

Det samme mønster gør sig gældende for graden af borgernes tillid til de formelle institutioner i samfundet. Resultatet fremgår som et gennemsnit af tillid til fire formelle institutionstyper, nemlig retsvæsen, politi, administration og regering. Atter finder vi en markant forskel. Sammenlignes den mest positive kategori ('stor tillid'), stoler danskerne cirka ti gange så meget på de fire typer af formelle institutioner som polakkerne gør (20,8 versus 2,1). Borgere i Danmark stoler således generelt mere på hinanden og de formelle institutioner, end tilfældet er i Polen.

Tabel 3. Tillid til formelle institutioner (afrundede tal).

Alle tal angivet i procent	Danmark				
	Stor tillid	Tillid	Lille tillid	Ingen tillid	Ved ikke
Retsvæsen	29,5	55,2	06,7	2,4	6,2
Politi	34,6	59,5	03,1	1,3	1,6
Administration	09,0	63,2	18,3	3,4	6,1
Regering	10,2	58,5	21,7	3,5	6,1
Gennemsnit	20,8	59,1	12,4	2,7	5,0

Alle tal angivet i procent	Polen				
	Stor tillid	Tillid	Lille tillid	Ingen tillid	Ved ikke
Retsvæsen	1,3	37,4	35,6	15,4	10,4
Politi	3,9	53,4	24,9	09,6	08,3
Administration	1,1	40,7	31,6	15,7	10,9
Regering	2,2	36,7	33,0	14,8	13,4
Gennemsnit	2,1	42,1	31,3	13,9	10,7

Kilde: Spørgsmål 7 i Paldam og Svendsen (2007).

I vort spørgeskema indgår 13 spørgsmål vedrørende borgernes deltagelse i offentlige anliggender, f.eks. valgdeltagelse, kontakt til pressen angående samfundsproblemer og socialt hjælpearbejde. Her må vi, ligesom for deltagelsen i frivillige organisationer, forvente mere deltagelse i Danmark end i Polen.

Resultaterne i Tabel 4 nedenfor viser gennemsnittet for henholdsvis 'ja' og 'nej' svar i procenter. Som det fremgår, deltager danskerne i dobbelt så mange offentlige anliggender (34,7%) som polakkerne gør (17,1%). Atter en indikator for højere social kapital i Danmark end i Polen.

Tabel 4. Deltagelse i offentlige anliggender.

%	Danmark	Polen
Ja	34.7	17.1
Nej	65.1	82.6
Ved ikke	00.2	00.3

Kilde: Spørgsmål 12 i Paldam og Svendsen (2007).

Sammenfattende finder vi således, at Danmark ligger væsentligt højere end Polen hvad angår alle tre indirekte mål for social kapital, dvs. antal frivillige organisationer, tillidsmål samt deltagelse i offentlige anliggender. Situatio-

nen i dag er formodentlig forskellig fra situationen før kommunismens indførelse i Polen. Chloupkova, Svendsen og Svendsen (2003) indikerer i en detaljeret gennemgang af Danmark og Polen, hvorledes social kapital efter alt at dømme blev opbygget på tilsvarende vis gennem det 19. århundrede.

Danmark og Polen er formodentlig to ydertilfælde, hvad angår graden af social kapital. Den grundlæggende idé i Paldam og Svendsen (2007) er således at vise, hvordan to forskellige politiske systemer, nemlig det kapitalistiske Vesteuropa og kommunismen i Østeuropa, påvirker niveauet af social kapital. Selvom de tidligere østbloklunde har påbegyndt (og for nogle lande afsluttet) implementeringen af en markedsbaseret økonomi, har beholdningen af social kapital formodentlig endnu ikke ændret sig af betydning, idet det kan tage op til årtier eller århundreder at opbygge en sådan beholdning.³⁶ I en foreløbig undersøgelse foretaget af Paldam og Svendsen (2002) og Paldam (2002), argumenteres der for, at den langsomme transition i de tidligere kommunistiske lande i Øst- og Centraleuropa skyldes manglende social kapital. En egentlig efterprøvning af denne hypotese kræver dog langt videregående og mere komplekse historiske analyser, end tilfældet er her.

Andelsbevægelser og civile traditioner i Danmark og Polen

Hvad er årsagen til, at der generelt er et højere niveau af social kapital i Danmark end i et land som Polen?

For at besvare dette spørgsmål må vi først se på, hvordan rodfæstede, demokratiske traditioner og generaliseret tillid i det hele taget er opstået i Danmark og Polen, og hvilken betydning en sådan social kapital fik frem til Anden Verdenskrig. Dernæst på, hvor vidt denne sociale kapital er blevet forøget eller nedbrudt efter krigen, og specifikt hvordan og hvorfor. Vi mener som nævnt, en kombineret induktiv/deduktiv komparativ metode er en gangbar vej. Endvidere ønsker vi i en sådan komparation at indlægge en kobling mellem en *historisk tilgang* inspireret af historisk institutionalisme og et *teoretisk fokus* på opbygning og nedbrydning af social kapital. Hermed mener vi, det bliver muligt at anskue historie og samtidsforhold i de to lande i et nyt lys, med implikationer der rækker langt ud over Danmark og Polen.

Det er altså nødvendigt med en historisk gennemgang, der kan nuancere og perspektivere spørgeskemaundersøgelsens resultater.

36. Putnam 1993; Paldam og Svendsen 2000.

I den forbindelse vil det først være oplagt at belyse den særegne, frivillige foreningstradition, der har præget det danske samfund i det, man kan sammenfatte som en endnu ikke ophørt 'lang foreningstid' i landdistrikterne, nemlig de knap 150 år fra 1864-nederlaget til i dag. De historiske kilder tyder her på, at denne foreningstradition ikke er blevet skabt oppe-fra-og-ned som følge af en politisk beslutning fra centralt hold. Snarere er der tale om det, der kan betegnes som bevægelse eller folkebevægelse, dvs. en organisering nede-fra-og-op af civilbefolkningen selv, ikke udelukkende økonomisk motiveret samt med bred tilslutning, der til dels foregår på tværs af sociale grupperinger og hermed fører til udbredt tillid *mellem* grupper i form af positiv social kapital. Netop heri ligger det socioøkonomiske 'smøremiddel', idet – som Putnam har udtrykt det – »trust lubricates social life«. ³⁷

Dette er ikke mindst karakteristisk for *andelsforeningerne*, der synes at have haft en særlig stor betydning for skabelse af positiv, social kapital, ikke mindst i det 19. århundrede. ³⁸ Imidlertid har 1960'ernes centraliseringsbestrebelse fra såvel statens som andelsforeningernes egen side muligvis bidraget til igen at nedbryde social kapital ude i de enkelte lokalområder. Der er med andre ord tale om et eksempel på det, der indenfor HI er blevet betegnet som *policy feedback effekter*, der modificerer eller ligefrem helt omformer centrale institutioner og hermed også den stiafhængighed, disse institutioner medfører.

Blandt de forskellige grene indenfor den danske andelsbevægelse synes især andelsmejeribevægelsen at have bygget på stærke traditioner for demokrati, civilt engagement og tætte, lokalt forankrede netværk baseret på tillid – ja, dens økonomiske succes kan måske netop ses som et resultat af forekomsten af sådanne beholdninger af social kapital.

Det interessante er, at vi også i Polen finder en lignende, meget stærk andelsbevægelse fra midten af 1800-tallet. Derfor må vi formode, at der også her blev opbygget udbredt tillid og overvejende positiv social kapital.

Lad os i det følgende se på de to udviklingsforløb for at nå frem til en forklaring på, hvorledes opbygning og nedbrydning af social kapital er foregået i Polen og i Danmark – samt hvorfor der i dag tilsyneladende er langt mindre social kapital i Polen end i Danmark. Snarere end en nuanceret historisk gennemgang bliver formålet overvejende – på baggrund af *forudgående*, mere dybdegående empiriske studier ³⁹ – at sammenfatte vigtige ud-

37. Putnam 1993, s. 37.

38. Se f.eks. Just 2000; Svendsen GLH 2004.

39. Svendsen og Svendsen 2004; Svendsen GLH 2004.

viklingstræk fra de to lande med henblik på komparation og yderligere teo-riudvikling.

De historiske kilder vidner om, at inkluderende netværkssamarbejde baseret på tillid og regelmæssig ansigt til ansigt kontakt – dvs. det, man kan betegne som *positiv og brobyggende social kapital*⁴⁰ – har været et vigtigt redskab til økonomisk overlevelse blandt Europas landbrugere. På den måde kan de usynlige, kulturelt forankrede ressourcer, den amerikanske økonom og sociolog Thorstein Veblen tidligt så som »uhåndgribelige værdier« (*intangible assets*) og »komparative fordele«, i høj grad ses som økonomisk produktive.⁴¹

Det er dog først omkring det nye årtusindskifte, det indenfor samfundsvidenskaberne er blevet legitimt simpelthen at kalde sådanne usynlige ressourcer for *kapitaler* – altså, hæve dem op på samme niveau i analysen som økonomernes traditionelle kapitaler. Disse traditionelle kapitaler består af *fysisk kapital*, dvs. alle materielle produktionsfaktorer som maskiner, bygninger og jord, samt *menneskelig kapital* (human kapital) i form af uddannelse og jobtræning. I dag taler man nu også om kulturelle, symbolske og – som sagt – sociale kapitaler. Ja, social kapital er endog af flere blevet set som den *tredje* vigtige form for kapital – efter fysisk og menneskelig kapital.

De folkelige bevægelser er interessante i denne sammenhæng, fordi de forekommer at have været arnesteder for opbygning af positiv social kapital i mange europæiske lande samt i USA fra begyndelsen af 1800-tallet⁴² – i overgangen fra præ-kapitalistiske til kapitalistiske samfund. Der var i begyndelsen i høj grad tale om selvhjælpsbevægelser indenfor forsikrings- og opsparingsområdet, ligesom de affeudaliserede bønder gik sammen om fælles indkøb og afsætning af produkter.

Hvad angår Danmark, havde den nye organisationsform der blev skabt i løbet af 1800-tallets første årtier ikke umiddelbart rod i det gamle landsbyfællesskab men udsprang snarere af frivillige, organisatoriske aktiviteter. Disse syntes hovedsagelig at have haft til mål at erstatte det sociale sikkerhedsnet, det i økonomisk forstand 'skadelige' fællesskab havde udgjort.

Over det meste af Nordeuropa var foreningen udbredt på dette tidspunkt, ikke mindst blandt borgerskabet, der i stort antal stiftede sammenslutninger som musikselskaber, sangforeninger, teaterkredse, læseselskaber og oplysningsforeninger. I Danmark var det nye foreningsliv i både købstæder og

40. Putnam 2000.

41. Veblen 1909.

42. Putnam 2000.

landsogne tydeligt præget af inspirationen fra 1700-tallets klubber efter engelsk mønster og de sociale omgangsformer, der var blevet skabt der, indbefattende festtaler, musik og sang, dilettantteater, kortspil og kegler, maskerade, tableauer og basarer.⁴³

Imidlertid er udviklingen i Danmark karakteristisk ved flere ting. Dels skete langt hovedparten af foreningsdannelserne i første halvdel af det 19. århundrede ude i landdistrikterne og her næsten udelukkende indenfor det økonomiske område. Dels fandt den danske foreningstradition op gennem det 19. århundredes sidste halvdel sin endelige, institutionaliserede form i særegne andelsforeninger, som udelukkende blev oprettet nede-fra-og-op, på initiativ af selvejerbønderne selv.⁴⁴

At 1800-tallets første finansielle sammenslutninger som brandkasser, kreaturforsikringsforeninger, kreditforeninger, sparekasser o.lign. knytter sig tæt til den senere andelsorganisering, kan man for det første se på det rent formelle plan. Således taler Claus Bjørn om, at andelsmejerierne ikke blot havde brugsforeningerne som forlæg, men at man i landbosamfundet også havde »en udbygget foreningskultur med spare- og sygekasser, med brandassuranceforeninger og andre økonomiske sammenslutninger, der i realiteten fungerer som andelsforeninger«. ⁴⁵ Her bygger han til dels på Hertel, der i sin bog om den danske andelsbevægelse bl.a. skriver, at kreditforeningerne er »det første store Udslag af Andelsbevægelsen indenfor det danske Landbrug i det 19. århundrede«. ⁴⁶ Endog mere markant finder vi dette synspunkt hos højesteretssagfører C.C. Heilesen, der – ud fra en juridisk synsvinkel – direkte kalder kreditforeningerne for »Andelsselskaber«, forstået som »Sammenslutninger paa Selvstyregrundlag«. ⁴⁷

Den økonomiske styrke i disse sammenslutninger lå først og fremmest i at udnytte »den frie Organisations Værdi«⁴⁸, dvs. det frivillige, civile engagement i lokalområderne, der trivedes bedst i et demokratisk og selvregulerende miljø. Netop i kraft heraf kan såvel andelsforeningen som dens organisatoriske forløbere ses som en tredje vej, mellem kapitalisme og socialisme.

De samfundsgoder, der skabtes på landet skyldtes således ikke så meget egennyttige, kapitalistiske entreprenører på mikroplan eller statsindgriben på makroplan, men snarere socioøkonomisk entreprenørvirksomhed blandt

43. Balle-Petersen 1976; Leisner 1988.

44. Svendsen GLH 2001b.

45. Bjørn 1999, s. 2.

46. Hertel 1917, s. 436.

47. Heilesen 1943, s. 33.

48. Godsk 1943, s. 133.

kredse af *foreningsildsjæle* på mesoplanet.⁴⁹ Dette resulterede i, at 1800-tallets organisationsdannelser i landdistrikterne så at sige løb over i hinanden, idet det som regel var samme kreds af lokale/regionale ildsjæle eller entreprenører, der stod bag foreningslivet. Civilsamfundets »trestrengede hjælp til selvhjælp« i et liberalistisk præget århundrede med stor social nød – sparekasse, sygekasse og brugsforening – etableredes således indenfor sygekasseforeningens rammer, en kasse der igen typisk var udsprunget af en endnu tidligere etableret assuranceforening.⁵⁰

I mange andre europæiske lande finder vi en tilsvarende udvikling, hvor landbobefolkningerne – så at sige i selvforsvar mod udbytning af mellem-mænd og private pengeudlånere⁵¹ – syntes at benytte 'uhåndgribelige værdier' i form af en tredje kapital, *social kapital*, i deres bestræbelser på at opnå økonomisk velstand og øget politisk indflydelse. Eftersom landbrugerne før andelsbevægelsernes opståen ikke havde nogle alternativer til markedsføring og salg af deres produkter, blev de nødt til i vid udstrækning at benytte disse mellem-mænd og private pengeudlånere. Hvis landbrugerne derimod sluttede sig sammen og *selv* blev i stand til at udføre alle opgaver i forbindelse med produktion, forædling og distribution, ville deres situation hurtigt blive kraftigt forbedret.

I mange europæiske lande, herunder Danmark og Polen, var der med andre ord tale om en reaktion mod kapitalistisk udbytning, der fik bønderne til at opbygge frivillige, tillidsbaserede netværk, dvs. positiv social kapital, for at blive mere konkurrencedygtige, øge indtjeningen og – i det hele taget – få mere indflydelse på egne, økonomiske aktiviteter. Denne proces fremgår klart af de danske kilder, herunder også centrale landbotidsskrifter som *Andelsbladet* og *Tidsskrift for Landøkonomi*. På samme måde har polske historikere talt om, at den polske kooperative sektor opstod som en reaktion på tidlig kapitalisme.⁵²

Kapital koncentration og akkumulation, industriel specialisering og ændringer i landbrugssektoren var nogle af de faktorer på makroniveau, der førte til udbredt proletarisering i Europa gennem det 19. og tidlige 20. århundrede – på landet såvel som i byerne. De europæiske bønder havde typisk ingen organisationer, der kunne beskytte dem mod økonomisk udbytning. Dette blev en vigtig anstødssten til opkomsten af stærke andelsbevægelser.

49. Svendsen og Svendsen 2000, s. 78; Svendsen GLH 2001b, s. 24ff.

50. Clemmesen 1985, s. 56. Se også Just 1984.

51. Hertel (1917, s. 18) bruger i den forbindelse udtrykket »blodige renter«.

52. Se f.eks. Thugutt 1937; Inglot 1966; Maliszewski 1995.

De danske landdistrikter er et godt eksempel på denne selvorganisering. Som bekendt var den første andelsbaserede virksomhed i Danmark den af pastor Hans Christian Sonne oprettede brugsforening i Thisted, der under navnet Thisted Arbejderforening fungerede fra 1866, og hvor målet var at bekæmpe »Klasseprivilegier og Monopoler«. ⁵³ Den succes, denne og de mange efterfølgende brugsforeninger fik, skyldtes i høj grad de organisatoriske principper, Sonne implementerede i Danmark. Disse kom oprindeligt fra England, hvor nogle fattige vævere i Rochdale nær Manchester i 1844 havde dannet verdens første *wholesale society*, dvs. en salg- og indkøbsforretning ejet af medlemmerne selv.

Kendskabet til den engelske wholesale bevægelse havde Sonne dels fået på studieture til England, dels ved at læse al den engelske faglitteratur, der fandtes om emnet. ⁵⁴ I sin bog *Om Arbejderforeninger*, der udkom et år efter oprettelsen af brugsforeningen i Thisted, propaganderer han for »Lovene fra Rochdale« og beskriver nøgleprincipper som fordeling af overskud mellem medlemmerne »ved at tilskrives deres Konti i Forhold til det Beløb, hvorfor Enhver i Kvartalets Løb har kjøbt hos Foreningen«, dvs. dividende (§2 og §6); fælles økonomisk ansvar (§3), åbent medlemskab (§4), og demokratiske beslutningsprocesser (§5). ⁵⁵ Disse principper skulle fremme foreningens formål, nemlig »ved frivillige Bidrag af Medlemmerne at danne et Fond for at sætte dem istand til et fordelagtigere Indkjøb af Livsforbrødenheder« (§1). ⁵⁶ Imidlertid udtrykte denne formålsparagraf kun »midlet«, hvormed man kunne nå frem til det »sande« formål. Og Sonne fortsætter..

[O]verseer man dette, fæster man let Opmærksomheden fortrinsvis paa Sagens oekonomiske og reent materielle Side og taber den sande dybe og store Betydning afsyne; nei, Formaålet er at hæve den i borgerlig Henseende lavere stillede, afhængige og trykkede Deel af Befolkningen til et høiere sædeligt, intellectuelt og socialt Trin og derved til en hæderligere Plads i Samfundet (...) [Sonne 1867, s. 5].

Omend dette idealistiske mål ikke blev nået fuldt ud (i det mindste ikke i Sonnes levetid), så kom vedtægterne dog til at udgøre grundlaget for en konkret, organisatorisk struktur, der bidrog til at øge landbefolkningens materielle velfærd. Således blev der – særligt fra midten af 1880'erne – opret-

53. Sonne 1867, s. 13.

54. Sonne 1867; Dollerup 1966; Just 1984.

55. Sonne 1867, s. 26ff.

56. Sonne 1867, s. 25.

tet talrige brugsforeninger på landet, helt op til 850 ved århundredeskiftet.⁵⁷ Endnu vigtigere forekommer det, at idéen blev overført til andre sektorer indenfor landbosamfundet. Således blev der fra 1882 oprettet andelsmejerier, fra 1883 andelsgrovvareforeninger og fra 1887 andelssvineslagterier.

Andelsbevægelsens kulmination kan siges at være de talrige opførelser af andelsmejerier i århundredets to sidste årtier. Ligesom det havde været tilfældet med brugsforeningerne, var en vigtig årsag til succesen et foreningskoncept, der fremmede opbygning af netværk af inkluderende natur indenfor det økonomiske liv og hermed en akkumulation af positiv social kapital. Andelsmejerivedtægterne var en videreførelse af Sonnes program fra 1866 og kan opsummeres i følgende fire standardparagraffer: åbent medlemskab, demokratisk afstemning, fælles økonomisk ansvar samt konstant tilbagebetaling af overskuddet til medlemmerne.⁵⁸

Det idealistiske islæt – rummet i udtryk som ‘Andelssagen’ eller ‘Andelssærpræget’ – holdt sig frem til Første Verdenskrig, hvor andelsbevægelsen til stadighed førte krig mod byernes ‘ringe’ og ‘truster’ af amerikansk mønster, som det f.eks. fremgår af artikler i *Andelsbladets* årgange gennem denne periode.⁵⁹ Disse monopolselskaber blev ved med at øge prisniveauet, hvilket ikke mindst ramte landbefolkningen, der generelt var mindre likvid end bybefolkningen. Ja, Severin Jørgensen talte i den sammenhæng ligefrem om en »skjult og ulovlig Beskatning« af den danske landbobefolkning.⁶⁰

Også i CEEC landene (*Central and Eastern European Countries*) opstod fra midten af 1800-tallet forskellige andelsbevægelser som en buffer mod kras kapitalisme. Den første brugs- og kreditforening på andelsbasis i Centraleuropa, Landbrugernes Samfund (*Spolok Gasdovsky*), blev etableret i Slovakiet i februar 1845, kun 90 dage efter Rochdale.⁶¹ Og i de tjekkiske landdistrikter voksede en kooperativ bevægelse sig efterhånden stærk, særligt efter 1919.⁶² Andre eksempler på tidlige østeuropæiske landbrugerkooperationer er *Agraria*, oprettet 1922 i Voivodina, *Gospodarska Sloga* i Kroatien (1935), samt den bulgarske Kooperativne Agrare Bank, oprettet i slutningen af 1920'erne.⁶³

Vi vil i det følgende gå lidt dybere ned i empirien med henblik på en

57. Christensen 1985, s. 200.

58. En af artiklens forfattere har gennemgået denne udvikling i detaljer i Svendsen GLH 2003.

59. Svendsen GLH 2000.

60. Severin Jørgensen i *Andelsbladet* 1904, s. 295.

61. Kaser og Radice 1985, s. 283.

62. Kaser og Radice 1985, s. 282.

63. Kaser og Radice 1985, s. 180. se også Bohanno 1993

mere nuanceret forståelse af den betydning, en formel institution som andelsvedtægterne fik for opbygningen af positiv social kapital i Danmark og Polen fra midten af det 19. århundrede.

Ifølge ICA⁶⁴ (*International Cooperative Alliance*) er en kooperation en gruppe mennesker, der slutter sig sammen i et fælles anliggende i overensstemmelse med følgende, 6 grundprincipper:

- (i) Membership is open and voluntary.
- (ii) There is democratic control, usually on the basis of one man, one vote.
- (iii) Interest on share capital is limited.
- (iv) There is equitable distribution of any surplus, usually in proportion to transaction with or work done in the society.
- (v) Cooperatives devote some part of their surpluses to education.
- (vi) Cooperatives cooperate among themselves.

På den måde ser vi, at den kooperative proces grundlæggende er en interaktion mellem: (a) kooperativt engagerede medlemmer, (b) historisk overleverede, kooperative værdier udtrykt i en række principper, (c) praktiske, kooperative strukturer, der også er historisk overleverede samt (d) det institutionelle miljø, som kooperativerne opererer i.

Vi har tidligere set på, hvorfor andelsbevægelserne opstod. Lad os nu se på, hvordan andelsprincipperne blev implementeret indenfor landbrugssektoren i Danmark og Polen, og hvilke – i bred betydning – ‘profitter’, dette førte med sig.

Den danske andelsbevægelse er ofte blevet udråbt som ‘verdensmesteren’ blandt alle kooperative bevægelser. Det skyldes ikke mindst den klassiske andelstid i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor andelsselskaberne blev uhyre vigtige redskaber i opbygningen af mange forskellige former for kapital blandt den danske landbobefolkning, i synergieffekt med beslægtede bevægelser som højskole-, forsamlingshus- og politiske bevægelser. Også sammenlignet med de øvrige skandinaviske lande, hvor andelsbevægelserne traditionelt har stået stærkt, forekommer den danske andelsbevægelse særlig stærk og betydningsfuld. Ja, efter etableringen af de første foreninger indenfor forbruger-, mejeri- og slagterisektorerne (som nævnt ovenfor) blev andelsorganiseringen efterhånden *måden*, hvorpå man organiserede alle praktiske anliggender i landdistriktssamfundene (helt frem til de lokale andelsfrysehuse, vandværker, elforsyninger, vindmøller mv. efter Anden Verdenskrig).

64. ICA 1999.

Det er blevet klart dokumenteret, at andelsbevægelserne i Danmark blev etableret nede-fra-og op af kredse af energiske entreprenører i de enkelte lokalsamfund. Ikke mindst Claus Bjørns grundige studier af den tidlige andelsmejeribevægelse peger i denne retning.⁶⁵ Sådanne kredse eller *foreningsmiljøer* rummede ofte personoverlap.⁶⁶ Det var således almindeligt, at fremtrædende 'ildsjæle' deltog i et væld af lokale og regionale andelsforeninger, hvor de bestred vigtige tillidsposter. På den måde bidrog disse folk til at etablere åbne, varige netværk, der var stærkt inkluderende og tillidsgenererende. Vi finder dog også eksempler på ildsjæle, der simultant – om end i langt mindre omfang – bidrog til at grave grøfter mellem sociale og religiøse grupperinger, dvs. fremme eksklusionsstrategier og følgelig bindende typer af social kapital.⁶⁷ Dette til trods er der tale om, at sådanne pionerer kraftigt bidrog til at opbygge en på alle måder værdifuld og overvejende brobyggende social kapital *bottom-up*, hvilket i en god cirkel førte til økonomisk vækst, højnelse af uddannelsesniveaet, samt øget politisk indflydelse blandt landbobefolkningen i en på mange måder exceptionel selvorganiseringsproces.

Efterhånden udviklede andelsforeningerne sig til ikke blot at sælge landbrugsprodukter og indkøbe varer og landbrugsartikler – også salgs- og forædlingsforeninger dukkede op, desuden serviceydende foreninger som andelsfryserforeninger, vandværker, andelsvaskerier, andelskartoffelkogerforeninger, ægskredse, andelselektricitetsværker mv. Særligt vigtige blev avls- og kontrolforeningerne, der kraftigt bidrog til at forbedre kvæg-, heste-, svine- og fåreracer, herunder også forbedre malkekøernes ydelse. Et vigtigt redskab var her indførelsen af kontrolsystemer, så man blev i stand til at måle mælkeydelse pr. ko, fedtprocent og driftsomkostninger. Efterhånden var der ikke det behov hos landbrugerne, der ikke kunne tilfredsstilles af den store vifte af andelsorganisationer indenfor alle brancher.

65. F.eks. Bjørn 1970, 1982, 1988, 1997. Se også Just 2000.

66. For en nærmere gennemgang, se Svendsen GLH 2001b, s. 26.

67. Foreningstiden i sidste halvdel af 1800-tallet præges altså ikke *entydigt* af det, man i senere perioder har hyldet gennem betegnelser som »Fællesskabets Ånd« eller lignende eufemismer. Nok kom mange af husmændene med i det lokale mejeri eller den lokale foderstof, men man kan med rette spørge, om ikke eksempelvis *kvinder og landarbejdere* i stor udstrækning var ekskluderet fra andelsfællesskabet. Nævnes kan også de religiøse stridigheder mellem grundtvigianere og indremissionske fra omkring 1890 og frem, der førte til en delvis nedbrydning af det andelsbaserede netværkssamarbejde nogle steder i landet, ikke mindst i Vestjylland. I Svendsen GLH 2004 er i detaljer skildret, hvordan en sådan '*vedeling*' af flere landområder førte til stigende grad også manifesterede sig rent fysisk i bebyggelsen, mest markant i opdelingen i ikke-missionske mejerier og missionske, søndagshvilende andelsmejerier. Disse søndagsmejerier var i grunden overflødige og, rent økonomisk, til skade for alle parter.

Det bedste eksempel på selvorganiseret landbrugerkooperation er den danske andelsmejerisektor, der bibeholdt en decentral struktur frem til midten af 1960'erne. Som i Sonnes brugsforening fremstår vedtægterne her som væsentlige rammer for opbygning af social kapital – en form for *organisatorisk kapital*, der sikrede reproduktionen af social kapital i lokalområderne, også selvom oprindelige ildsjæle og initiativtagere faldt bort eller flyttede fra området.⁶⁸ Netop her har vi i detaljer vist, hvorledes sådanne 'rules of the game' bidrog til udbredt tillid og, i sidste instans, til at nedsætte transaktionsomkostninger til fordel for alle mælkeproducenter. Det skyldtes ikke mindst, at andelsvedtægterne gav mulighed for effektive sanktioner, herunder også social eksklusion i lokalsamfund, hvor alle kendte hinanden.⁶⁹

Allerede før 1870'ernes kriseår i dansk landbrug havde man været i gang med at undersøge mulighederne for en mere effektiv mejeridrift.⁷⁰ Produktionen af mejeriprodukter på de enkelte gårde, de såkaldte hjemmemejerier, havde vist sig uhygiejnisk og utidssvarende. For at højne standarden af bøndermørret blev der allerede fra 1850'erne gjort forsøg med fællesmejerier, og i århundredets sidste årtier benyttede man sig af nye teknologier som L.C. Nielsens kontinuerlige centrifuge fra 1879.⁷¹ Fysisk, human og økonomisk kapital gjorde det dog tydeligvist ikke i sig selv – kilderne peger her i retning af, at organisatorisk kapital i form af andelsvedtægter og social kapital i form af samarbejdsnetværk baseret på personligt kendskab, fælles normer og tillid kraftigt bidrog til at sætte gang i opbygningen af kapital på landet. Som sådan bestod den komparative fordel i organisatorisk og social kapital.⁷² Med henblik på at sikre organisatorisk og social kapital var andelsorganiseringen ideel.⁷³

68. Det er netop i den forstand, Coleman har talt om social kapital som et »skrøbeligt« (fragile) kollektivt gode – ikke mindst, hvis opbygningen kun foregår på et uformelt plan som et utilsigtet 'sideprodukt' af det sociale liv, dvs. ikke bliver 'fastholdt' i form af formelle eller uformelle kontrakter (Coleman 1988, s. 119; 1990, s. 317ff.).

69. Svendsen and Svendsen 2001.

70. Hertel 1917, s. 112ff.

71. Hertel 1917, s. 115. Se også Svendsen GLH 2001b for en nærmere gennemgang.

72. Man kan her med god grund parafrasere Adam Smiths spørgsmål i *Wealth of Nations* (1776): Hvis vi antager, at mennesker er født ens, hvorfor er der så så stor forskel på den økonomiske formåen mellem verdens nationer? Som Veblen (1909) var inde på, må svaret være, at der også eksisterer uhåndgribelige værdier, der spiller en rolle for økonomien – dvs. en kulturelt forankret, positiv social kapital, der er fraværende det ene sted (f.eks. i Afghanistan, hvor klaner bekæmper hinanden), men tilstede andre steder (f.eks. i de skandinaviske velfærdssamfund – endnu da).

73. Se Svendsen GLH (2001b, s. 33ff.) for en nærmere gennemgang af 1860'ernes og 1870'ernes debat om organisationsmodeller indenfor mejerisektoren.

Som bekendt blev det første andelsmejeri bygget i 1882 i Hjedding, nær Varde. I juni 1882 kunne mejeriet begynde at producere – og ti år efter havde ‘Hjedding-modellen’ spredt sig til alle dele af landet. Allerede i 1890 leverede en tredjedel af alle danske gårde mælk til et af landets 700 andelsmejerier. Og eksporten af smør steg fra 12,5 millioner kilo i 1880 til 90 millioner kilo i begyndelsen af det nye århundrede.⁷⁴

En meget vigtig årsag til succesen var den af N. H. Uhd udformede interentskabskontrakt for Hjedding mejeri, der – som Niels Kristensen udtrykker det – »var så tilfredsstillende, at den senere blev benyttet som mønster for mange ny oprettede mejerier«. ⁷⁵ De tydeligt Sonne-inspirerede standardvedtægter, der efterhånden udsprang heraf, kan opsummeres i de fire, grundlæggende paragraffer: åbent medlemskab, fælles økonomisk ansvar, kontant udbetaling af udbytte og overskud til leverandørerne i forhold til leveret mælkemængde, samt demokratisk afstemning.⁷⁶

Det åbne medlemskab sikrede, at enhver kunne tilslutte sig det lokale andelsmejeri, uden hensyntagen til økonomisk formåen eller til politisk eller religiøs overbevisning.⁷⁷ Hermed fremstod foreningen på et institutionelt plan som et inkluderende netværk og ikke et ekskluderende, et vigtigt signal til omverdenen – dvs. som et redskab til opbygning af overvejende brobyggende social kapital, om end det naturligvis kan diskuteres, hvorvidt grupper som kvinder og landarbejdere var en del af andelsfællesskabet. Den største motivator for samarbejdet var helt klart en fælles økonomiske interesse. En af initiativtagerne, gårdmanden J. Stilling-Andersen, erindrer f.eks.:

Det er (...) værd at mærke sig, at andelsmejeriernes vugge stod i den vestlige del af Danmark, i en landsdel, der er tyndt befolket, og hvor indbyggerne har forholdsvis små kår, samt at det hændte på et tidspunkt, da de økonomiske vanskeligheder mærkedes stærkt (...) Netop disse omstændigheder har tjent til at fremme samfølelsen og vække tanken om en solidarisk sammenslutning, ligesom de truende udsigter for fremtiden har kaldt ad viljen og øget handlekraften. Og det var da ventelig dette, der mere end noget andet gav stødet til grundlæggelsen af andelsmejeriet i Hjedding [Stilling-Andersen i Manøe-Hansen 1972, s. 18].

Princippet om solidarisk, økonomisk ansvar, institutionaliseret i Hjeddingvedtægternes § 5, blev her en stærkt motiverende faktor for at arbejde sammen på trods af sociale skel eller politiske og religiøse uoverensstemmel-

74. Bjørn, 1982, s. 112, 552, 561.

75. Stilling-Andersen i Manøe-Hansen 1972 [1932], s. 21-22.

76. For en nærmere gennemgang, se Hørlyck 1990.

77. Hertel 1917, s. 562; Hørlyck 1990, s. 19.

ser.⁷⁸ På den måde blev medlemmerne tvunget til at stole på hinanden, idet de delte risikoen for økonomisk bankerot – en tillid, der når først den var blevet etableret, blev en vigtig og multi-funktionel ‘lim’, der faciliterede alle former for selvorganiserede aktiviteter i de enkelte lokalsamfund. Om end der således her var tale om en uundværlig og overordentlig effektiv ‘spilleregulering’ i dette økonomiske samarbejde, lykkedes det dog ikke i alle tilfælde at forene de divergerende parter, hvilket grundlæggelsen af de søndagshvilende mejerier fra omkring 1890 er et godt eksempel på.⁷⁹

Også beretningerne fra Hjedding vidner om, at foreningens sociale centripetalkraft – som et slags biprodukt – blev skabt ud fra fælles økonomiske interesser, hvor den kontante udbetaling i forhold til mængden og kvaliteten af den leverede mælk sikrede den enkeltes interesse. At dette princip har været en grundsten i andelsmejeriforeningerne allerede fra starten, vidner Hjedding-vedtægternes §1 om. Heri indgår en detaljeret beskrivelse af udbetalingsforholdene, som klart tilgodeser princippet om ‘nydelse efter ydelse’.⁸⁰ Ligeledes var det primært for ‘at vinde en fordel’, at gårdmændene i de fleste tilfælde gik med til en demokratisk ledelsesform, således at beslutningerne skulle træffes i fællesskab, dvs. ‘efter hoveder og ikke høveder’. Således var det kun 10-15% af andelsmejerierne, der valgte at stemme efter ‘høveder og ikke hoveder’.⁸¹

På den måde sikrede ‘written rules of the game’ formationen af overvejende brobyggende social kapital. Dette forudsatte klare spilleregler, der var i stand til at institutionalisere og ‘indsocialisere’ varige samarbejdsstrategier. Centralt var her, at andelsvedtægterne også gav mulighed for effektive *sanktioner* mod lovbyggere og free-ridere (§9). Leverandører, der forsøgte at fortynde mælken med vand, benyttede forkert foder eller på nogen anden måde forsøgte at snyde de andre medlemmer, kom hermed til at løbe en uforholdsmæssig stor risiko.⁸² Ikke blot risikerede man at blive ekskluderet af andelsmejeriforeningen, man risikerede også at få spoleret sit gode rygte i lokalsamfundet, hvilket i værste tilfælde kunne medføre social eksklusion.

Omkring århundredeskiftet var på den måde nye, effektive samarbejdsrelationer i et demokratisk og selvregulerende miljø – en beholdning af positiv social kapital – i vid udstrækning blevet etableret og institutionaliseret i de danske landdistrikter. Det skete primært via socialliberalistisk udformede andelsvedtægter, der kom til at fungere som en slags social kontrakt i

78. §5 i lovene for Andelsmejeriet »Hjedding« i Manøe-Hansen 1972 [1882], s. 33.

79. Svendsen GLH 2001b.

80. Love for Andelsmejeriet »Hjedding« i Manøe-Hansen 1972 [1882], s. 32.

81. Bjørn 1982, s. 95.

82. § 9 i love for 'Hjedding Andelsmejeri' i Manøe-Hansen 1972, s. 34.

landbosamfundene. Ligesom en fysisk kapital i form af økonomisk kapital, andelsbygninger og maskiner var ved at blive opakkumuleret. F.eks. medførte andelsmejerierne en forøgelse af den totale profit på mindst 20-25% sammenlignet med de gamle hjemmemejerier.⁸³ En sådan decentral, nedefra-og-op præget udviklingsproces befordrede endvidere opbygningen af ny viden, nye fælles traditioner, udbredt tillid samt bevidstheden om et fællesskab, der i nogen grad overskred de politiske og økonomiske skel.

Også efter 1900 fostredes mange ildsjæle indenfor andelsbevægelsen, om end tilsyneladende ikke i så stort antal som blandt pionérgenerationerne i 1800-tallets sidste årtier. Således kan disse økonomiske entreprenørers almenyttige aktiviteter spores indtil omkring 1960, da »udviklingens lov« satte ind.⁸⁴ Herefter syntes motivationen at dale i løbet af 1960'erne, i takt med en tiltagende centralisering og følgelig afdemokratisering af bevægelsen.⁸⁵ En lignende, om end på mange måder endnu mere dramatisk udvikling fandt sted i Polen, hvor der imidlertid ikke var tale om en markedsbettinget men udelukkende *politisk* betinget centralisering.

Som nævnt har andelsbevægelser også spillet en stor rolle i andre dele af Europa, her ikke mindst i CEEC landene⁸⁶.

I Polen har der været en lang og stærk tradition for selvstændige landbrug, hovedsageligt mindre brug. Dette er ikke mindst tilfældet før Anden Verdenskrig.⁸⁷ På den måde ser vi, at den foretrukne organisationsform frem til omkring 1945 i høj grad lignede den, danske landbrugere benyttede i samme periode. Desuden brugte man ligesom i Danmark andelsorganiseringen som et modtræk overfor det 19. århundredes kapitalistisk-liberalistiske politik uden statsgaranterede, sociale sikkerhedsnet og med et marked domineret af internationale ringe og truste. En sådan centralisering virkede overvejende som en negativ eksternalitet, dvs. havde en negativ (side-)effekt på kapitalbeholdningerne decentralt, i landområderne, fordi f.eks. ikke social kapital opbygning blev sikret af de frie markeds kræfter selv (dvs. en markedsfejl eller et markedssvigt, som økonomer udtrykker det).

I Polen var det etableringen af Hrubiewzów Landbrugerforening i 1816, der blev en tidlig forløber for de frivillige landbrugerkooperativer – meget lig lensgreve F.A. Holsteins spare- og lånekasse «til Nytte for Bondealmu-

83. Bjørn 1982, s. 116.

84. Andelsbladet 1962, s. 821.

85. Sådanne feedback effekter indenfor andelsmejeribevægelsen er grundigt belyst i Svendsen GLH 2003.

86. Dele af de følgende afsnit er publiceret i mere detaljeret form i Chloupkova, Svendsen og Svendsen 2003, samt i Svendsen og Svendsen 2004.

87. Nelson 1983, s. 175.

en på Grevskabet Holsteinsborg« fra 1810.⁸⁸ Det første kooperative selskab var en forbruger- og kreditforening, der blev oprettet i 1861 af to pionerer indenfor den polske andelsbevægelse, nemlig A. Szamarzewski and P. Wawrzyniak.⁸⁹ Som H.C. Sonne og F.F. Ulrik var der tale om stærkt idealistiske entreprenører og social kapital opbyggere, dvs. den samme type af betroede, dedikerede ildsjæle, som vi finder i så stort antal indenfor alle andelsbevægelser før Anden Verdenskrig og ikke mindst før 1900.⁹⁰

Senere opstod der en række forskelligartede, kooperative selskaber mange andre steder i Polen. I Galicien blev den første Kooperation f.eks. etableret i 1890, mens andelsbaserede forbrugerforeninger kom til at spille en central rolle i den russiske del af Polen, særligt blandt arbejderne i Plock (Łódź) og Warszawa efter 1905 revolutionen.⁹¹ Som resultat heraf blev Forbundet af Kooperative Forbrugerforeninger (*Zwiazek Spółdzielni Spożywców*, forkortet *Spolem*) oprettet i Warszawa i 1908 af to andre ildsjæle, nemlig lederne af samvirkeorganisationen Den Polske Kooperative Forening. Imidlertid blev *Spolem* fra 1945 og frem gradvist overtaget af Det Polske Socialistparti.⁹² Dette medførte voldsomme, politiske feedback effekter på andelsorganisationen, som følgelig ændrede sig fra frivillig Kooperation til statstvingen Kooperation – juridisk såvel som i praksis.

På grund af Polens specielle politisk-historiske kontekst fulgte andelsfor-

88. Jensen 1937, s. 2.

89. Inglot 1966.

90. I en dansk kontekst og med fokus på brugsforeningsbevægelsen skelner Flemming Just (1984, s. 137ff.) her mellem tidlige associationsbevægelser og masseorganisationer. Associationerne kulminerede i tiden fra 1800-1870 og kan karakteriseres ved at have en bred vifte af formål, være lokale, spontane og eksperimenterende, have en ustruktureret form og fremvækst, samt have en bred, frivillig tilslutning på tværs af traditionelle sociale skel. Masseorganisationer er derimod kendetegnet ved at have en fast organisationsstruktur, snævre formål (særinteresser), snæver medlemstilslutning (klassemæssigt, interesse-mæssigt) og frivillig tilslutning (op.cit. 137-138). På baggrund heraf når Just frem til følgende fællestræk for de folkelige bevægelser: De starter nedefra (men ikke fra de allerlaveste lag); de har relativ stor tilslutning og opstår relativt hurtigt; medlemmerne (»vi«) står i opposition til det etablerede (»dem«), som derfor modmobiliserer; der er frivillig tilslutning, og medlemmerne deler nogle fælles holdninger (religiøse, moralske, politiske, økonomiske). Herudover er det ofte karakteristisk, at de første ledere har karismatiske egenskaber, og at de kommer fra et andet miljø end størstedelen af tilhængerskaren (som f.eks. initiativtageren til den første brugsforening, H.C. Sonne). Endnu vigtigere for denne sammenhæng er, at bevægelsen på et senere tidspunkt i sin livscyklus ofte karakteriseres ved, at »bevægelsen bureaukratiseres og nye mål opstilles, når de gamle er helt eller delvist opfyldte«, samt at »der [ofte er] fraktionsstridigheder, og udbrydergrupper opstår fra den etablerede bevægelse, når denne har anpasset sig til det normgivende samfund« (op.cit. s. 138).

91. Inglot 1966.

92. Landau og Tomaszewski 1985, s. 205-6.

eningerne frem til Første Verdenskrig her helt forskellige udviklingsspor, betinget af om de lå i den preussiske, russiske eller østrigske del af Polen. Under den preussiske besættelse udviklede der sig i den vestlige del et vidt udbredt netværk af kooperative banker og agrare salgforeninger. Dette skete primært som led i en modreaktion på den germaniseringspolitik, den tyske stat førte på dette tidspunkt, og som bestod i at tilføre tyske kolonister økonomisk støtte, sådan at de kunne blive i stand til at få en større dominans over deres polske naboer.⁹³ Der var altså tale om en tilsvarende proces, som den der fandt sted i den tysk-danske grænseregion fra begyndelsen af Første Verdenskrig. Her blev bl.a. den dansk patriotiske kreditforening *Landeværnet* oprettet i 1913 som et værn mod tysk kolonialisme.⁹⁴

Som nævnt var det hovedsageligt forbrugerforeninger, der blev etableret i den russiske del af Polen, både i byerne og på landet. I den sydlige del af landet fandt der derimod en koncentration sted af sparekasse- og kreditinstitutioner. Dette skyldtes indflydelsen fra det østrigske overherredømme, hvor eksempelvis Raiffeisen kreditsystemet var højt udviklet.⁹⁵

Særligt i mellemkrigsperioden gennemgik de polske andelsbevægelser en dynamisk udvikling.⁹⁶ Her blev andelsorganiseringen den foretrukne organisationsform, altså akkurat ligesom det skete i Danmark. Selvom andelsorganiseringen aldrig blev så finmasket og kompleks som i Danmark, kom den dog til at rumme mange funktioner. Heraf var den vigtigste at organisere forsyningen af mejeriprodukter til urbane markeder.⁹⁷ Og på samme måde som i Danmark var det kooperative banker og kreditforeninger, der forsynede bønderne med kredit. Således fandtes der i Polen før Anden Verdenskrig hen ved 1.600 kooperative banker, som kunne tilbyde landbrugerne opsparings- og kreditydelser.⁹⁸

Et andet illustrativt eksempel på ekspansionen indenfor den polske andelsbevægelse i perioden 1919-39 er Forbundet af Kooperative Forbrugerforeninger, i folkemunde benævnt *Spolem*. Før Første Verdenskrig rummede denne samvirkeforening 274 brugsforeninger med 40.000 medlemmer. Ved begyndelsen af Anden Verdenskrig var dette antal steget til 1776 *Spolem* kooperativer, heraf 87 procent i landdistrikterne, og med henved 400.000 medlemmer.⁹⁹ I perioden efter 1918 – dvs. på et tidspunkt, hvor Po-

93. Landau and Tomaszewski 1985, s. 16.

94. Fink 1999.

95. World Bank 1990.

96. Landau and Tomaszewski 1985, s. 76.

97. OECD 1995.

98. Hunek 1994.

99. Lerski 1996, s. 562.

len atter havde genvundet sin suverænitet – blev de ovennævnte regionale forskelle gradvist udvisket i takt med, at regionalt baserede kooperativer spredte sig til andre regioner. Og efterhånden tog en særlig polsk andelsbevægelse form.

Som et resultat heraf blev de fleste af de 20 grundlæggende typer af kooperativer samlet på centralt niveau i 9 forbund og 24 forskellige handels- og finansielle organisationer.¹⁰⁰ Omkring 1938 havde Polen rundt regnet 14.000 levedygtige kooperativer forenede indenfor forbundene. Udover foreningerne under disse forbund var der adskillige tusinder af svagere og generelt korterevarende andelsselskaber.¹⁰¹

Også i Polen blev forbruger- og produktionsforeningerne efterhånden suppleret med forskellige hjælpeforeninger.¹⁰² I den kommunistiske periode samarbejdede private bønder indenfor rammerne af denne organisations efterfølger, »Bøndernes Selvhjælps Kooperativer« (*Samopomoc Chlopska*). Disse havde mere karakter af tredje parts tvang, med rødder tilbage til 1948, da et stort antal landbrugs- og salgskooperativer blev sammenlagt i »Bøndernes Selvhjælps Forsyning og Salgs Kooperativer«.¹⁰³ Formålet med *Samopomoc Chlopska* var at forsyne private landbrug med diverse serviceydelser – her ikke mindst at stå for promovering og salg af produkter fra private landbrugere; at forarbejde nogle af landbrugsprodukterne til hovedsageligt lokale markeder, og at forsyne landbefolkningen med forbrugsvarer.

De økonomiske aktiviteter indenfor disse kooperativer kan opdeles i tre hovedgrupper: produktion, brugsforeningssalg/detailhandel og vareindkøb. De vigtigste aktiviteter fandt sted indenfor sektoren brugsforeningssalg/detailhandel, der udgjorde eksistensgrundlaget for disse Kooperationer, der ejede over 70.000 detailhandelsforretninger, varehuse og indkøbscentre. I 1988 var der 1.912 *Samopomoc Chlopska* kooperativer med tilsammen 3,5 million medlemmer og 434.000 ansatte.¹⁰⁴

En anden vigtig type af kooperativer gik under navnet »Landbrugskredse«. Disse kredse havde samme funktioner som *Samopomoc Chlopska* kooperativerne. Herudover var deres særlige område at fungere som maskinstationer – eller »Maskinesammenslutninger« – et navn, de også var kendt under. De serviceydelser, de kunne tilbyde private landbrugere, indbefattede

100. For flere detaljer, se World Bank 1990.

101. World Bank 1990.

102. OECD 1995.

103. Hunek 1994.

104. World Bank 1990.

pløjning, kemisk ukrudtsbekæmpelse, transport, opførelse af bygninger og reparation af landbrugsmaskiner.¹⁰⁵ I 1988 fandtes der omkring 2.000 landbrugssammenslutninger. Typisk servicerede en landbrugssammenslutning landbrugerne i en »gmina«. Alt afhængig af, om gmina'en lå i et land- eller byområde rummede en landbrugssammenslutning fra 10 til 200 landbrugere.

Alt i alt viser de to case studier, at andelsbevægelserne i Danmark og Polen voksede op nedefra som frivillige, lokale og regionale landbrugerinitiativer vendt mod de storindustrielle ringe og truste under den tidlige kapitalisme fra midten af 1800-tallet. Det historiske 'mål' peger her i retning af, at frem til 1948 var 'beholdningerne' af brobyggende social kapital lige store i begge lande – et mål, der implicerer stærkt inkluderende og 'smurte' samarbejdsrelationer uden tredje parts indgriben, baseret på udbredt tillid og civilt engagement.

Med opkomsten af et kommunistisk regime i 1948 skiltes imidlertid de to landes veje. I denne periode opstod stærke, uformelle netværk baseret på ansigt-til-ansigt kontakt – simpelthen som overlevelsesstrategier. Disse netværk var overvejende indadvendte og ekskluderende, hvorfor der primært var tale om negativ social kapital, der skadede snarere end fremmede økonomisk vækst, som bl.a. Østeuropaeksperten Richard Rose har vist i sine studier.¹⁰⁶ Rose argumenterer endvidere, at østeuropæiske netværk er karakteristiske for et samfund præget af organisatorisk fiasko og formelle organisationer gennemsyrede af korruption. Som et træk *mod* staten kan individerne frembringe uformelle netværk, der kan bruges til at bede om eller skræmme offentligt ansatte til at yde visse tjenesteydelser, via forbindelser få dem til at 'bøje' regler eller simpelthen betale bestikkelse for at få dem til at bryde loven. På den måde kompenserer sociale netværk for samfundsorganisatorisk svigt, men *ikke* til samfundsøkonomisk gavn. Rose hævder f.eks., at ikke mindst russerne har etableret mange private netværk for at få tingene gjort nemmere og hurtigere.¹⁰⁷ Imidlertid medfører disse netværk negativ social kapital – eller bindende (*bonding*) social kapital, som det også er blevet døbt. Modsat den samfundsgavnlige, brobyggende type af

105. OECD 1995.

106. Rose 1999. Se også Paldam og Svendsen 2002.

107. Det har i høj grad også været tilfældet i et land som Rumænien, hvor en af forfatterne har rejst meget. Her har ordet 'ven' (prietien) helt andre konnotationer end på dansk, idet en prieten primært har to funktioner: 1) at indgå i en gruppe på to eller flere, der sammen laver økonomiske transaktioner (f.eks. ved at låne hinanden penge, f.eks. sådan at en prieten får mulighed for at tage til Tyrkiet og købe guld for herefter at videresælge, osv.), 2) at holde sine løfter og ikke sladre om evt. uregelmæssigheder.

social kapital passer en overdreven bindende social kapital ikke ind i en moderne markedsøkonomi kombineret med velfærdsdemokrati baseret på åbenhed og udbredt tillid. Her er det fuldkomment nødvendigt, at deltagerne følger spillets regler.¹⁰⁸

Når man tager de nuværende økonomiske forhold i CEEC i betragtning, kunne man ønske, at niveauet af social kapital var højere, og at landbrugere stolede mere på hinanden for derved at høste samarbejdets fælles goder.¹⁰⁹ Imidlertid virker dårlige erfaringer med det tidligere regime som en mental hæmsko, som vores spørgeskemaundersøgelse også viser. Derfor synes de nye demokratier og frimarkedsøkonomier i CEEC (endnu) ikke at have været i stand til for alvor at modvirke borgernes passive afhængighed af staten.¹¹⁰

Det polske kommuniststyres primære mål var at erstatte den kapitalistiske mennesketype med den nye, socialistiske mennesketype. I løbet af Anden Verdenskrig blev hele den polske andelsbevægelse med undtagelse af brugsforeningerne ophævet af besættelsestropperne.¹¹¹ Herefter var der en kort periode med genopbygning af de krigsskadede kooperativer frem til 1948. På dette tidspunkt indtraf det, man kan se som afgørende policy feedback effekter på andelsorganiseringen, nemlig i form af indførelse af en gennemgribende, socialistisk økonomi.

Den socialistiske rekonstruktion af landbruget blev proklameret af handels- og industriminister Hilary Minc på Centralkomitéens møde i juli 1948. Minc havde siden 1945 været en varm fortalere for ideen om en storstilet nationalisering af den polske økonomi.¹¹² Nu forestillede han sig opkomsten af store moderniserede statslandbrug drevet af entusiastiske kooperativer:

Within the socio-economic system of a people's democracy farm co-operatives are the simplest and easiest way, within the grasp of a common peasant, to develop a new system of large-scale economy, capable of utilising all the benefits of modern technology and agricultural knowledge [Minc citeret fra Landau og Tomaszewski 1985, s. 193].

Rekonstruktionsprogrammet for landbruget blev startet i efteråret 1948. Reelt betød dette en tvangskollektivisering. Imidlertid medførte den polske kollektivisering ikke likvidering af landbrugere, deporteringer af samfunds-

108. Rose 1999. Se Også Svendsen GT 2003.

109. Chloupkova og Bjørnskov 2002a.

110. Chloupkova og Bjørnskov 2002b.

111. World Bank 1990.

112. Landau og Tomaszewski 1985, s. 205.

grupper og trusler om fysisk vold, som havde været tilfældet i Sovjetunionen under Stalin i perioden 1929-36. Derimod var der tale om en lang række økonomiske repressalier rettet mod de private landbrugere, som på det tidspunkt ejede 77% af landbrugslandet.

Således blev et påtvunget opsparringssystem indført med henblik på at ramme mellemstore brug samt de mest velhavende brug. Og allerede i 1949 begyndte man med de første forsøg på at udøve et administrativt pres på de private landbrugere.¹¹³ Endvidere påbød man private brug at underskrive forhåndskontrakter, der detaljeret skulle gøre rede for de produkter, de ville sælge til staten, samt at de ville acceptere de priser herpå, der blev fastlagt af staten. Dette betød reelt, at selvom de stadig blev betragtet som selvstændige landbrugere, var det dem ikke tilladt at udnytte fordelene ved et fri-marked. På samme tid favoriserede man statskooperativer ved at tildele dem statssubsider og skattefordele.¹¹⁴ Resultatet blev, at antallet af statskooperativer steg hurtigt, til næsten 10.000 kollektiver omkring 1955 – til trods for landbrugernes massive og vedvarende modstand mod kollektivisering.¹¹⁵ I denne udviklingsproces blev også de frivillige, selvejede landbrugskooperativer undertvunget den centrale, økonomiske strategiplan. Som sådan blev deres uafhængighed stærkt indskrænket.¹¹⁶ Omkring 1955 ejede de frivillige kooperativer således kun 4% af landbrugsjorden, mens statsbrugene ejede 19%.¹¹⁷

Overordnet begrænsede det kommunistiske regime enhver frivillig kooperation, på samme måde som det begrænsede kirken og religiøse bevægelser – alt sammen for at undgå potentiel, politisk opposition. Derfor gik regimet bevidst ind og ødelagde værdifuld social kapital indenfor den frivillige sektor. Denne ressource erstattede det med udbredt mistillid, bureaukratisk vilkårlighed og dyb statsafhængighed, dvs. de perfekte rammer for opbygning af overdrevent bindende typer af social kapital med indbyggede motivationskilder til korruption og freeriding. De kooperative (kollektive) brug, der voksede op under de kommunistiske regimer i Polen såvel som i de øvrige CEEC-lande var ikke baserede på frivillighedsprincippet. De fungerede simpelthen som statens forlængede arm. Medlemskab af en sekundær eller tertiær kooperativ statsorganisation var obligatorisk. Dette kom klart for dagens lys i 1956, da Gomulkas mere liberale politik førte til

113. Landau og Tomaszewski 1985, s. 193-94.

114. Landau og Tomaszewski 1985, s. 194.

115. Nelson 1983, s. 176.

116. Nelson 1983, s. 206.

117. European Commission 1998.

en afskaffelse af obligatorisk medlemskab. Straks meldte landbrugerne sig ud en masse, og antallet af statsejede kollektiver faldt til under 2.000.¹¹⁸

Under kommunismen fungerede de kooperative forbund som forbindelsesled mellem statsadministrationen og de primære kooperativer.¹¹⁹ På den måde, fik de forskellige kooperative sektorer tildelt bestemte opgaver indenfor den nationale økonomi. Dette resulterede i et brud mellem en brugsforeningsbevægelse, der efterhånden blev forvandlet til en urban (arbejder) bevægelse, og rurale selvhjælpskooperativer blandt bønderne. Implementeringen af et kommandosystem indenfor sidstnævnte kooperativer var ødelæggende for frivilligheds- og selvstyreprincippet og førte til et fald i niveauet af social kapital.¹²⁰ På den måde undergravede det kommunistiske styre de vigtigste kooperative principper på afgørende punkter: påbuddet om at udføre bestemte opgaver planlagt og uddelegeret af centraladministrationen eliminerede de kooperativmedlemmernes ret til at tage deres egne beslutninger, deres ret til potentielt at kunne melde sig ud af kooperativet, samt retten til at vælge egne ledere, dvs. selvseleksion. 'Lederen' var en udnævnt 'apparatchik' fra kommunistpartiet.

I takt med at de statsejede kooperative (kollektive) landbrug voksede i størrelse, faldt engagementet og ansvarsfølelsen blandt medlemmerne, og de antog efterhånden en slags lønarbejdermentalitet overfor deres arbejdsplads, afgrøderne, maskinerne osv. Og det blev snart åbenbart for alle, at statslandbrugssystemet var ineffektivt, medførte storstilet korruption, fiktive regnskabstal, samt »the general ignoring of cost accounting principles by farm operators, an attitude that was abetted by the regular provision of subsidies to cover losses«.¹²¹

Med andre ord synes det i høj grad at være politiske og ideologiske årsager, der kan forklare, hvorfor en demokratisk, polsk kooperativ struktur – møjsommeligt opbygget på frivilligt initiativ op gennem 1800-tallet, akkurat som i Danmark – så hurtigt blev afskaffet i løbet af perioden 1947-56. For kommunisterne udgjorde kooperativerne udelukkende et for hånden liggende redskab til at transformere hele samfundet, om dette så end indebærer en negering af alle markedsmekanismer, inklusive økonomiske incitamenter for de enkelte aktører og grupper. Det skete ud fra en abstrakt antagelse om, at idet kooperativerne jo arbejdede for *hele* samfundet, var det legitimt at afskaffe de fordele individuelle kooperativmedlemmer tidligere

118. Nelson 1983, s. 176.

119. World Bank 1990.

120. World Bank 1990.

121. Nelson 1983, s. 178.

havde opnået, såsom dividende, egne målsætninger og prioriteringslister, prioritering af brugen af kooperative serviceydelser osv. Kort sagt: fra at have været fuldkomment frivillige og selvorganiserede (som i Danmark) kom kooperativerne – også de *selvejede* – ind under statens fulde kontrol.¹²²

På den måde var der i 1956 ikke flere andelsboligforeninger, kredit-, mejeri-, samt forsynings- og distributionskooperativer – de sidste blev som nævnt erstattet med Landbrugernes Selvhjælps Kooperativer (*Samopomoc Chlopska*). I årene 1956-57 blev den (oprindelige) kooperative idé i en vis udstrækning genoplivet, selvom der var tale om en mere eller mindre *semi*-kooperativ bevægelse: demokratisk ledelse blev nemlig kun tolereret som et panacea for bureaukratisk statsøkonomi. Fra 1958 blev den kooperative sektor centraliseret, hvilket medførte at lokale kooperativer blev erstattet med gigantiske komplekser med obligatorisk medlemskab.¹²³

Til trods for den kommunistiske doktrin om det kollektivistiske samfund (som muligvis også rummer en vision om skabelsen af social kapital) førte den socialistiske ideologi til et fuldkomment fragmenteret samfund. Således ser vi, at den sociale lim der lå i en social kapital, som fungerede som en drivkraft i den præ-kommunistiske kooperative bevægelse, blev erstattet med tredje parts tvang (*third party enforcement*) i form af en kommandovej, der gik direkte fra det kommunistiske styre og nedefter. Eftersom (a) medlemskab ikke var frivilligt, (b) var der ikke nogen demokratisk kontrol baseret på én mand – én stemme princippet, (c) medlemmerne blev frataget ejendomsret på bekostning af de kollektiverede landbrug, (d) medlemmernes indflydelse på driften af de kollektive landbrug var meget begrænset (heller ikke selvejere kunne træffe beslutninger angående deres jord). Disse ændringer i 'written rules of the game' ledte i sidste instans til ødelæggelse af social kapital. Dette blev forstærket af et forbud mod at oprette frivillige (dvs. ikke statskontrollerede) foreninger, samt af den generelle afhængighed af den statslige arbejdsplads og statsadministrationen, menige borgere efterhånden udviklede.

På baggrund af dette ser man det interessante fænomen, at social kapital beholdningen i Polen er faldet betragteligt under et totalitært regime og *på ganske få år*. Det forekommer dog ikke at være en helt nem og hurtig opgave at genindføre et demokratisk system. For – som Putnam har formuleret det – tager det lang tid at akkumulere positiv social kapital, men kun kort tid at ødelægge denne formodentlig hidtil undervurderede samfundsressource.

122. Maliszewski 1995.

123. Maliszewski 1995.

Sammenfatning og perspektivering: Critical junctures og opbygning og nedbrydning af social kapital

Social kapital, målt som niveauet af tillid blandt folk, skal muligvis betragtes som en ny produktionsfaktor på linje med traditionelle faktorer som human og fysisk kapital. I kraft af et højt niveau af social kapital er det muligt at spare statslig monitoring og transaktionsomkostninger. Som sådan kan man via denne usynlige kapital med synlige effekter, *social kapital*, øge den økonomiske formåen.

På baggrund af disse nye opdagelser indenfor en nutidig, tværvidenskabeligt orienteret humanvidenskabelig forskning forsøgte vi i denne artikel – gennem en *kombineret social kapital og historisk institutionalisme* tilgang – at besvare spørgsmålet: *Hvorfor er der så stor forskel i forekomsten af social kapital i Danmark og Polen omkring år 2000?*

Dette forhold har ikke mindst vakt vores forundring, når vi har studeret det historiske kildemateriale, der i det store og hele peger på, at der har været en relativ høj forekomst af social kapital i *begge* lande fra midten af 1800-tallet og frem til Anden Verdenskrig.

Med udgangspunkt i historisk institutionalisme og den kritik, der fra historikerside er blevet rettet mod social kapital begrebet, præsenterede vi først resultater fra en spørgeskemaundersøgelse for at anlægge et kvantitativt, statistisk mål på social kapital forekomsten i de to lande år 2000. Resultaterne viste, at i Danmark er »Et ord et ord« i langt højere grad end i Polen. Således har danskerne cirka fire gange så megen social kapital som polakkerne, idet *tillid* indtil videre er den bedste målestok for tilstedeværelsen af social kapital. Tilsvarende empiriske resultater fandt vi for tillid til formelle institutioner, samt deltagelse i frivillige organisationer og offentlige anliggender.

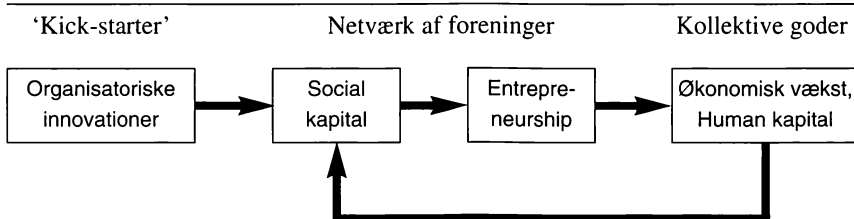
Derefter opsporede vi gennem et kvalitativt, historisk 'mål' opbygning og nedbrydning af social kapital i de to lande. Vi nåede her frem til, at en betydelig beholdning af social kapital blev opbygget simultant, i *begge* lande, gennem det 19. århundrede – ikke mindst indenfor stærke andelsbevægelser baseret på et sæt andelsvedtægter, der åbenbart udgjorde meget gunstige rammer for opbygningen af udbredt tillid og brobyggende social kapital i overskuelige samfund. På baggrund af den historiske analyse konkluderede vi her, at denne markante forskel skyldes, at den oprindelige beholdning af social kapital i Polen blev ødelagt af det kommunistiske regime (politisk centralisering), mens den danske beholdning – i landdistrikterne i hvert fald – er faldet mindre, i givet fald på grund af produktions- og erhvervsmæssig centralisering fra og med 1960'erne, bl.a. i form af sammenlægninger af lokale andelsforeninger.

Vores overordnede *teoretiske* mål var at sammenkoble specifikke, temporale årsagssammenhænge med en teori, der formår at 'disciplinere' empirien. Opdagelser indenfor historisk institutionalisme udgjorde her et vigtigt bindeled til social kapital undersøgelsen og det historiske materiale.

På den måde blev det muligt for os at anskue vidt udbredte andelsvedtægter (den såkaldte 'andelskontrakt') som en *særlig* vigtig, formel institution, der i både Danmark og Polen har medført specifikke stiafhængigheder, påvirket af to vidt forskellige sæt *feedback* effekter (fra henholdsvis marked og politisk system) efter Anden Verdenskrig. Som sådan kan netop implementeringen af andelsvedtægterne ses som en grundlæggende *critical juncture*, der blev skelsættende for ikke blot den danske landdistriktsudvikling fra omkring midten af det 19. århundrede og frem, men for landdistriktsudviklingen i de fleste, europæiske lande – et konkret, socialliberalistisk udformet redskab til realiseringen af sociale kontrakter blandt landbefolkningerne og, som sådan, et vigtigt redskab til opbygning af udbredt tillid og positiv, social kapital. Med samarbejdet i formaliserede rammer blev det efterfølgende lettere at opbygge andre former for kapital, som f.eks. at opføre fællesbygninger og udnytte nye teknologier (fysisk kapital) og opkvalificere sig selv indenfor eksempelvis mejerifaget (human kapital). Dette samspil mellem usynlige og synlige former for kapital førte desuden til øget økonomisk kapital.

Som sådan har vi argumenteret for, at det netop var en *vigtig innovation i organisationsformer*, der fungerede som en motor eller 'kick-starter' for opbygning af social kapital i de enkelte landdistriktsamfund.¹²⁴ Dette fremmede en opblomstring af ildsjæle og hermed øget tilvejebringelse af kollektive goder samt, i sidste instans, opbygning af synlige former for kapital, der igen virkede som rammer for opbygning af positiv social kapital i en god cirkel – som illustreret i figur 1.

Figur 1. 'Critical juncture' og kapitalopbygning

Kilde: Svendsen og Svendsen 2004, s. 83.

124. Svendsen og Svendsen 2004, s. 83ff.

Som bekendt er den danske andelsbevægelse også i dag fuldkomment frivilligt organiseret, om end de originale vedtægter eller 'spilleregler' er blevet kraftigt reviderede, til fordel for storproduktion og storproducenter. Dette har angiveligt siden 1960'erne virket som en negativ eksternalitet i landdistrikterne og som sådan en medvirkende årsag til et fald i social kapital, samt har *muligvis* også virket som en demotiverende faktor indenfor bevægelsen som sådan. Hvad angår den danske stat, har den aldrig forsøgt at regulere andelsbevægelsen. I modsætning hertil står den frivillige polske andelsbevægelse, der næsten blev fuldkomment smadret under det kommunistiske regime efter Anden Verdenskrig, og som til stadighed ser ud til at have svært ved atter at vinde fodfæste – også efter genindførelse af demokratiske tilstande i 1989.

Litteratur

- Almås, R. (1999) *Rural Devopment – a Norwegian Perspective*. Rapport nr. 9/99, Senter for Bygdeforskning, Trondheim.
- Andelsbladet*. Fællesorgan for Danske Andelsforetagender. Udgivet af Andelsudvalget. Årgang 1904 og 1962.
- Andelsmejeriet »Hjedding« ([1882] 1972) »Andelsmejeriet 'Hjedding's love fra 1882. Interests-kabskontrakt«. I: Manøe Hansen, red. *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*, s. 32-36. Ølgod museum, Ansager.
- Balle-Petersen, M. (1976) »Foreningstiden«. *Det forsømte århundrede. Arv og Eje*, s. 43-68. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.
- Björn, Claus (1970) »Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse.« *Landbohistoriske studier*. Landbohistoriske skrifter 4, s. 228-249. Landbohistorisk Selskab, Kbh.
- Björn, C. (1982) »Dansk mejeribrug 1882-1914«. I: C. Björn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 11-188. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense.
- Björn, Claus (1988) »Landbrugets foreninger til 1914«. I: Claus Björn (red.) *Det danske landbrugs historie*, bd. 3, 1810-1914, s. 351-381. Landbohistorisk Selskab. AiO as, Odense.
- Björn, C. (1997) »Andelstiden – produktionsanlæg og sociale bygninger«. I: *De kulturelle interesser i landskabet*. S&N-styrelsen.
- Björn, C. (1999) »Jubilæumstale fra historiker C. Björn fra Københavns Universitet i anledning af Danske Andelsselskabers 100 års jubilæum«:
<http://www.andelsselskab.dk/100/taler/bjoern.htm>
- Bonanno, A. (1993). »Some Reflections of Eastern European Agriculture.« *Agriculture and Human Values*, 1, 2-10.
- Bourdieu, P. (1986) »The Forms of Capital«. I: Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, s. 241-58. Greenwood, New York.
- Brucker, G. (2001) »Civic traditions in premodern Italy«. I: Robert I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 19-39. Cambridge University Press, Cambridge.
- Büthe, T. (2002) »Taking Temporality Seriously: Modeling History and the Use of Narratives as Evidence«. *American Political Science Review*, vol. 96, nr. 3, s. 481-493.

- Chloupkova, J., Svendsen, G.L.H. og Svendsen, G.T. (2003) »Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland«. *Agriculture and Human Values*, nr. 3, s. 241-252.
- Chloupkova, J. and C. Bjørnskov (2002a). »Counting in Social Capital when Easing Agricultural Credit Constraints.« *Journal of Microfinance*, vol. 4, s. 17-36
- Chloupkova, J. and C. Bjørnskov (2002b). »Could Social Capital help Czech Agriculture?« *Agricultural Economics (Zemедельска Економика)*, 48, 2002 (6), pp. 245-249.
- Christensen, J. 1983. *Rural Denmark 1750-1980. The Central Co-operative Committee of Denmark* (Redigeret af Claus Bjørn), København.
- Christensen, J. (1985) *Landbostatistik. Håndbog i Dansk Landbohistorisk Statistik 1830-1900*. Landbohistorisk Selskab, København.
- Clark, P. og M. Rowlinson (2004) »The treatment of history in organisation studies: Towards an 'Historic Turn'?« *Business History*, vol. 46, nr. 3, s. 331-352.
- Clemmesen, N. (1985) *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Kbh.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Coleman, J. S. (1988) »Social Capital in the Creation of Human Capital«. *American Journal of Sociology*, vol. 94, s. 95-121.
- Dollerup, P. (1966) *Brugsforeningerne 1866-1896. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896*. Det danske Forlag, Albertslund.
- European Commission (1998) *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern Countries: Summary Report*. Directorate General for Agriculture, Brussels.
- Fink, T. (1999) *Båndene bandt I-II*. Institut for grænserregionsforskning, Aabenraa.
- Fukuyama, F., 1995. *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Hamish Hamilton: London.
- Fukuyama, F. (2002) »Social capital and development: The coming agenda«. *SAIS Review*, nr. 1, s. 23-37.
- Godsk, L.A. (1943) »Landbrugets Andelsbevægelse«. I: Axelsen Drejer (red.) *Den danske Andelsbevægelse*, kap. 5, s. 131-263. Martins Forlag, Kbh.
- Green, D. og I. Shapiro (1994) *The Pathologies of Rational Choice*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Grew, R. (2001) »Finding social capital: The French revolution in Italy«. I: Robert I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 69-95. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hall, P. og R.C.R. Taylor (1998) »The potential of historical institutionalism: a response to Hay and Wincott«. *Political Studies*, XLVI, s. 958-962.
- Heilesen, C.C. (1943) »Den danske Andelsbevægelse fra et retligt Synspunkt«. I: Axelsen Drejer (red.) *Den danske Andelsbevægelse*, kap. 3, s. 33-75. Martins Forlag, Kbh.
- Hertel, H. (1917) *Andelsbevægelsen i Danmark*. Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag, Kbh.
- Hunek, T. 1994. *Reorienting the cooperative structure in selected Eastern European countries: Case-study on Poland*. Central and Eastern Europe – Agriculture in Transition 5, Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Hørlyck, E. (1990) *Dansk andelsret. Produktions- og salgsselskaber, indkøbsselskaber, brugsforeninger, forsyningselskaber*. 2. udgave. Jurist- Økonomforbundets Forlag, Kbh.
- Inglot, S. 1966. *Zarys Historii polskiego ruchu spółdzielczego (An Outline of Polish Cooperatives' History)*. Warsaw.
- International Co-operative Alliance (ICA) 1993. *Poland: Cooperatives in Eastern and Central Europe*; ICA Studies and Reports; International Cooperative Alliance; 1993.
- International Co-operative Alliance (ICA) 1999 — www.coop.org/ica.
- Jensen, H. (1937) *Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937*. Aarhus.
- Just, F. (1984) *Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920*. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.

- Just, F. (2000) »Staten og dansk andelsbevægelse«. I: Filip Wijkström og Tom Johnstad (red.) *Om Kooperation och social ekonomi*. Kooperativ årsbok 2000, s. 139-163.
- Kaser, M. C. and E. A. Radice 1985. *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*. Oxford: Clarendon Press.
- Landau, Z. and J. Tomaszewski 1985. *The Polish Economy in the Twentieth Century*. London and Sydney: Croom Helm.
- Leisner, J. (1988) »Den oplyste enevælde. Historien om en dansk succes«. I: C. Bjørn (red.) *Landboreformerne – forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab, Odense, s. 30-43.
- Lerski, G. J. 1996. *Historical Dictionary of Poland 966-1945*. Westport, CT and London: Greenwood Press.
- Levi, M. (1997) »A model, a method and a map: rational choice in comparative and historical analysis«. I: M.I. Lichbach og A.S. Zuckerman (red.) *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure*. Cambridge University Press, New York.
- Maliszewski, A. (1995) »The Fall of the Co-operative Movement in Poland: Causes and Consequences«. International Co-operative Information Centre. *ICA Review*, vol. 88, nr. 1.
- Manø-Hansen (red.) (1972) *Hjedding Andelsmejeri 1882–1905*. Ansager, Ølgod museum.
- Mlcoch, L. (2000) »Od institucionalizace neodpovednosti« (From the institutionalism of unaccountability to the institutionalism of accountability), presented on conference »Institutionalizace /ne/odpovednosti: globalni svet, evropska integrace and ceske zajmy« (Institutionalism of /un/accountability: global world, European integration and Czech interests), Prague. 30 November – 2 December.
- Muir, E. (2001) »The sources of civil society in Italy«. I: Robert I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 41-68. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nelson, H.D. (1983) *Poland – a Country Study*. Foreign Area Studies. The American University, Washington, DC.
- North, D.C. og B.R. Weingast (1989) »Constitutions and commitment: the evolution of institutions governing public choice in seventeenth century England«. *Journal of Economic History*, vol. 49, nr. 4, s. 803–32.
- North, D.C. (1981) *Structure and Change in Economic History*. Norton, New York.
- OECD 1995. *Poland: Review of Agricultural Policies*. Centre for Co-operation with the Economies in Transition, Organisation for Economic Co-operation and Development; Paris, France.
- Paldam, M. (2002) *Udviklingen i Rusland, Polen og de Baltiske lande Lys forude efter den store ændring af det økonomiske system*. Rockwoolfonden, Aarhus Universitetsforlag.
- Paldam, M. og Svendsen, G.T. (2000) »An essay on social capital: Looking for the fire behind the smoke«. *European Journal of Political Economy*, vol. 16, s. 339-66.
- Paldam, M. og Svendsen, G.T. (eds.) (2007) *Social Capital and Economic Growth: An International Comparison*. Edward Elgar, Cheltenham, UK. Forthcoming.
- Polanyi, K. (1957 [1944]) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*, Beacon Hill, Boston, MA.
- Putnam, R.D. (1993) *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- Pye, L.W. (2001) »Civility, social capital, and civil society: Three powerful concepts for explaining Asia«. I: Robert I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 375-394. Cambridge University Press, Cambridge.
- Richter, R. (2001) *New Economic Sociology and New Institutional Economics*. Annual Conference of the International Society for New Institutional Economics (ISNIE). Berkeley, California.
- Robertson, D.B. (1993) »The return to history and the new institutionalism in American political science«. *Social Science History*, vol. 17, s. 1-36.

- Rose, R. (1999). Getting Things Done in an Anti-modern Society: Social Capital Networks in Russia. In: *Social Capital, A Multifaceted Perspective*, eds. Dasgupta, P. and Serageldin, I., Washington D.C.: The World Bank, 1999.
- Rosenband, L.N. (2001) »Social capital in the early industrial revolution«. I: Robert I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 97-119. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rotberg, R.I. (2001) »Introduction«. I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 4-18. Cambridge University Press.
- Sonne, H.C. (1867) *Om Arbejderforeninger. Til Oplysning og Veiledning*. Louis Kleins Bogtrykkeri, Kjøbenhavn.
- Steinmo, S., Thelen, K. og F. Longstreth, red. (1992) *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge University Press, New York.
- Stilling-Andersen, J. ([1932] 1972) »J. Stilling-Andersens beretning«. I: Manøe Hansen, red. (1972) *Hjeddning Andelsmejeri 1882-1905*, s. 18-22. Ølgod museum, Ansager.
- Svendsen, G.L.H. og Svendsen, G.T. (2000) »Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement«. *Sociologia Ruralis*, nr. 1, s. 72-86.
- Svendsen, G.L.H. og Svendsen, G.T. (2001) »Alleviating poverty: Entrepreneurship and social capital in rural Denmark 1800-1900«. *Belgeo. Journal of the Société Royale Belge de Géographie*, nr. 3, s. 231-246.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2003) »The wealth of nations: Bourdieueconomics and social capital«. *Theory and Society*, vol. 32, nr. 5/6 (special double issue in memory of Pierre Bourdieu), s. 607-631.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2004) *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship. Co-operative Movements and Institutions*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Svendsen, G. T. (2003) *Political Economy of the European Union: Institutions, Policy and Economic Growth*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Svendsen, G.L.H. (2000) »Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914«. *Tidsskrift for landøkonomi*, nr. 3, 187. årgang, s. 241-246.
- Svendsen, G.L.H. (2001a) »Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900«. *Fortid og Nutid*, nr. 1, s. 23-51: <http://www.landsarkivetkbh.dk/fortid/ex.htm>.
- Svendsen, G.L.H. (2001b) »Hvad er social kapital?«. *Dansk Sociologi*, nr. 1, s. 49-61.
- Svendsen, G.L.H. (2003) »Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70«. *Historie*, nr. 1, s. 67-123.
- Svendsen, G.L.H. (2004) *Samarbejde og konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003*. Ph.d.-afhandling. Syddansk Universitet, Esbjerg.
- Svendsen, G.L.H. (2006) »Hvordan får vi social kapital 'troikaen' til at køre? Om måling af brobyggende og bindende social kapital«. Udkommer i Torben Toft, Paul Hegedahl og Sara L. Rosenmeier (red.) *Social kapital: Teori, praksis, måling*. Akademisk Forlag, København.
- Thelen, K. (1999) »Historical institutionalism in comparative politics«. *Annual Review of Political Science*, nr. 2, s. 369-404.
- Thugutt, S. (1937) *Spółdzielczość: Zarys ideologii* (Co-operatives, an Outline of Ideology). Warsaw.
- Veblen, T.B. (1909) »Fisher's Capital and Income«. *Political Science Quarterly* (marts 1908), vol. 23, nr. 1, s. 112-128.
- Weber, M., (1930 [1906]) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Allen and Unwin: London.
- World Bank 1990. *An Agricultural Strategy for Poland*; Report of the Polish, European Community, World Bank Task Force; The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank; Washington DC.

Summary

Gunnar Lind Haase Svendsen & Gert Tinggaard Svendsen: Social Capital and Historical Institutionalism. Co-operative Movements in Denmark and Poland.

Social capital, measured as the level of confidence among people, ought possibly to be regarded as a new production factor, on par with traditional factors such as human and physical capital. Given a high level of social capital it is possible to save state monitoring and transaction costs. Thus, via this invisible capital with visible effects, *social capital*, it is possible to increase economic performance. Taking historical institutionalism as a point of departure, along with the criticism levied by historians against the concept of social capital, we intend to employ both deductive and inductive methods in a historical and contemporary comparison of social capital in Denmark and Poland. We do this in order to link specific, temporal causality with a theory that makes it possible to 'discipline' a complex historical empiricism. We begin by presenting the results of a survey, carried out by questionnaire, in order to determine the incidence of social capital in the two countries right here and now. We go on to trace the historical build-up of social capital in the two countries. We find that a considerable stock of social capital was accumulated simultaneously, in *both* countries, during the 19th Century - not least through powerful co-operative movements. However, the present-day level of social capital would seem to indicate that there is considerably more social capital in Denmark than in Poland. Our historical analysis leads us to conclude that this significant difference is due to the fact that the original stock of social capital in Poland was destroyed by the Communist regime.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Disputatsopposition

Hans Schultz Hansen: *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse*, bd. I-II.

Af Henrik Becker-Christensen

Generalkonsul, adjungeret professor dr. phil. Henrik Becker-Christensens indlæg ved forsvaret for den filosofiske doktorgrad den 18.11.2005 på Syd-dansk Universitet.

Det nationale opbrud i 1840'erne i den danske helstat og udviklingen frem til 1864 blev skelsættende for Danmark som nation. Såvel indadtil som udadtil. Indadtil ved at Danmark blev – som det ofte er udtalt – en nationalstat. I hvert fald i dansk selvforståelse uden smålig skelen til Island, Færøerne og Grønland. Det kom til at præge dansk tænkemåde i generationer på godt og ondt. I positiv henseende ved en samling af kræfterne – såvel åndeligt som materielt. Det kan sammenfattes med Enrico Dalgas' ord: Hvad udad tabes, skal indad vindes.

Begivenhederne fik imidlertid også indvirkning på dansk selvforståelse i en international sammenhæng, som småstat i Europa i Tysklands skygge. Genforeningen i 1920 ændrede ikke ved dette grundlæggende forhold. Det var heller ikke umiddelbart tilfældet ved det 3. riges undergang i 1945. Først med medlemskabet af Nato i 1949 skete der en fundamental ændring af Danmarks sikkerhedspolitiske situation. Tilsvarende var det først i 1955, at der med udstedelsen af København-Bonn-erklæringerne fandt en endelig udsoning sted med den nære nabo. Grunden blev her lagt til et fremtidigt godt forhold, såvel de to stater imellem, som mellem mindretal og flertal på hver side af grænsen.

Disse indledende bemærkninger anskueliggør nogle af de dybe spor, som det nationale opbrud i 1840'erne og 1850'erne kom til at sætte i det danske samfund og i det dansk-tyske forhold. Der er med andre ord god grund til, at vi fortsat beskæftiger os med denne periode i vort lands historie og prøver at forstå, hvad det var for kræfter, der kom i spil, og hvad de kom til at betyde for såvel vort indre samliv som forholdet til omverdenen. Hans Schultz Hansen afhandling »Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse« bd. I-II har bragt vor viden et stort skridt videre i denne retning.

Afhandlingen består af seks hovedafsnit. I et indledende afsnit bliver der

bl.a. gjort rede for brugen af ordet »hjemmetysker«, teoretiske tilgange til og definitioner på nationale bevægelser, samt de problemstillinger, som forfatteren har sat sig for at undersøge i afhandlingen. Hertil knytter sig også en omtale af litteratur og kilder. Det følgende hovedafsnit med overskriften »Hjemmetyskhedens forudsætninger i Nordslesvig« har også en indledende karakter. Her belyses fællesskabet med Holsten, modernisering, indvandring og sprog samt tilstedeværelsen af førnationale identiteter.

Med denne bagage i rygsækken kan læseren så tage fat på den egentlige brødtekst, der i fire store, kronologisk fremadskridende hovedafsnit behandler hjemmetyskhedens opståen og udvikling i tiden frem til 1867.

Det første skridt på denne vej er tiden fra den slesvig-holstenske tanks fødsel i 1815 til stændervalget i 1847. Overgangen fra en nordslesvigsk til en slesvig-holstensk liberalisme og denne bevægelses transformation til nationalliberalismen står her centralt. Bærende elementer i skildringen er de forskellige foreningsaktiviteter, folkefester, brug af faner, sprogkrav og protester som kom til udtryk i mange petitioner. Det nationale styrkeforhold aflæses også ved stændervalgene. Tilsvarende omtales møderne i den slesvigske ständerforsamling som en vigtig platform for den slesvig-holstenske tanks udbredelse.

Herpå behandles hjemmetyskhedens udvikling under revolutionsårene 1848-1850. Hjemmetyskheden i Nordslesvig svingede her mellem håb og skuffelse i takt med krigslykken. Centrale temaer i afhandlingen er i den forbindelse den tysksindedes nordslesvigske befolknings ønsker om Slesvigs fremtid, dens placering i slesvig-holstensk og tysk indenrigspolitik samt den nationale polarisering. I et særligt kapitel fokuseres også på social status og herkomst.

I hovedafsnittet om tiden fra 1850 til 1863 følges udviklingen under det genetablerede danske styre frem til 1863 – en tid der svingede mellem konfrontation og forsoning.

I det sidste hovedafsnit er det hjemmetyskerne og den augustenburgske bevægelse 1863-1867 som er genstand for en grundig analyse. Det sker i et samspil med udviklingen på den militære krigsskueplads, London-forhandlingerne i 1864 og Bismarcks opfattelse af det nye Tyskland, som var i støbeskeen.

Afhandlingen afrundes, som det sig hør og bør, med en konklusion. Den omfatter endvidere to bilag, fortegnelser over kilder og litteratur samt en sammenfatning på tysk. Hertil kommer en række illustrationer, som giver lidt luft til de mange sider tekst.

Disponeringen af afhandlingen virker vellykket og overskuelig, ligesom opbygningen af de enkelte hovedafsnit har en indre logisk sammenhæng.

Forfatteren skriver et klart og korrekt sprog – og med sans for humor. Der er også en tydelig og gennemgående vellykket bestræbelse på at anvende en fremstillingsform, der ikke lægger unødige hindringer i vejen for den læser, der er interesseret i afhandlingens emne og resultater uden nødvendigvis at være fortrolig med den traditionelle akademiske afhandlingsform og fagsprog. Det skal i den forbindelse understreges, at afhandlingens læselighed ikke er vundet på bekostning af dens videnskabelige lødighed, men at den på dette punkt klart lever op til genrens krav.

Hjemmetyskhedens historie fra dens begyndelse omkring 1840 til Sønderjyllands indlemmelse i Preussen i 1867 har, som forfatteren rigtigt påpeger i bd. I side 53, ikke tidligere været genstand for en samlet videnskabelig undersøgelse. I de mange afhandlinger om det nationale opgør i det 19. årh. belyses nok delelementer af hjemmetyskhedens historie. Det gælder f.eks. Gottlieb Japsens, Alexander Scharffs, Jürgen Rohweders og Henning Unverhaus arbejder. Men de er alle tematisk, geografisk og tidsmæssigt begrænsede.

Sammenlignet hermed udmærker den foreliggende afhandling sig ved såvel det brede perspektiv som den store detailrigdom. Det skal i den forbindelse fremhæves, at der er tale om en omfattende tematisk mikrohistorisk tilgang, der berører alle relevante lokalhistoriske aspekter og geografiske områder af Nordslesvig. Hertil kommer, at det nære undersøgelsesområde på overbevisende måde er kædet sammen med det »ydre rum« i form af såvel hertugdømmerne, det tyske forbund, og den nationalpolitiske udvikling i Europa.

Bedømmelsesudvalget har også hæftet sig ved, at afhandlingen med dens fylde og bredde dækker et relativt stort tidsrum. Herved har forfatteren leveret den hidtil mest omfattende skildring af den tyske nationalbevægelses opståen og udvikling i hertugdømmerne. I kraft af, at afhandlingen også i kortfattet form inddrager tidens andre nationale bevægelser i Østeuropa, Italien og Irland, kaster den nyt lys over den tysk-nationale bevægelses sociale struktur i hertugdømmerne.

Lige som andre af periodens historikere gør forfatteren brug af et righoldigt kildemateriale i form af adresser, petitioner, den slesvigske stænderforsamlings forhandlingsprotokoller, valgprotokoller, folketællinger m.m. Men i modsætning til andre har forfatteren så at sige støvsuget kilderne ved dels at medtage så godt som alt relevant materiale, dels ved – sådan forekommer det i hvert fald – at udnytte dem til sidste punktum.

Det gælder også de i det behandlede tidsrum agerende personer, hvor oplysninger om de pågældende kædes sammen fra mange forskellige kilder til belysning af deres sociale placering og nationale holdning. Det er gjort kon-

sekvent i hele afhandlingen og dækker samtlige berørte lokaliteter i Nordslesvig. Herved giver afhandlingen også værdifulde input til en kollektiv biografi af de ledende tysksindede i landsdelen.

Det bærende begreb i hele afhandlingen er ordet »hjemmetysker«. Det har ikke altid haft en mild klang i danske ører. Forfatteren leverer flere eksempler her på. Et af dem er lektor H. V. Clausen – ham med Clausen-linjen, der blev grundlæggende for grænsedragningen i 1920. I 1894 gjorde han status over den nationale udvikling i Nordslesvig og skrev bl.a.: »Mellem de ægte tyskere« – og hermed mente han de indvandrede tyskere – »og de indfødte ditto er forholdet ikke altid det bedste; de første kan jo ikke andet end overse de sidste og håne deres ynkelighed, når de f.eks. gør mislykkede forsøg på at bruge et sprog, som ikke er deres modersmål, og som de dog regner for det fineste; og de hæderligere blandt de indvandrede må foragte de subjekter, der svigter nationalitet og modersmål for at gå magthaverne under øjne«.

Den samme holdning – iblandet en god portion undren – findes også hos historikeren Vilhelm la Cour. I 1923 skrev han lige ud: »Det vil blive interessant, når engang en kyndig mand fortæller os den nordslesvigske hjemmetyskheds historie. I almindelighed står vi danske jo ganske uforstående overfor dette fænomen, at ravjysk-talende bønder erklærer sig for tyskere at være, skønt de ikke har virkelig anelse om tysk sprog og kun meget sparsom kendskab til tysk kultur«.

Siden H. V. Clausen og Vilhelm la Cour gav hjemmetyskerne disse skudsmål, er vi jo heldigvis fra dansk side blevet mere nuancerede i vores opfattelse af den tysksindede befolkning. Vi er også så heldige – med la Cours udtryk – i Hans Schultz Hansen at have fundet »en kyndig mand, som kan gøre rede for den nordslesvigske hjemmetyskheds historie«.

I forfatterens univers er begrebet »hjemmetysker« ud fra en senere tids geografisk afgrænsning entydigt stedfæstet til Nordslesvig. Men kan de tysksindede i Flensborg også betegnes som hjemmetyskere i 1840'erne og 1850'erne? Og hvor går grænsen for brugen af begrebet, når der fokuseres på tiden før 1867? Der rejser sig her det problem, at sondringen mellem »hjemmetyskere« og »slesvig-holstenere« flere steder virker hårfin i afhandlingen. Det forstærkes af, at forfatteren selv i starten af afhandlingen har svært ved at skelne her imellem. Det er i bd. I først fra side 301, at det sker med større konsekvens.

Men også herpå virker sondringen – som det f.eks. er tilfældet i bd. I s. 304 og 308-309 – ikke umiddelbart indlysende. S. 308-309 tales der i samme åndedrag om »den nordslesvigske hjemmetyskhed« og »den nordslesvigske slesvig-holstenisme«. Side 395 tales der om »de slesvig-holstenske ledere i Haderslev«. En side længere fremme opereres der derimod med »de

hjemmetyske kvinder« – og det ikke kun i Haderslev, Aabenraa og Tønder, men også i Flensborg. I bd. I s. 456, får læseren så at vide, at »slesvig-holstenerne i Sønderborg var overvejende hjemmehørende«. Man må gå ud fra, at forfatteren her har sine hjemmetyskere i tankerne.

Det er imidlertid ikke tilfældet i revolutionsåret 1848. For godt nok har kapitel 18 fået overskriften »hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske opstand marts-april 1848«, men i de mange sider tekst tales der konsekvent kun om »slesvig-holstenerne«. Der skelnes endda mellem to typer slesvig-holstenerne i Nordslesvig: »de radikale slesvig-holstenerne« og de moderate »gammel-slesvig-holstenerne«. Ordet »hjemmetysker« forekommer derimod ikke.

I konklusionen bliver der i bind II side 343 trukket en klar streg i sandet. Det sker med et udsagn om, at »hjemmetyskheden fik i forhold til den slesvig-holstenske bevægelse i almindelighed sit selvstændige præg på grund af Nordslesvigs nationalt blandede karakter. Dette gjorde sig særlig gældende på to områder: Sprogforholdene og spørgsmålet om Slesvigs deling«. Det havde været nyttigt, hvis denne skillelinje, var fremstået mere klart tidligere i afhandlingen og også havde fået et konkret udtryk i den benyttede terminologi.

Og så kan det tilføjes: Ved første blik virker den af forfatteren benyttede definition i konklusionen på hjemmetyskheden entydig. Men at det ikke er så nemt endda, giver forfatteren selv to eksempler på i bd. I. Af side 452 og side 455 fremgår det her – med afhandlingens ord – at de sydfra indvandrede udgjorde en vigtig faktor for tyskheden i såvel Haderslev som Aabenraa i årene omkring 1850. Så er det man spørger sig: Falder de sydfra indvandrede også ind under begrebet hjemmetyskere? Ja i hvert fald næppe sprogligt. Og er det i givet fald muligt i det øvrige benyttede kildemateriale at frasortere de indvandrede fra de hjemmehørende? Næppe! Det er i hvert fald ikke gjort i afhandlingen.

Den samme usikkerhedsfaktor præger også den anden del af definitionen på en hjemmetysker i disse år. Det er m.h.t. holdningen til en evt. deling af Slesvig. For det kom som bekendt ikke alvorligt på tale før 1. slesvigske krig 1848-50 og er hermed ikke dækkende for den foregående periode. Tilsvarende skal det nævnes, at det i den efterfølgende periode heller ikke kun var de tysksindede i Nordslesvig, der var imod en deling. Det gjaldt for så vidt alle slesvig-holstenerne og det så sent som ved London-forhandlingerne i 1864, hvor man ikke kunne vide sig sikker på Flensborgs og Mellemslesvigs fremtid.

Mere overordnet kan det tilføjes, at denne problematik rejser det grundlæggende spørgsmål, om det overhovedet – med en senere tids sprogbrug –

er relevant at betegne den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig 1840-67 med ordet hjemmetyskhed. Selv om afhandlingen har til formål at belyse hjemmetyskhedens rødder, havde det for den tidlige fase måske været mere korrekt at tale om »tyskheden«, »den tysksindede bevægelse« eller »slesvig-holstenismen« i Nordslesvig.

Det dilemma, som forfatteren har stået over for, afspejler sig måske i den beslutning han tog, da barnet skulle have et navn. For en sikkerheds skyld er det, som det fremgår af afhandlingens titel, blevet til »dobbeltkonfetti« med hjemmetyskhed og slesvig-holstensk bevægelse – og dermed både livrem og seler.

Det hører til afhandlingens store fortjenester, at forfatteren med megen flid har øst af tidens mange petitioner og adresser – eller sagt på nutidsdansk: underskriftindsamlinger om dette eller hint. Det er et kæmpe arbejde, som er udført. I sig selv en pionerindsats. De mange petitioner bliver i afhandlingen brugt til at belyse den tysksindede bevægelses udbredelse og styrke i Nordslesvig.

I bind I s. 174-175 kommer forfatteren nærmere ind på kildeværdien heraf. Han citerer Knud Fabricius' skudsmål af en petition fra 1840 om, at »den læser måtte være meget naiv, der troede her at stå over for en bevægelse, der var udsprunget af folket selv«. Forfatteren vedgår i en kommentar her til, at det – som han skriver – »sandsynligvis« er »generelt naivt« at forestille sig, at der fremkom helt spontane petitioner fra befolkningens midte i den tidlige nationalitetskamp. Men det tillægger forfatteren mindre betydning. Han tilslutter sig i stedet Jürgen Rohweders opfattelse af, at man ikke bør lægge for stor vægt på formuleringen af petitionerne, men at underskriverne har tilsluttet sig de overordnede synspunkter.

Det kan antages, at petitionernes udsagnskraft m.h.t. folkestemningen blev øget i takt med, at der skete en tilvæning til denne form for menings-tilkendegivelse. Det er bl.a. på denne baggrund, at forfatteren i bd. I side 434 konstaterer, at »... resultatet af de nationale bevægelser mobilisering 1848-1850 fremgår næppe bedre af andre kilder end af revolutionsårenes mange adresser«. Det er på dette grundlag, at det samme steds i afhandlingen konkluderes, at hjemmetyskhedens udbredelse i landsdelen »som helhed og i de enkelte byer og egne« kan vurderes på grundlag af disse adresser.

Her over for står så forfatterens egne forbehold i bd. I side 396 mod to adresser, som de slesvig-holstenske ledere i Haderslev søsatte i november 1848 og januar 1849 mod en deling af hertugdømmet. De fleste af de, der skrev under, gjorde det – viste det sig – ud fra en slesvigsk opfattelse og ikke en slesvig-holstensk opfattelse. Bagefter fandt de ud af, at underskrif-

ten blev misbrugt i den tyske sags tjeneste, hvorpå de offentligt tilbagekaldte deres underskrifter.

Forfatteren betegner det selv som et interessant vidnesbyrd om den nationale polarisering i 1848 og skriver: »at det sætter alvorligt spørgsmålstegn ved værdien af disse sogneadresser fra Haderslev amt som tilkendegivelser af et slesvig-holstensk endsige et tysk sindelag«. Set i en bredere sammenhæng kan det imidlertid også sætte spørgsmålstegn ved petitioners kildeværdi.

En anden usikkerhedsfaktor er også, som forfatteren selv anfører i bd. I side 434, de såkaldte »gængangere« i petitionerne og det forhold, at underskriverne i reglen kun har anført deres navn, eventuelt kun med forbogstaver, i nogle tilfælde kun efternavn, mens erhverv og husstandsadresse savnes.

I bd. II side 65 nævner forfatteren, at der 1853 i Bov sogn blev indsamlet 208 underskrifter mod sprogreskripterne. Det tilføjes, at sognet uden tvivl var altovervejende dansksindet, og at de mange underskrifter derfor ikke vidnede om tysk sindelag hos underskriverne, men alene utilfredshed med sprogordningen og »vel navnlig med, at tyskundervisningen var så sparsom, når det overvejende tysktalende Flensborg lå så nær ved«. Det virker her som om forfatteren selv gradbøjer underskrivernes intentioner og giver endnu et eksempel på, at man ikke altid kan eller skal tage petitionernes udsagn for pålydende.

Det kan tilføjes, som forfatteren selv nævner i bd. II side 75, at det frie valg af konfirmationssprog i 1861 stod »i modstrid med de mange protester mod sprogordningen og klagerne over dansk religionsundervisning og konfirmation«. Forfatteren kommer selv med flere forklaringer her på. Men det understreger nogle af de usikkerhedsmomenter, der knytter sig til tidens petitioner og adresser som udtryk for den nationale holdning. Det kommer også til udtryk i Bd. II side 201, hvor forfatteren ligefrem må konstatere, at underskriverne følte sig »taget ved næsen« af de, der havde søsat adresserne.

Det er tankevækkende, som det nævnes i afhandlingen bd. I s. 193-194, at der i en by som Tønder kun var 76 stemmeberettigede, hvoraf kun de 49 gjorde brug af denne ret, og dermed tegnede byens nationale profil ud ad til. Beseler, der blev valgt som stænderdeputeret, udlagde det selv som tilslutning til Slesvig-Holstens nationale uafhængighed. Det er muligt, at det gjaldt de 38, der havde stemt på ham. Men det lave antal stemmeberettigede – og de endnu færre, der afgav deres stemme – bør nok give anledning til en vis forsigtighed, ved brugen af den type kildemateriale og dets udsagnskraft om byens nationale profil.

I en national konflikt er der altid mindst to parter. Det har også kendetegnet den dansk-tyske konflikt fra 1830'erne – helt frem til 1955. I afhandlingen bliver den tysksindede bevægelses opståen og udvikling i Nordslesvig vendt og drejet frem til 1867. Ja – anerkendende må det konstateres, at det virker som om forfatteren har vendt hver af de tyske sten på denne vej. Her er næppe meget mere at komme efter.

Men hvad med den anden part i den nationale konflikt – den danske bevægelse? Den hører vi ikke så meget til. Forfatteren nævner Christian Paulsen, sprogsagen 1838, sprogreskriptet 1840, Orla Lehmanns Ejdertale i maj 1842, Peter Hiort Lorenzens optræden i stænderforsamlingen i november 1842 samt stiftelsen af Den slesvigske forening i 1843. Men der er ikke tale om en konsekvent spillen bold mellem de to parter i det nationale opgør. Tilsvarende omtaler forfatteren gentagne gange slesvig-holstenernes forestilling om »den danske propaganda«, men kommer ikke nærmere ind herpå.

Når forfatteren så omhyggeligt gør brug af mikroskopet på den vågnende tyske bevægelse i Nordslesvig, havde det været naturligt, at der også i kortfattet form mere konsekvent havde været en omtale af det danske brændstof, som gav næring til den nationale polarisering. I afhandlingen er det kun sket sporadisk. Det gælder såvel den vågnende danske bevægelse i Nordslesvig, de nationalliberale i København og de kræfter der fra dansk side søgte at bevare helstaten. De nævnte aktører optræder kun nu og da og giver ikke noget samlet indtryk af de kræfter, som den tysksindede befolkning var oppe imod – og nok så vigtigt – reagerede på. I hvert fald ikke i 1840'erne frem til 1. slesvigske krig. Den danske bevægelse virker med andre ord lidt som en blind makker i afhandlingen. Det gælder også de kontakter, som der rent faktisk var i den indledende fase af det nationale opgør mellem fremtrædende aktører fra begge lejre, der kunne samles om den fælles kamp mod enevælden.

Da optrapning og udvikling af nationale konflikter som nævnt foregår i et samspil mellem to eller flere stridende parter er det uheldigt, at den danske side er underbelyst. En konsekvent inddragelse af det danske modspil i en koncentreret form havde bidraget til en skærpelse af analysen af den tysksindede bevægelses fremkomst og udvikling og skabt en bedre forståelse for de mange tyskinspirerede petitioner mod, som det udtaltes, »danskernes indblanding«.

I bd. I side 205 skriver forfatteren, at Peter Hiort Lorenzen mere og mere havde tilnærmet sig den danske bevægelse under Christian Flors ledelse. Punktum. Det havde været relevant at nævne, at kontakten med Orla Lehmann og andre liberale i København var en vigtig faktor i denne tilnærmelse. Også fordi den var et eksempel på, hvad forbindelsen mellem de li-

berale i København og eksponenter for den tidlige slesvig-holstenske bevægelse kunne føre til.

Inden for denne temakreds kan også anføres et andet eksempel. I bd. I har forfatteren kaldt afsnittet på side 199 til 202 for: »Ejderdanskhed og skandinavisme – et fjendebillede bekræftes 1841-1842«. Overskriften er imidlertid misvisende. Forfatteren behandler nok Ejderpolitikken, men skandinavismen er siger og skriver omtalt i én enkelt linje – og det på et utilstrækkeligt grundlag. Det kan man forvise sig om i bd. I, side 200, 3. afsnit, sidste linje, hvor forfatteren på baggrund af et citat konkluderer, at: »Det var Ejderpolitik og skandinavisme i én sætning«. Det kan tilføjes, at det i hvert fald – bogstaveligt talt – gælder afhandlingens omtale af skandinavismen.

Det skal i den forbindelse tilføjes, at det havde været relevant, hvis forfatteren havde inddraget den danske bevægelses brug af skandinavismen som et rygstød mod den slesvig-holstenske bevægelse. Det havde også været relevant i forbindelse med afhandlingens omtale af den tyske og den italienske enhedsbevægelse og andre beslægtede bevægelser. Af litteraturlisten fremgår det, at den relevante litteratur om skandinavismen ikke er inddraget.

I forbindelse med den slesvig-holstenske bevægelses opståen kommer forfatteren helt naturligt ind på Uwe Jens Lornsens forfatningsaktion i 1830 med det lille, men højeksplosive skrift: »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«. Der blev her, som forfatteren rigtigt anfører, stillet krav om et i næsten alle måder selvstændigt Slesvig-Holsten, som med Lornsens formulering kun skulle have konge og fjende fælles med Danmark. På denne baggrund virker det overraskende, at forfatteren efterfølgende i bd. I s. 132 konstaterer, at Lornsens skrift ikke bar vidnesbyrd om »tysknationale toner« og at det »ikke kan tages til indtægt for det følgende årtis krav om et udelte tysk Slesvig-Holsten til Kongeåen, løsevret fra Danmark«.

Målt med både samtidens og eftertidens alen var det, hvis Lornsens aktion var lykkedes, et afgørende skridt i denne retning, som havde ført til en sprængning af helstaten. Forfatteren kommer da også – på samme side – i strid med sit eget førnævnte håndfaste udsagn, der hvor Lornsens tanker i 1832 citeres om en eventuel »afståelse« af amterne Haderslev, Løgumkloster og Aabenraa til Danmark. Forfatteren tilføjer endvidere, at Lornsen øjensynlig var af den opfattelse, at Sønderborg, Nordborg og Tønder amter »skulle forblive ved det kommende Slesvig-Holsten.«

Og med hensyn til det tysknationale, så klandrede Lornsen i 1830 danskerne for at være med til, som han udtrykker det, at »spotte og håne« Tyskland. Han supplerede med at udtale, at Tyskland – inkl. hertugdømmerne – var den ædleste nation i Europa, og at man måtte opgive enhver tanke om at

sammensmelte befolkningen i hertugdømmerne med befolkningen i kongeriget. Tydeligere kan det ikke siges.

I bd. I side 165 kaster forfatteren et blik på den anden lejr i det nationale opgør. Han skriver her med henblik på slutningen af 1830'erne, at avisen *Danevirke* endnu ikke på dette tidspunkt havde fremsat et dansk-slesvigsk statspolitisk program. Nej – måske ikke i avisens spalter, men så sandelig i avisens hoved – og det allerede i de første numre fra 1838. Der er her en dyb symbolik i den afbildede tegning med den gamle forsvarsvold *Danevirke* samt solen, der bryder frem over de norske og de svenske fjelde og behjælpeligt jager de mørke tyske skyer langt væk. Dette eksempel kan man roligt sammenligne med den symbolbetydning, som den såkaldte dobbelt-eg fik for slesvig-holstenerne nogle år senere.

I bd. I side 317-318 konkluder forfatteren om tiden før 1848, at interessen for den slesvig-holstenske sag blandt arbejderne var – som det udtrykkes – »lig nul«, og at dette forhold var gensidigt. Det er sikkert rigtigt. Men hvad ved vi egentlig om arbejdernes stillingtagen til det nationale spørgsmål på dette tidlige tidspunkt? Kan vi slutte generelt af kildernes tavshed? Af den slesvig-holstenske bevægelses tilsyneladende manglende interesse for disse kredse? Eller af de sporadiske eksempler på matrosers og skibstømreres nationale tilkendegivelser i Aabenraa?

I bd. I side 401-402 har forfatteren aftrykt et digt fra *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* fra oktober 1849. Det er en bekendelse til, at Slesvig-Holsten er en del af det store tyske fædreland. Det bliver af forfatteren, sammen med et andet digt, taget til indtægt for spændvidden i – som der står – »den hjemmetyske identitet«. Men ved vi, hvem der var forfatteren? Og hvis han, som man kan gætte på, var anonym, kan man så være sikker på, at han selv var hjemmetysker og ikke slesvig-holstener?

I afhandlingen refererer forfatteren nogle spændende resultater fra den nyere forskning omkring Ribe-brevet af 1460. Den interesserede henvises i teksten i bd. I side 117 til note 13 på side 504. Noget lakonisk står her dog kun: »Se herom Jahnke«. Af litteraturlisten i bd. II side 429 fremgår det, at nævnte »Jahnke« hedder Carsten Jahnke, og at vedkommende har begået en artikel i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Den interesserede kan her så ånde lettet op over, at det ikke er et 3-bindsværk, som præses henviser til. Men selv om det kun er en mindre artikel, ville det under alle omstændigheder være klædeligt med en mere eksakt henvisning i noten.

S. 157 i Bd. I kommer forfatteren ind på arvefølgespørgsmålet. Han skriver her med henvisning til den senere Frederik 6., at »... ganske vist fik kronprins Frederik ingen børn...«. Et opslag havde reddet forfatteren fra

denne urigtige konstatering, idet Frederik 6. fik ikke mindre end 8 børn. De 6 døde som små, men 2 kom til skelsår og alder. Det afgørende i den foreliggende sammenhæng var, at det var døtre. Det var derfor, at det var farbroderens søn, som kom til at efterfølge Frederik 6. som Christian 8.

Sammenfattende kan det imidlertid konstateres, at afhandlingen »Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse« udfylder et stort hul i forskningen om denne side af den nationale udvikling i hertugdømmet Slesvig. De anførte indvendinger spiller i den foreliggende sammenhæng kun en mindre rolle.

Afhandlingen vidner til fulde om Hans Schultz Hansens evne til – ved hjælp af et særdeles omfattende kildemateriale – såvel at dykke ned i den mindste detalje, som at bevare overblikket. Afhandlingen leverer megen ny viden om opstart og udvikling af en national konflikt, både på mikro- og makroplanet. Helstatens indre opløsning ses også i et europæisk perspektiv. Den mikrohistoriske ansats er ikke ny, men ingen har tidligere gjort det så omfattende for hele perioden 1840-1867. Ingen har i denne sammenhæng tidligere benyttet et så omfattende kildemateriale; alene gennemgangen af de mange petitioner er en kraftpræstation i sig selv.

Afhandlingen er kendetegnet af stor præcision og virker med de nævnte forbehold in mente meget overbevisende. Afhandlingen er således et vidnesbyrd om stor videnskabelig indsigt og modenhed. Forfatteren har med sin afhandling bragt forskningen om tyskhedens opståen og udvikling i Nordslesvig i det 19. årh. et afgørende skridt videre. Det var på denne baggrund, at bedømmelsesudvalget i enighed indstillede, at afhandlingen blev antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Forsvarshandlingen har leveret et nyt bevis på Hans Schultz Hansens store viden på dette felt.

Debat

Dansk-Tysk Forening, dansk nazisme og udviklingen af dansk-tyske relationer 1940-41.

Kommentarer til John T. Lauridsens bog: »Dansk Nazisme 1930-45 – og derefter«.

Af Ole Knutzen

I oktober 2002 udkom på Gyldendals Forlag bogen *Dansk Nazisme 1930-45 – og derefter*, som er resultatet af forskningschefen ved Det Kongelige Bibliotek, dr. phil. John T. Lauridsens, mangeårige arbejde med dansk og europæisk nazisme. Historikeren Steen Andersen vurderede i sin anmeldelse i *Weekendavisen*, at bogen fremover ville være værket om dansk nazisme på grund af det gode samspil mellem et omfattende kildemateriale og fascismeteorier, som kommer til udtryk i bogen.

Dette samspil er dog ikke uden mislyde, der – som jeg vil påvise i det følgende – fører til en misvisende og forenklet omtale af elementer i den danske forhandlings- og samarbejds politik overfor Tyskland i besættelsens tidlige faser. Det er derfor væsentligt, at der i den historiske faglitteratur gøres rede for disse kommentarer, så de bliver tilgængelige for fremtidens historikere og dermed kan indgå i deres vurderinger af besættelsestidens historie.

I afsnittet om DNSAPs kulturkamp omtaler John T. Lauridsen (s. 314) den kulturpropaganda, besættelsesmagten fra sommeren 1940 havde påbegyndt i Danmark i form af udstillinger, kulturarrangementer, koncerter, tyske film og tyske ugerevyer. Problemet med disse aktiviteter var – skriver John T. Lauridsen

– at besættelsesmagten stod som eneeksponent for dem, så de ikke blev sammenflettet med samarbejds politikken. Også det var der en løsning på, hedder det, for det danske udenrigsministerium pressede til formålet på for oprettelse af en Dansk-Tysk Forening til varetagelse af det kulturelle samarbejde.

Hvorfor den danske regering eller foreningens ledelse skulle have et sådant ønske om at hjælpe besættelsesmagten hermed uden at opnå væsentlige fordele for danske synspunkter, gives der ingen forklaring på. Hvad, der var foreningens virkelige formål, nævnes kun indirekte gennem en konstatering af, at DNSAP ikke fik adgang til foreningen, »hvilket var et formål for det danske udenrigsministerium«. Hvad foreningens ledelse foretog sig for at realisere foreningens virkelige formål, omtales ikke. Den for Danmark særdeles vigtige kontakt mellem Dansk-Tysk Forenings formand, Peter Knutzen, og præsidenten for Nordische Verbindungsstelle, Hans Draeger, som blev etableret i september 1940 kort efter foreningens stiftelse, og som fik betydning for den diplomatiske sejr, Danmark i februar 1941 kunne notere sig overfor Tyskland på to vigtige områder, forbigås fuldstændig, ligesom det er tilfældet med Peter Knutzens indsats for at fastholde, at DNSAP ikke fik adgang

til foreningen (jf. affæren Louis von Kohl). Begge disse forløb fremgår klart af dokumenter, som findes i det danske udenrigsministeriums arkiver fra besættelsestiden, kildemateriale som er totalt fraværende i John T. Lauridsens bog og de noter, den bygger på. Jeg henviser til redegørelsen for disse forløb i de nedenfor nævnte værker af Lenler-Eriksen og undertegnede. Ifølge sine vedtægter var det foreningens officielle formål at

»udvikle og støtte forretningsmæssige, tekniske, kunstneriske, litterære og videnskabelige forbindelser mellem de to lande og derved uddybe gensidig forståelse mellem Danmark og Tyskland«.

Det virkelige formål, som det på daværende tidspunkt af let forståelige grunde ikke lod sig skrive ind i vedtægterne, var imidlertid et andet, således som Ditlev Tamm redegør for i sin afhandling *Retsopgøret efter besættelsen*, 1984, s. 550f, hvor det hedder:

»Regeringens hensigt med at yde støtte til foreningen og søge den dannet var, at der igennem foreningen kunne dannes en modvægt mod de danske nazister, der ellers var den kreds, hvorfra tyskerne hentede oplysning om danske forhold. Foreningens hovedformål var at forebygge en nazistisk magtovertagelse. Ved at lade en række højere embedsmænd og andre mere fremtrædende danske personligheder indtræde i foreningens ledelse håbede man at isolere nazisterne og undgå, at der ved tysk hjælp blev dannet en nazistisk regering, når det gennem kontakt med ledende danske var gået op for tyskerne, at nazisterne helt savnede opbakning i befolkningen og måske også den dygtighed, som tyskerne kunne finde hos andre danske. Dette politiske forhold bag foreningens dannelse var skjult for offentligheden, og naturligvis kunne kun den del af foreningens medlemskreds, der var indtrådt i foreningen efter officiel opfordring og med kendskab til det dobbeltspil, der var tale om, forsvare medlemskabet med henvisning til denne begrundelse«.

Som det fremgår af Ditlev Tamms redegørelse, stod udenrigsministeriet ikke alene med ansvaret for stiftelsen. Det skete med aktiv medvirken fra statsminister Stauning og andre medlemmer af regeringen, som opfordrede ledende danske repræsentanter for samfundslivets forskellige grene til at indtræde i foreningens ledelse, alle personer, hvis nationale sindelag man havde tillid til.

Ifølge fhv. statsminister Vilhelm Buhls vidneudsagn i Københavns Byret i 1946 havde spørgsmålet om foreningens dannelse – så vidt han erindrede – været forelagt på ministermøde, men statsminister Stauning havde under alle omstændigheder nævnt det for ham og motiveret beslutningen om at danne foreningen med at

»det var af interesse for os at have et sted, hvor man kunne få en forbindelse navnlig mellem officielle repræsentanter fra Tyskland, som kom hertil, og pålidelige danske folk, således at man ikke udelukkende skulle være henvist til nazistkredse og de andre tyskorienterede kredse herhjemme«.

I sin selvbiografi, der udkom i 1948, *40 År i Statens Tjeneste*, beskriver min far, generaldirektør Peter Knutzen, sine motiver til i sommeren 1940 at efterkomme regeringens opfordring til at overtage formandskabet i Dansk-Tysk Forening, motiver, som er i fuldstændig overensstemmelse med Ditlev Tamms og Vilhelm Buhls beskrivelser af foreningens virkelige formål.

At disse udsagn tegner et realistisk og korrekt billede af den historiske virkelighed, bekræftes af de undersøgelser, jeg har redegjort for i min bog: *Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41* (Strandbergs Forlag, 1999). Resultatet af mine undersøgelser verificeres i alt væsentligt i to afhandlinger, skrevet af historiestuderende ved Odense (nu

Syddansk) Universitet i 1998 og Aarhus Universitet i 2000. Afhandlinger som er bedømt positivt af censorer og vejledere. Disse afhandlinger er Thomas Sønderkov Jensen *Dansk-Tysk Forening og P. Knutzen i januar-februar 1941. Dansk-Tysk Forening – Et værktøj for udenrigsministeriet* (BA-projekt v. Institut for Historie, Odense Universitet, maj 1998) og Thomas Lenler-Eriksen *Dansk-Tysk Forening og dens tyske forbindelser* (Speciale-afhandling ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, maj 2000).

Problemet med John T. Lauridsens omtale af Dansk-Tysk Forening er, at det skriftlige og samtidige kildemateriale, som er udførligt omtalt i de ovenfor nævnte værker, er totalt fraværende hos John T. Lauridsen, samtidig med, at der blandt det kildemateriale, han henviser til i noterne 60 og 61, befinder sig værker af yderst tvivlsom videnskabelig værdi. Det drejer sig om værkerne O. M. Olesen: »Den Dansk-Tyske Forening« i Vilhelm La Cours samleværk fra 1947 *Danmark under Besættelsen* og Niels-Henrik Nordlien: *Træk af den tyske propaganda- og kulturpolitik i Danmark, 1940-1943* (Speciale-afhandling ved Institut for Historie, Københavns Universitet, juni 1998). Om værket *Danmark under Besættelsen* skriver John T. Lauridsen s. 17-18 i sin bog, »at ingen af samleværkerne blev anmeldt i det faghistoriske miljø, da de udkom i 1946-47, antagelig fordi de ikke blev anset for videnskab.« Det kræver derfor særlig begrundelse alligevel at henvise dertil og dermed ukritisk at referere til værket til støtte for de fremførte synspunkter.

Om det virkelige formål med Dansk-Tysk Forening hedder det i Niels-Henrik Nordliens værk (s. 52), at den forklaring, de danske aktører gav efter besættelsen, var, at initiativet skulle bruges til at imødegå de danske nazisters indfly-

delse. Derefter hedder det: »Hvorvidt truslen om en nazistisk magtovertagelse blev opfattet som overhængende eller ej, skal ikke efterprøves her«, hvorefter det fastslås at, »det vigtigste for denne undersøgelse er hvilke muligheder foreningen gav den tyske propaganda«.

I sommeren 1940 var det perceptionen af den nazistiske fare, der måtte være afgørende for de danske dispositioner, og det er altså i det lys, Dansk-Tysk Forening rettelig bør vurderes. At denne fare i sommeren 1940 blev opfattet som overhængende fremgår af den kendsgerning, at spørgsmålet om nazistiske kupplaner og de tyske myndigheders holdning dertil i perioden 9. april til 8. juli 1940 blev drøftet på ministermøderne i gennemsnit hver anden dag og dette i et crescendo hen imod slutningen af perioden (jf. Henning Poulsen: 1970, s. 159). Det er endvidere en kendsgerning, som også John T. Lauridsen anfører i sin bog (s. 314), at DNSAP fra 9. april 1940 til foråret 1943 »var og forblev en brik i tysk besættelsespolitik, som der blev spillet med.«

Når f.eks. Peter Knutzen efter befrielsen i sit forsvar mod de angreb, han blev udsat for, anfører, at det var udenrigsministerens og regeringens appel til hans nationale forpligtelse om at gøre en ekstraordinær indsats for at søge dette trusselsbillede afværget, der overvandt hans betænkeligheder ved at påtage sig hvervet som formand for Dansk-Tysk Forening, er hans motivering helt i overensstemmelse med de historiske omstændigheder, der herskede på det pågældende tidspunkt. At se bort herfra vidner enten om ringe historisk viden og forståelse eller om en politisk begrundet uvilje mod at ville se de historiske kendsgerninger i øjnene.

Det ville have været udtryk for en defaitistisk laissez-faire-politik af dimensioner, hvis man fra officiel dansk side i sommeren og efteråret 1940 – efter i

månedsviis siden den 9. april at have været vidne til Frits Clausens højtråbende krav om at komme til magten, og efter at Quisling i Norge og Mussert i Holland af tyskerne i slutningen af september var blevet indsat som statsministre – blot havde 'ladet fem være lige'. Passivt at forvente at Hitler nok ville være »kold overfor de lokale nazistpartier« ud fra en formodning om, at han allerede i sommeren 1940 havde indset, at det kun ville bringe uro og ballade at bringe dem til magten i deres respektive lande, ville have været at overlade vitale danske interesser til en ukendt skæbne.

Niels-Henrik Nordlien afstår altså bevidst fra at beskæftige sig med foreningens virkelige formål og interesserer sig ikke for at undersøge spørgsmålet om, hvorvidt der i kilderne kan spores nogen resultater af foreningens aktiviteter. Der er altså tale om en delundersøgelse, hvorfor det er aldeles uberettiget, når det i konklusionen (s. 97) hedder: »Dansk-Tysk Forening er blevet analyseret som et forum for diskussion af det dansk-tyske samarbejde«.

Den skævhed eller ubalance, der opstår som følge af denne afgrænsning, er et resultat af, at Niels-Henrik Nordlien i sit speciale har valgt at følge den skole i udforskningen af besættelsestidens historie, som går under navnet *konflikttraditionen*. Ifølge denne forskningstradition nedprioriteres regeringens motiver til at føre samarbejdspolitik, og 'motiv' udskiftes med 'funktion', men den del af samarbejdspolitikens funktion, som omhandler de fordele, den medførte for Danmark, er fraværende i Niels-Henrik Nordliens fremstilling. Denne afgrænsning til kun at omfatte den ene side af et tosidigt problemkompleks (opinionpåvirkning begge veje) uden at inddrage de realpolitiske risici og muligheder, som forelå i en væsentlig del af den periode, der beskrives, fremhæver samtidig det metodisk betænkelige og lidet hen-

sigtsmæssige i at benytte systematikken fra denne forskningstradition til at analysere, beskrive og forstå historiske forløb i tidsperioder, hvor der er tale om en helt anden konflikt end den, som denne tradition fokuserer på. (Jf. mit debatindlæg i dette tidsskrift, *Historie* 2001, 2, *Regeringskrisen 1940-41 og »den almindeligt herskende opfattelse«*).

Hans Kirchhoff skrev til mig i oktober 2002, at han fandt dette debatindlæg både afbalanceret og kompetent. Hans Kirchhoff kunne dog ikke umiddelbart tage min udfordring op i form af et svar i tidsskriftet, men ville i et af sine kommende værker tage stilling til de spørgsmål, jeg havde rejst. Det har imidlertid ikke været muligt at finde frem til Hans Kirchhoffs bemærkninger dertil.

Niels Henrik Nordliens speciale indeholder adskillige eksempler på, at fortolkningen af benyttede kildeoplysninger ikke sættes i relation til oplysninger fra kilder, der er udeladt, som følge af den valgte afgrænsning. Fortolkningerne bliver derved ofte direkte misvisende eller forenkede og vidner om ringe indlevelse i eller mangel på forståelse for den situation, Danmark befandt sig i de første par år af besættelsen, indtil den tyske krigslykke i vinteren 1942-43 for alvor begyndte at vende. Det vil føre for vidt her at gennemgå disse eksempler, som jeg har gjort rede for i et brev af 12. maj 2003 til Niels Henrik Nordlien og hans vejleder, dr.phil. Hans Kirchhoff, skrivelser, som ikke er blevet besvaret.

I denne periode måtte Danmark realistisk kalkulere med en generationslang besættelse som den, sønderjyderne oplevede fra 1864-1920, og samarbejde med Tyskland var simpelthen ikke noget, det danske samfund kunne fravælge. Danmark var blevet en del af det tysk dominerede område. Det var derfor i allerhøjeste grad i dansk interesse at etablere et forum for udveksling af

synspunkter mellem personer i ledende stillinger i Danmark og Tyskland, hvorfra det, som dengang stod som den største fare: en dansk nazistregering, kunne modarbejdes. At der var omkostninger forbundet med Dansk-Tysk Forening af den art, som Niels Henrik Nordlien har beskrevet, er givet, og at der for at skaffe sig ørenlyd for argumenter i tyske kredse om det ufornuftige i at lade de danske nazister få indflydelse på regeringsmagten i Danmark måtte gøres og siges ting, som – lige så lidt som mange af politikernes udtalelser i øvrigt i disse år – passede til mentaliteten efter krigen, er også en kendsgerning. Skønnet dengang var, at fordelene langt overvejede ulemperne, og at erstatte dette skøn med en ensidig gennemgang af ulemperne og i konklusionen at kalde dette for en analyse af Dansk-Tysk Forening som et forum for diskussion af det dansk-tyske samarbejde, er som påvist en grov tilsmigelse.

De offentlige møder med foredrag af fremtrædende tyskere var nemlig ikke den vigtigste del af Dansk-Tysk Forenings aktiviteter. At dette ikke er et postulat fremsat efter befrielsen som forsvar mod angreb for at være følgagtige overfor tyskerne, fremgår f.eks. klart af et interview i Berlingske Tidende den 3. november 1940 med Dansk-Tysk Forenings formand, generaldirektør Knutzen, hvor han udtaler sig om foreningens arbejde. Efter en omtale af planerne for de kommende møder hedder det:

»Men i øvrigt arbejder foreningen også mellem møderne. Der er både i Berlin og København ført en række orienterende samtaler, som muligt er endnu vigtigere end de offentlige foredrag. I alt fald vi har en stærk overbevisning om disse tanke- og meningsudvekslingers nytte: Det er min erfaring, at der ved ikke-officielle samtaler kan opnås et resultat, der ikke står tilbage for den officielle forhandlings værdi. De folk, der bestemmer i

Tyskland, kan på den måde få lejlighed til at træffe Danske med tilsvarende indflydelse både indenfor Statens og Privat erhvervenes område. Værdien af en sådan personlig kontakt mellem folk i ansvarlige poster kan dårligt overvurderes, for på denne måde opnås der virkelig kendskab til de faktiske forhold indenfor de to lande«.

Et eksempel på at udelukkelsen af væsentligt kildemateriale fører til forenkledde eller misvisende fortolkninger, fordi det benyttede kildemateriale ikke kan sættes ind i den rette sammenhæng, findes i John T. Lauridsens omtale (s. 190) af Renthe-Finks indberetning af 27. februar 1941 til Auswärtiges Amt. Fortolkningen bliver misvisende, fordi væsentligt kildemateriale ikke benyttes, hvorved vurdering af indberetningens indhold i den rette sammenhæng ikke bliver mulig. Renthe-Finks kommentarer til DNSAPs seneste politiske og organisatoriske bestræbelser i indberetningen skal rettelig vurderes i lyset af instruktionerne i det direktiv, han 2 à 3 uger tidligere havde modtaget fra Auswärtiges Amt om at aflæse regeringskrisen og af den kritik, der var knyttet dertil af hans ledelse af gesandtskabet for ikke at have styr på sit personale og for at have ført en zigzag kurs overfor de danske nationalsocialister. Det nederlag, som de kredse, der stod bag de nazistiske partiinteresser i tyske regeringskredse inden- og udenfor Auswärtiges Amt, havde lidt ved aflæsningen, førte til en erkendelse fra tysk side af de fejl, der var begået af Frits Clausens tidligere rådgivere. Derfor foreslog man Frits Clausen at etablere et rådgivende udvalg bestående af nye personer for at afhjælpe de svagheder og fejl, DNSAPs organisation hidtil havde lidt under. (Se note 198 i min bog).

At alle former for superlativer udebliver i Renthe-Finks indberetning afspejler netop, at Renthe-Fink har forstået den

kritik, der var indeholdt i ovennævnte direktiv fra Auswärtiges Amts side, et direktiv som er et resultat af de officielle danske forestillinger mod den tyske kurs, som bl.a. Peter Knutzen havde en væsentlig andel i. Jeg henleder i denne forbindelse opmærksomheden på den stort opslåede artikel i *Fædrelandet* den 17. maj 1941, som Frits Clausen under forhørene efter krigen forklarede var forfattet af ham personligt (jf. min bog s. 96).

Det er en historisk uafviselig kendsgerning, at Dansk-Tysk Forening i sommeren 1940 blev stiftet ud fra en klar antinazistisk, prodemokratisk, men også pragmatisk indstilling, om at finde en løsning, der på bedst mulig måde forsvarede det bestående danske samfunds interesser mod det trusselsbillede, som regeringen nærede og også havde gode grunde til at nære: nazistisk og – som det senere skulle vise sig – tysk indflydelse på regeringsdannelsen. Disse fare blev vurderet som en ulykke, der for enhver pris måtte søges afværget med lovlige midler.

De næste spørgsmål, der så rejser sig, er, hvor reel denne fare viste sig at være, hvornår den ebbede ud, hvilke andre anslag mod den danske regering, der derefter blev sat i værk fra tysk side, hvordan disse anslag blev søgt imødegået fra dansk side, og hvilke spor disse bestræbelser måtte have sat sig i kilderne.

Som jeg i 1999 skrev i forordet til min bog, har det igennem mange år været min opfattelse, at der var behov for at få gennemført en undersøgelse på historisk/videnskabelig basis af selve stiftelsen af Dansk-Tysk Forening og af den rolle, foreningen og Peter Knutzen kom til at spille for udviklingen af de dansk-tyske relationer specielt i 1940-41. Personligt syntes jeg, at det måtte være en naturlig opgave for faghistorikere at løse, men indtil 1999, hvor bogen udkom, var der ingen, som havde følt sig foranlediget hertil, og bortset fra Thomas Sønderkov Jensens og Tho-

mas Lenler-Eriksens ovennævnte værker har besættelsesforskningen stort set forbigået Dansk-Tysk Forening i tavshed. På baggrund af at der siden 1948 (senest juni 2005) har været en stadig tilbagevendende avisomtale af den juridisk tvivlsomme og uretfærdige dom, der overgik generaldirektør Peter Knutzen, forekommer dette mærkeligt, og som påvist bidrager John T. Lauridsens bog ikke til at skabe et alsidigt og klart billede af emnet Dansk-Tysk Forening, hvis stiftelse dog var en direkte konsekvens af den politik DNSAP anlagde den 10. april 1940 og ihærdigt forsøgte at forfølge i lang tid derefter.

Samtidig med at jeg derfor opfordrer nutidige og fremtidige historikere til at beskæftige sig med emnet på en historisk forsvarlig måde, som ikke undlader at inddrage væsentligt kildemateriale i behandlingen, afslutter jeg dette indlæg med følgende citat fra Henning Poulsens anmeldelse af min bog her i *Historie* 2000, 2:

»Mest interessant er behandlingen af, hvordan Knutzen i overensstemmelse med foreningens faktiske formål gennem uofficielle kontakter modvirkede en nazistisk magtovertagelse i efteråret 1940 og den tyske regeringsstorm i januar 1941, der går under navnet Nytårskrisen. Selvom de store linier i den tyske besættelsespolitik blev trukket af Ribbentrop og Hitler, var opfattelsen hos dem, der formede den i praksis ikke ligegyldig, og det falder i øjnene, at initiativer til skærpeelse af kursen sjældent kom fra de tyskere, der stod danske forhold nærmest. De informationer og vurderinger, tyske embedsmænd blev stillet overfor, er fremhævet i bogen. Men dertil skal nok lægges et ønske om at blive betragtet som pæne mennesker af deres danske kontakter, in casu Knutzen, der var embedsmand som de selv. Betydningen heraf er det altid vanskeligt at påvise sikkert, men den bør ikke overses, og netop for Nytårskrisen, der var sat i værk på lavere politisk plan, kan den have været betragtelig«.

Totalitetsopfattelse og åbenhed i historiefaget. Et svar til Niels Brimnes

Af Bertel Nygaard

Stillet over for udfordringen fra den såkaldt 'sproglige vending' eller 'konstruktivismen', hvordan bør historikere da forholde sig? Vel hverken fuldstændig ukritisk eller fuldstændig afvisende, kan de fleste historikere blive enige om. Men hvordan da? Og kan nutidens historikere være tjent med udelukkende at besvare dette spørgsmål ved betragtninger ud fra den sproglige vendings egne kanoniske tekster og vende det blinde øje til tendenser i fagets egen teorihistorie før 1980?

Disse og en række beslægtede spørgsmål rejste jeg i forrige nummer af dette tidsskrift ved at se kritisk på en række forskellige positioner, eksemplificeret ved historikeres teoretiske udsagn. Jeg forholdt mig kritisk til tre principielle grundpositioner og søgte at udvikle en fjerde med udgangspunkt i en Marx-inspireret teoretisk belysning af historien som en konkret praksismedieret social totalitet af såvel 'sprog' som 'materiel virkelighed'.¹

Niels Brimnes, der på grund af sin særlige pragmatiske kombination af konstruktivistiske og mere traditionelle historikerpositioner (i form af en opfordring til en 'balancegang' i den konkrete undersøgelsespraksis) fik en fremtrædende plads i denne artikel, giver svar på mine betragtninger i sidste nummer af *Historie*.² Dette må absolut hilses velkomment, idet det giver mulighed for en ofte berørt, men alt for sjældent systematisk ekspliciteret, diskussion om historiefagets forhold til den 'sproglige vending'.

Brimnes og jeg synes at være enige om meget i dette spørgsmål, herunder behovet for at søge en dialog mellem historiefagets traditioner og dets nyere teoretiske udfordringer, men er efter alt at dømme også uenige på en række afgørende punkter, ikke mindst om det teoretiske grundlag for en sådan dialog. Netop derfor er det ærgerligt, at han bruger så lidt af sit svar på de teoretiske og principielle spørgsmål, som efter min opfattelse udgør det mest alment interessante i denne debat, og som udgjorde hovedsigtet i min sidste artikel.

I stedet berører han meget, som denne artikel *ikke* ville eller gjorde. Artiklen kom ikke ind på spørgsmål om, hvordan de nævnte historikere omsætter deres teoretiske hensigtserklæringer til forskningspraksis, men diskuterede snarere på et teoretisk plan de mulige konsekvenser af disse hensigtserklæringer.³ Et af de centrale spørgsmål til Brimnes var her, om ikke hans bekendelse til en blot og bar 'balancegang' i 'praksis', uden nogen videre udfoldelse af praksisbegrebet, må implicere »en praksis løsrevet fra et stofligt fundament og en totalitetssammenhæng«. ⁴ Frem for klart at besvare spørgsmålet bemærker han, at jeg ikke har konsulteret hans konkrete analyser.⁵ Det forekommer mig noget skævt.

Det var heller ikke sigtet med min artikel at kortlægge de historiografiske brydninger mellem marxistisk og ikke-marxistisk historiografi omkring 1980, endsige at sammenligne konkrete marxistiske kulturanalyser med Niels Brim-

nes' ditto. Sådanne undersøgelser ville jeg finde aldeles interessante og relevante, og det kan kun vække tilfredshed, at Brimnes ville dele min indstilling på dette punkt. Men skønt jeg flygtigt berørte dette felt i artiklen, var det altså ikke dens hovedsigte. Mens Brimnes i sin oprindelige artikel i almindelighed gentog diskursteoretikerens angreb på 'de socialvidenskabelige tilgange, der dominerede historiefaget indtil 1980' over én kam, ville jeg vise, at hans egne teoretiske erklæringer havde en mængde træk til fælles med afgørende traditioner inden for dette felt. Det gjorde jeg blandt andet ved at citere et af de mest klassiske tekststeder hos Friedrich Engels, hvis forsøg på at præcisere den marxistiske historieopfattelses karakter har ligget til grund for uhyre megen historieskrivning op gennem det 20. århundrede. Når den er så integreret en bestanddel af historieforståelsen hos mange 'socialvidenskabeligt' orienterede historikere, kan jeg bestemt ikke se, at den, som Brimnes skriver, skulle være »irrelevant«, blot fordi den ikke er skrevet i 1980, men i 1890.⁶ Det afgørende ved teksten til mit formål var, at den teoretiske grundtilgang, som denne gamle tekst forfægter, ved nærmere eftersyn ikke er helt så 'fremmed' som nyere historieteoretiske udsagn kunne lade til, men tværtimod åbner for en inddragelse af ideologiske, kulturelle og diskursive felter med en anerkendelse af disses relativt autonome udviklingsmønstre. Ikke alene i denne forstand er Engels' gamle indflydelsesrige konception således parallel med Brimnes' nye konception; de deler også den ubestemte henvisning til 'praksis' uden nærmere uddybning af, *hvordan* denne praksis skal udmøntes, og hvilke antagelser, der kan eller skal ledsage den.

Og i betragtning af denne principielle parallelitet mellem Engels 1890 og Brimnes 115 år senere, vil historikere da ikke

kunne stille sig stærkere ved at udvikle en bredere teoriehistorisk (og, tæt sammenhængende hermed, historiografisk) bevidsthed, frem for at sætte teoriehistoriske skodder op omkring året 1980? En sådan teoriehistorisk nuanceret bevidsthed, ikke kun om Engels' gamle standpunkt, men også om de kritiske præciseringer og diskussioner, der har været fremført teoriehistorisk, ville sandsynligvis kunne give en også teoretisk og metodisk skærpelse inden for nutidens historiefag.

Det blev da også eksemplificeret i sidste halvdel af min artikel, endnu en gang på et principielt snarere end praktisk plan. Udgangspunktet var her en tolkning af Marx' tilgang til historien. Andre tilgange kunne have været valgt hvorfor jeg også pointerede, at her var tale om en »mulig løsningsstrategi«, ikke en dogmatisk løsning, sådan som Brimnes stedvis synes at læse.⁷

Dermed var det heller ikke sigtet med min nævnte artikel at klandre f.eks. Robert Darnton for ikke at have læst Marx ordentligt eller for ikke at lade sig »nøje med, hvad Marx havde foregrebet«, som Brimnes skriver. Ej heller var målet at beklage, at Benedict Anderson og Gareth Stedman Jones omkring 1980 ikke fandt deres svar i Marx' og Engels' samlede værker. Det ville ganske rigtigt være absurd og, med Brimnes' ord, »ikke til at holde ud«. ⁸ Men hvad i alverden har ansporet ham til at formode, at det var mit mål?

Når jeg imidlertid vælger Marx som alternativ og bl.a. understreger, at han i nogle af sine ideologibestemmelser »foregriber (...) den kritik af den sociale reduktionismes utilstrækkelighed, som Brimnes citerer Darnton for«, ⁹ har det flere grunde. For det første vil jeg hermed vise en større teoretisk nærhed og dialogmulighed end der sædvanligvis antages i nyere historieteoretiske værker. For det andet vil jeg mere specifikt

fremhæve den berigelse, der ville kunne opnås gennem en bedre forståelse af de 'socialvidenskabelige' traditioner, som mange historieteoretikere efter den 'sproglige vending' har afgrænset sig så kraftigt fra, at dens reelle indhold er blevet dem ganske fremmed. Og for det tredje vil jeg vise det særlige potentiale, jeg ser i netop Marx' tilgang til en integration af det 'sociale' og det 'kulturelle'.

Det efter min bedømmelse frugtbare ved Marx er nemlig hans metodologisk særegne tilgang til kulturfænomener som et moment inden for en konkret, praksisfunderet social totalitet. Denne tilgang vil kunne anerkende en autonomi i de mønstre og virkemåder, som ideologiske, kulturelle og diskursive fænomener udviser, men ikke desto mindre søge at finde forklarende forbindelser til almene sociale udviklings-træk. Ved siden af de momenter af radikal differens og ukendthed ved enhver konkret forskningssituation, som Brimnes' praksisperspektiv synes at fokusere på, vil en sådan tilgang sigte mod at kortlægge momenter af enhed og kontinuitet.

Hermed lægges op til at lade en åben, men i forudgående erfaringer stofligt-substantielt begrundet opfattelse konfrontere gennem mødet med en konkret 'andethed'. Denne opfattelse af en teoretisk totalitetsopfattelse, som her er udledt af Marx, kan for så vidt sammenlignes med f.eks. Gadammers hermeneutiske begreb om en 'forforståelse' med rødder i en nedarvet kulturel tolkningstradition. Anvendelsen af begrebet 'totalitet' er derimod et forsøg på at tage højde for, at en videnskabelig 'forforståelse' aldrig kun kan bygge på nedarvede tolkninger, men tillige bygger på videnskabelige forklaringsambitioner og indsigter, der uundgåeligt står i et praksis-medieret forhold til en social realitet. Totalitetsbegrebet tilskrives således en

gradsmæssigt real status, hvilket indebærer, at konstruktionen af objektfeltet ikke kun søges i det erkendende subjekt, men også i det undersøgelsesobjekt, som subjektet vil hævdes altid-allerede at stå i en praksiskonstitueret relation til.

Dette lægger samtidig op til en rekoncipering af kontekst, som noget, der ikke tilhører en ubestemt 'ydre' virkelighed, men tværtimod er indre forbundet med de historiske aktørers praksis. Den relevante kontekst ses altså ikke som noget 'ydre' i forhold til objektet, men skal tværtimod spores i relationer i objektet selv. Hvilke kontekstuelle elementer, der inddrages i den enkelte historiske undersøgelse, og hvilken vægt man skal tillægge sit undersøgelsesobjekts 'andethed' og dets momenter af differens over for dets momenter af gentagelse og enhed, må afhænge af dettes objekts beskaffenhed og af formålet med undersøgelsen.

Frem for at konfrontere dette alternativ direkte, giver Brimnes en lidt vel tvetydig respons. Han bemærker, at den »farligste historieskrivning er den, der hævder at have gennemskuet historien, dens 'totalitet' og dens 'væsen' og derfor tager historien i besiddelse«, og citerer til sin støtte Cornelis Castoriadis, der associerer en sådan tilgang med fascismen og stalinismen.¹⁰

Ved den første gennemlæsning af hans svar begyndte jeg her straks at bladre efter de resterende sider. Men der var og er ikke mere. Ganske som i sin tidligere fremstilling af historikerens 'balancegang' i 'praksis' standser Brimnes netop ved det punkt, hvor det egentligt interessante tegner til at kunne begynde – hvor det teoretiske felt opstår, som vil kunne pege i retning af mere konkrete analysestrategier.

Jeg tror nok, jeg forstår Brimnes så vidt, at vil han advare om, at totalitetsbegreber ofte associeres med totalitære

historieudlægninger. Men hvilken konklusion skal man da drage af afvisningen af fascistiske og stalinistiske totalitetsopfattelser? En mulighed ville være at forsøge enhver bestræbelse på at forbinde det 'diskursive' og det 'sociale' gennem totalitetsbestemmelser – ud fra den opfattelse, at enhver teoretisk opfattelse af 'totalitet' må føre lige luk over i 'totalitære' tilbøjeligheder over for, om ikke borgernes handlefrihed i et samfund, så de historiske enkeltheder. Med denne identifikation af 'totalitetsopfattelsen' og 'det totalitære' ville man – som det ofte er sket i den historieteoretiske litteratur – begå en grell kategori-fejltagelse på grundlag af en simpel sproglig lighed.

Men hvis vi umiddelbart skulle acceptere denne identifikation, ville vi så ikke reelt lade sådanne 'fascister' eller 'stalinister' (eller hvem det nu måtte være, vi ville afgrænse os fra) tage vores teoretiske vokabularium i 'besiddelse' og diktere vores muligheder? Ville historiefagets teoretiske selvbevidsthed da ikke netop blive holdt fangen af sine fjendebilleders diskurs?

En anden mulighed ville være at anerkende, at teoretiske totalitetsopfattelser ikke (nødvendigvis) er knyttet til 'totalitære' opfattelser, og derpå at af søge mulighederne for at udvikle alternativer. Brimnes anerkender dette implicit, idet han bemærker, at jeg – som jo i den nævnte artikel plæderede for et totalitetsbegreb – ligesom han vil afvise totalitære tilgange til historien. Men han undlader som nævnt at drage konklusioner af dette.

De totalitetsopfattelser, der inden for totalitære ideologier har underkastet historien bestemte forudfattede opfattelser, har været eksempler på *lukkede* totalitetsopfattelser, dvs. teoretiske konstruktioner, som ikke har rummet mulighed for at indoptage afvigende kendsgerninger uden at gøre vold på dem.

Hvad jeg på et metodologisk plan plæderer for, er en tilgang, som bygger på en teoretisk og historisk selvbevidsthed, herunder anerkendelsen af de totalitetsopfattelser, man går til stoffet med, men som samtidig må konciperes så åbent, at denne vil kunne anerkende momenter af differens og empirisk autonomi.

Min betænkelighed ved Brimnes' praksisbegreb består i, at det synes at mangle den nævnte teoretiske og historiske selvbevidsthed, og at det, trods sine agtværdige intentioner, truer med at lægge op til en lidt for lukket (totalitets-)opfattelse. Brimnes synes nemlig at læne sig op ad en udbredt apriorisk antagelse blandt mange af den sproglige vendings postmodernistiske repræsentanter: at verden *ikke* rummer den sammenhæng og enhed, som for dem associeres med totalitære historiesyn, men at den tværtimod må ses som helt igennem fragmenteret og dens enkeltmomenter alene som 'anderledes' og 'forskellige', både i den epistemologiske relation til iagttageren (in casu historikeren) og i de ontologiske relationer til hinanden. Den sproglige vendings historikere afviser med rette den 'totalitære' models lukkede færdigløsninger for historien. Derved tror de sig lidt for ofte fri for lukkethed og totalitetsbegreber. Ved deres ensidige fokus på fragmentering, forskelligartethed og brud udelukker de imidlertid ofte allerede i deres metodiske udgangspunkt erkendelsen af momenter af sammenhænge, ensartethed og kontinuitet. Til erstatning for lukkede aprioriske opfattelser af altings identitet og sammenhæng (det totalitære totalitetsbegreb) risikerer de at udvikle lukkede aprioriske opfattelser af altings differens og fragmentering. Skal historikeres teoretiske fokus gøres mindre ensidigt, forudsætter det blandt andet en metodologisk åbning for diskussion af totalitetsbegreber, af anerkendelsen af gradsmæssige erkendelser

af verden snarere end en forudfattet total agnosticisme.

Eller hvad? Brimnes undlader at konfrontere den type overvejelser, undlader stort set at forsvare og forklare sin egen teoretiske position over for de spørgsmål, jeg har stillet. Er det nok for moderne historikere at bekende sig til 'balancegang' og 'praksis' uden at sige mere? Jeg stiller mig stadig tvivlende: Skjuler det ikke de virkelige antagelser om verdens indretning, som vi alle forudsætter? Lukker det ikke optikken på historien, hvor det sigtede mod at åbne den? Ville det ikke være mere redeligt at søge at klarlægge de væsentligste af disse forudsætninger?

1. Bertel Nygaard: 'Diskursteori, pragmatik og materialistisk konstruktivisme', *Historie* 1, 2005
2. Niels Brimnes: 'Pragmatisk eller materialistisk konstruktivisme – et svar til Bertel Nygaard', *Historie* 2, 2005. Jvf. samme: 'Konstruktion og kontekst', in: Per H. Hansen & Jeppe Nevers (red.): *Historiefagets teoretiske udfordring*, Odense 2004
3. Dette blev eksplicit pointeret i Nygaard, 'Diskursteori', p. 112
4. Op.cit., p. 129
5. Brimnes 'Pragmatisk', pp. 353f
6. Jvf. Brimnes 'Pragmatisk', p. 352
7. Nygaard 'Diskursteori', p. 135; Brimnes 'Pragmatisk', pp. 352f. Jvf. også min artikel 'Nogle tanker om en historisk metode', *Semikolon*, nr. 10, 2005
8. Brimnes 'Pragmatisk', p. 353
9. Nygaard 'Diskursteori', p. 134
10. Brimnes 'Pragmatisk', p. 355

Review-artikler

1905 – i norsk og svensk historiografi 2005

Af Niels Kayser Nielsen

Bo Stråth: Union och demokrati. De förenade rikena Sverige-Norge 1814-1905. Nora: Nya Doxa 2005. 688 s.

Francis Sejersted: Socialdemokratiens tidsålder – Sverige och Norge under 1900-talet. Nora: Nya Doxa 2005. 596 s.

Börje Isaksson: 1905. De glömda revolutionernas år. Stockholm: Ordfront 2005. 349 s.

Roy Andersen: Spillet bak kulissene. Oslo: Aschehoug 2005. 364 s.

Torbjörn Nilsson og Øystein Sørensen (red.): Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till i dag. Stockholm: Carlsons Bokförlag 2005. 254 s.

Øystein Sørensen og Torbjörn Nilsson (red.): 1905 – nye perspektiver. Oslo: Aschehoug 2005. 256 s.

Det er en ordentlig mundfuld, som professor i samtidshistorie ved Europauniversitetet i Firenze, Bo Stråth, har serveret for os. Men også en rigtig lækkerbissen. Skønt nok mest beregnet for faghistorikere er dette er en overordentlig læseværdig bog, som alle historisk interesserede bør kunne have fornøjelse af. Den leverer et fornemt bidrag til forskningen i ikke kun Sverige-Norges, men også hele Nordens historie, idet der ikke mindst med hensyn til Nordens geopolitiske situation i årene omkring 1814, Krimkrigen og unionsopløsningen foretages udblik til de storpolitiske konsekvenser for hele Norden af de svensk-norske kongers udenrigspolitik. 1800-tallet var stadig et dynastisk århundrede. Samtidig med at de demokratiske bevægelser fik mere og mere fodfæste. Det er også en lærd bog. Bo Stråth fører undervejs i sin helt igennem konsistente fremstilling både direkte og

indirekte dialog med en lang række nordiske historikere og forholder sig diskuterende til en lang række af de problemstillinger i stort som i småt, som disse historikere har behandlet gennem de seneste par årtier. Dette er en væsentlig årsag til, at bogen er svulmet op. Man kan også læse den som en historiografisk fremstilling, der også af den grund stiller betydelige krav til sin læser.

Men samtidig er den et både selvstændigt og originalt bidrag til Nordenforskningen. Det skyldes ikke mindst, at Bo Stråth har stillet sig en etnologilignende kulturanalyseopgave: at se det selvfølgelige som mindre selvfølgeligt, at problematisere det vedtagne, at finde latente understrømme i historien og at se noget som noget andet. Eller sagt rent ud: mange af de værker, der er udkommet i anledning af 100-årsjubilet for unionsopløsningen, hvor Norge har fejret denne, og Sverige har markeret den,

finder begrundelsen for den fredelige opløsning i de politiske omstændigheder i årene omkring 1900. Bo Stråth tilslutter sig denne opfattelse, men går samtidig længere tilbage og peger i stedet på et parløb mellem unionens to stater, som daterer sig til midten af 1800-årene. Det er ham da en nærliggende tanke, at unionen ikke nødvendigvis behøvede at være blevet opløst, idet den politiske kultur i de to lande var så forbløffende ens – også langt mere ens end man normalt har regnet med. Her har den norske frejdighed og radikalitet i demokratisk henseende været anskuet som liggende et hestehoved før den politiske kultur i Sverige, hvor der tilsvarende i progressive liberale kredse var tale om en meget stærk påvirkning fra norsk side. Underforstået: at der i Sverige var stærke anti-demokratiske kræfter, som modsatte sig fremskridt på unionsområdet i almindelighed og demokratiområdet i særdeleshed. Denne anskuelse deler Bo Stråth ikke ubetinget. Han ser billedet mere mangefacetteret og har i højere grad de mange ligheder inden for både politik og kultur for øje.

Ganske vist er det en overordnet tanke i bogen, at unionen sprængtes som følge af utakt i synet på demokrati. Både det norske og det svenske venstre var ude af trit med hinanden, og det norske og det svenske Højre havde aldrig kunnet nærme sig hinanden. Det betyder, at da det økonomiske samarbejde skulle kompletteres med en politisk integration, måtte unionen falde. Man havde ingen løsningsarena at bygge denne integration på, hvorefter man så faldt tilbage i national separatisme. Kongen kunne heller ikke længere samle kræfterne. Det er da i stedet hos midtkræfterne i de to lande, man finder forudsætningerne for fælles fodslag. Men det unionsparlament, som unionskomiteen foreslog i 1867, blev aldrig realiseret. Her har vi da alternativet, som kun-

ne være blevet en samlende kraft. Den midterlinje i både norsk og svensk politik i årene mellem 1850 og 1870, som stod i harmoni-liberalismens navn, er forfatterens helt. Det repræsenteres i Norge af folk som Anton Martin Schweigaard, Georg Sibbern og Fredrik Stang; i Sverige af stærke kræfter som André Oscar Wallenberg, Louis de Geer og Johan August Gripenstedt (se især kap. 5). Imidlertid trådte dette midterfelt aldrig for alvor i karakter; dertil var den norske bondemobilisering fra 1870'erne for stærk og for politisk smart, idet den kobledede nationalismen og kampen mod Sverige på en kamp for demokrati. Hertil kom den protektionistiske toldpolitik, som indflydelsesrige kræfter i Østverige fik gennemdrevet i 1880'erne, som yderligere spredte midterfeltet.

Ikke desto mindre: fra til toldstriden udgjorde det norske Højre og det moderatliberale venstre i Sverige en bro, der kunne have samlet kræfterne. I hverken den ene eller den anden af disse fløje så man i økonomisk henseende den splittende Manchester-liberalisme, der aldrig har kunnet bygge samfund. Ej heller gik man her til politiske excesser, men ønskede en fortsat rolig udvikling, der skulle begrænse monarkens magt og udstikke rammerne for kongemagtens konstitutionelle grænser, ligesom man ønskede at hindre alt for eventyrlige kongelige krumspring som fx Oscar I.s planer for Finland efter Krimkrigen og Carl 15.s vidtløftigheder i samarbejde med den danske Frederik 7. I begge tilfælde kunne udenrigspolitikken true vitale økonomiske interesser, både i markedshenseende og med hensyn til kapitaltilførsel. Midtbanens folk var ikke blåøjede, men klartseende pragmatiske realpolitikere, der betonedes statens rolle for en fri økonomi og for sikring af medborgerlige fri- og rettigheder. Staten skulle være den synlige hånd, som

skabte forudsætninger for moderniseringen af de to lande; samlet.

Med en sådan tilgang knytter Bo Stråth sig til forskere som Göran B. Nielsson med hans studier i Wallenberg-historien, Francis Sejersteds forskning i den norske »Sonderweg«, der er nært beslægtet med Torbjörn Nilssons studier i den særlige svenske embedsmandskultur, hvor man som embedsmand også kunne være kapitalist, samt Rune Slagstads arbejde med de nationale strategier i norsk politik, der ligeledes ser de hegelianske inspirerede »sædelige« politikere på midten i Norge midt i 1800-tallet som andet og mere end konservative klasseegocentrikere fra embedsmandskulturen.

Det er klart, at med en sådan alternativ historieskrivning er der andre dele af ikke mindst Sveriges historie, som må vige pladsen. Der er ikke ofret meget plads på »folkrørelserne« og deres bidrag til en modernisering af Sverige fra nedan. Den særlige kobling af nationalisme og demokrati, som denne del af Sverige og Norges historie repræsenterer, har vanskeligt ved at finde en plads i den valgte optik. Det dannelsesideal, der kendetegnede »folkrørelserne« i form af en individuel ansvars- og kaldsetik, passer ikke godt sammen med det hegelianske kollektivismideal, der bærer bogens grundidé. Bogen er i høj grad et politisk værk; også i den betydning, at den lægger megen vægt på de store politikeres indgreb i historien, på vegne af folket. Disse aktører med deres kombination af frisind, statsstyring og paternalisme tildeles en betydelig rolle. Tilsvarende stilles den norske partikularisme i skikkelse af radikal-demokrater i et mindre gunstigt lys, end man ofte ser det i dele af den norske historieskrivning.

Bo Stråth lægger da heller ikke skjul på, at bogen er skrevet i lyset af erfaringer med den europæiske union og dens

problemer med at forbinde union og demokrati. Hvor sympatien ligger, er man ikke i tvivl om, men Bo Stråth er en så hæderlig historiker, at han vedgår, at også EU har sine demokrativanskeligheder, og at der i en situation, hvor EU taber mere og mere terræn i både legitimitet og folkelig opbakning, er et skrigende behov for unionelle parlamentariske platforme. Også her er det afgørende problem, hvorledes en folkelig opfattelse i (kultur)nationale gevanter kan integreres i en fælles-europæisk politik.

Og her er vi så ved at nærme os et punkt, hvor bogen er mindre præcis, nemlig synet på det nationale. Flere steder kommer forfatteren i modstrid med sig selv på dette ømme punkt. På den ene side betoner han, at nationalismen skal kontekstualiseres, og at den er underordnet dels politisk vilje, dels særlige historiske omstændigheder, således at den altid foreligger i tilknytning til specifikke historiske problemstillinger såsom stemmeret og demokrati. På den anden side er der talrige eksempler rundt om i bogen på, at forfatteren opererer med nationalismen som en selvstændig kraft og en selvstændig aktør; det gælder ikke mindst, når nationalismen skal bruges som forklaring på, hvorfor tingene går galt. Det er uheldigt. Nok så frugtbart, ville det have været, hvis han havde fastholdt ideen om, at nationalismen dels er en radikal-demokratisk instans, der ikke opererer med gradueringer blandt nationens medborgere, dels er en forståelsesramme og en optik. I så fald ville han have haft yderligere et kort på hånden i sit forsvar for det unionelle: at en politisk union ingenlunde er uforenelig med en stærk kulturnationalisme. Både Finland og Tyskland er gode eksempler herpå. EU kunne, hvis den ikke falder fra hinanden eller opløses indefra, tænkes at udgøre yderligere et eksempel.

Dette kritikpunkt, der anfægter én af

bogens blinde pletter, forrykker imidlertid ikke indtrykket af et historisk storværk. Det er helt enkelt et imponerende stykke arbejde, Bo Stråth har præsteret. Skønt båret af en tydelig politisk intention er bogen så sikker i sit helhedssyn og samtidig så rummelig og loyal i sin drøftelse af andre positioner end den valgte, at man kun kan glæde sig over at blive beriget af både bogens klarsyn og dens righoldighed i empirisk henseende. Nye læsere har en stor oplevelse i vente. Bogen anbefales hermed på det varmeste og med den største respekt for det solide håndværk.

Den anden af de to bøger, som forlaget Nya Doxa har udsendt i anledning af hundredåret for unionsopløsningen i 1905, er Francis Sejersteds *Socialdemokratins tidsålder – Sverige och Norge under 1900-talet*. Bogen begynder dér, hvor Bo Stråths behandling i *Union och demokrati* slutter, dvs. i 1905. De to bøger ligner da også hinanden i mangt og meget, om end Sejersted i højere grad end Stråth ser 1905 som et nyt og moderne take off og ikke som en konservativ modernisering. Begge forfattere anlægger et bredt samfundshistorisk perspektiv; begge har et vågent blik for det, som Rune Slagstad har kaldt de »nationale strategier« og begge interesserer sig mere for de midtsøgende og samfundsskabende forhold end for ekstremterne. Dette er tydeligt hos Bo Stråth i hans vægtning af harmoni-liberalerne, men er også et gennemgående træk i Sejersteds bog.

Ikke at han frakender Eric Hobsbawms idé om ekstremernes århundrede relevans og betydning, men Norges og Sveriges historie i 1900-tallet har ganske enkelt været mindre præget af radikalitet end resten af Europas. På den måde kan man med rette tale om en nordisk Sonderweg. Denne skyldes imidlertid også det særegne samarbejde mellem bønder og arbejderklasse, der er så

karakteristisk for Norden i mellemkrigstiden. Overalt i Europa ser vi, som Pauli Kettunen har gjort gældende, en voksende kapitalisme, de fleste steder i Vesteuropa også stærke partier der repræsenterer arbejderklassen, men kun i Norden ser vi en konstellation af bønder og arbejdere som igangsættere af en socialdemokratisk forvaltning af kapitalismen – eller, ville Sejersted snarere sige, en forvaltning af det moderne.

En af hovedtankerne i bogen er nemlig, at det 20. århundrede var vidne til ikke kun en konflikt mellem kapital og arbejde, men også mellem tradition og modernisering, hvor Socialdemokraterne i Norge og Sverige ikke kun lagde sig efter en socialistisk politik, men også en moderniseringspolitik. Heri deltog bønderne som traditionsforvaltere, hvor de efter en delvis, men dog såre afgørende drejning bort fra 1920'ernes Blut og Boden-politik med risiko for fascistisk snavs på fingrene indså fordelene ved moderne alliancer med socialdemokraterne, men hvor de samtidig kom til at lægge en formativt samfundsskabende dæmper på alt for megen innovationstænkning i det, der sammenfattes som dels »forhandlingskorporativisme«, dels »forvaltningskorporativisme«. Som det er blevet formuleret af Øystein Sørensen/Bo Stråth: de nordiske bønder var for radikale til at blive konservative og for konservative til at blive radikale.

Samtidig, kunne man tilføje, var det »bondske« element i rødmuldssamarbejdet stærkt nok til at opveje det socialistiske element hos arbejderbevægelsen, ligesom den nordiske egalitære bondeideologi nogenlunde ubesværet kunne forenes med den kulturelle nationalismen med vægt på »mulden«, som ingenlunde var fremmed for de nordiske arbejderpartier. Det faciliterede det rødgrønne samarbejde.

Denne afdæmpende effekt, fortsætter Sejersted, havde ikke mindst betydning

i Norge med et mere radikalt Arbejderparti, men også i Sverige, hvor han med rette tildeler Axel Persson i Bramstorp stor indflydelse. Ud fra denne optik fremstår han, får man indtryk af, som en mere central borgerlig politiker end eksempelvis Bertil Ohlin. »Kohandeln« er et af omdrejningspunkterne i bogen. Sejersted påpeger, at kulturradikalismen hindrede socialdemokraterne i en drejning mod den diktatoriske socialisme, og at stærke højrepolitikere som Hambro og Lindman stod i vejen for ekstremisme på den brune side. Man kunne tilføje, at de nordiske socialdemokratisers hegemonisering af bønderne forhindrede en ekstremisme indefra.

En anden af bogens grundtanker, som knytter sig til ovenstående, er, at når 1900-tallet fremstår som Socialdemokratiets århundrede, skyldes det hverken nogen historisk nødvendighed eller en masterplan fra socialdemokraternes side (en sådan var i øvrigt også ikke mindst i århundredets begyndelse svær at få øje på), men politiske muligheder og historisk kontingens. Det har berøring med det metodiske greb i bogen, som er udpræget historisk ved at betone forholdet mellem struktur og »handlingsideologer« (s. 152 f.) og ved at have et vågent blik for »historiens list« i feltet mellem determinisme og tilfældighed (s. 508). Tilsvarende giver han (s. 139) ikke meget for hverken en idéhistorisk eller politologisk stillingtagen til, hvad socialdemokratisk politik »egentlig« eller »dybest set« var. De trufne beslutninger og den førte politik i sin fakticitet er for ham det afgørende. Dette greb letter eftersporingen af Socialdemokratiets *carpe diem*-politik og dets stærkeste ledes sans for det muliges kunst – altid under hensyntagen til samdrægtighed og politisk bæredygtighed.

En tredje af grundidéerne er, at Socialdemokratiets politik står i betydelig

gæld til forløberne. De udgøres ikke mindst af vidtsynende borgerlige politikere. I Sverige var det Højres kloge nationale strateg Arvid Lindman, der allerede i den urolige periode 1900-1914 indså nødvendigheden af at give arbejderklassen politisk indflydelse. Situationen var den samme i Norge med Venstrepolitikeren Gunnar Knudsens »statssocialisme«. I begge tilfælde blev socialdemokraterne bærere af en demokratisk arv, som de overtog fra de borgerlige. Som det formuleres (s. 280): de fleste af de systemer, man anser som specielt socialdemokratiske, var i Norge blevet lanceret af Venstre.

Den anden forløber finder Sejersted i det civile samfunds »folkrorelser«, som han med rette betoner langt mere end Bo Stråth; måske også af den grund at det i det 20. århundrede bliver langt tydeligere, i hvor høj grad den folkelige mobiliserings virkningshistorie var udslaggivende. Sejersted ser dem som demokratiske bevægelser inden demokratiet – på samme måde som han ser eksempler på, at kvinderne kunne handle politisk, inden de opnåede fulde politiske rettigheder – og gør gældende, at en socialdemokrat i de første mange årtier ikke kunne gøre sig forhåbninger om en politisk karriere, hvis ikke han kunne klare at komme gennem afholdsbevægelsens nåleøje; en tanke som bl.a. Bengt Lindroth også har slået på i sine analyser af civilsamfundet. Denne puritanisme skulle senere give anledning til en del besvær, da det i løbet af 1930'erne ikke længere var så vigtigt at »sköta sig« som at være en driftig forbruger.

En fjerde hovedtanke er, at Sverige blev industrialiseret, inden det blev demokratisk, medens det omvendte gjorde sig gældende i Norge. Dette fik den konsekvens, at der i Norge på både statsligt og kommunalt plan foregik en mere direkte politisering, og at storin-

dustrien havde vanskeligere vilkår for at slå igennem end i Sverige, hvor i det mindste i Socialdemokratiets glansperiode 1940-1970 tingene kunne ordnes ved et frokostmøde mellem Marcus Wallenberg og Gunnar Sträng...

Strukturelt set er bogen bygget op i tre dele, hvoraf den første udgøres af tiden 1905-1940, hvor fundamentet støbes, hvorefter huset rejses i anden del – tiden 1940-70, der betegnes som Socialdemokratiets »lykkelige øjeblik«. Her skulle man høste frugterne. Og høstet blev der. På basis af den industrialisering, centreret omkring den udnyttelse af vandkraften og elektrificeringen, der blev grundlagt i første fase. Her blev det for alvor synligt, at politikken ikke kun drejede sig om socialisering, men om modernisering. Resultatet blev en blandingsekonomi, der ikke mindst kom til udtryk inden for socialpolitikken, hvor Sejersted med rette gør et stort nummer ud af socialforsikringen i de to lande: skulle den være rent universalistisk, eller skulle den tage hensyn til indkomstforskelle? Resultatet blev et både-og, hvor universalismen – ikke overraskende – stod stærkest i det traditionelt mere egalitært-demokratiske Norge, medens Sverige, der var blevet industrialiseret, inden det blev demokratisk, i højere grad lagde sig efter indkomstdifferentiering, således at princippet med indførelsen af tillægspensionen ATP var, at ingen måtte gå ned i levestandard i tilfælde af arbejdsløshed, sygdom, pensionering. Det skete i Sverige med arbejderklassens opbakning, der i respekt for statusforskelle også inden for arbejderklassen selv var imod brud på etablerede hierarkier (s. 279). Således levede traditionalismen videre i bedste velgående midt i al modernisering og socialisering.

Omkring 1970 fadede glansperioden ud. Årsagerne hertil er flere. Dels var konjunkturerne ikke længere til fordel

for kriseløsning via permanent vækst. Dels var der blevet for langt mellem parti og befolkning. I Norge illustreret af at Youngstorg-triumviratet med Einar Gerhardsen i spidsen fulgte efter den »brede« Johan Nygårdsvold og efter krigen tog over med hård hånd. Eller som det hedder i bogen (bl.a. s. 451): partierne fremstod ikke længere som vitale dele af civilsamfundet, men som den offentlige sektors forlængede arm og (s. 507): Partierne mistede mere og mere deres basis i »folkrørelserna«. Man kunne også formulere det på den måde, at man havde »sejret ad helvede til«, som den danske LO-formand Thomas Nielsen sagde det i 1970'erne. Socialdemokratismen var blevet altfavnende. Der var ikke længere fundamentale spørgsmål at indgå kompromiser om og modstandsvillige forhandlingspartnere, der var så uenige, at et stort kompromis kunne blive synligt. Socialdemokratismen havde resulteret i en ny stats- og samfundskonformisme. Det Halvdan Koht'ske projekt om arbejderklassens fuldstændige integration i magten som demokrati-nationalismens højdepunkt var nu fuldbragt.

Herefter er det gået ned ad bakke. I tredje periode 1970-2000. Det er befriende, at Sejersted ikke kaster sig i armene på den massive kritik af Socialdemokratierne, som har været så stærk i Norge og især Sverige – men bestræber sig på mere generelle kriseforklaringer. Hans opfattelse er den, at ligesom Bo Stråth kunne pege på misforholdet mellem union og demokrati som årsag til unionsophøret, kan vi i dag konstatere et misforhold mellem ligheds og frihedstanken. Den klasse- og interessenpolitik, der havde banet vejen for rødmuldsamarbejdet i 1930'erne, og som også fulgte med i socialdemokratismens glansperiode, blegnede i løbet af 1970'erne og 1980'erne. Det kollektive ansvar og normfundament blev afløst af

individuelle frigørelsesformer og ønske om singularistisk mangfoldighed. Oprørskulturen og dens råb om her-og-nu-aktivisme passede dårligt til de normative forpligtelser om samfundssind og frigørelse fra »nødvendighedens rige«, som den selv var vokset ud af. Klientgørelsen af borgerne skal ses i dette lys mere end som en forklaring i sig selv, som mange kritikere af socialdemokratismen ellers har ment. Det forpligtende samarbejde og den stærke svenske tanke om »att bära sitt strå til stacken« tabte i relevans. Sammenhængskraften klarede sig dårligt i forhold til hedonismen, hvor også de offentlige ydelser blev set som del af en generel konsumisme.

Det er de samme tanker, man støder på i dagens debat i Finland og Danmark. Om end med variationer. I Finland er man i stigende grad urolig over, at der op igennem 1990'erne ikke har været en egentlig opposition i parlamentet, hvorimod man i forbløffende ringe grad er urolig over den påfaldende revitalisering af den gammelfennomanske »undfallenhetslinje«, der er så typisk for Finlands holdning til EU. I Danmark holder det politiske debatklima ikke samme niveau. Her er den kendetegnet af en udpræget moraliserende værdikamp (bl.a. om 2. verdenskrig) og af spørgsmålet om indvandring, der gøres til et hovedproblem i sig selv, i stedet for som hos Sejersted at blive anskuet som en del af en generel tendens til konflikt mellem mangfoldighed og individualisme på den ene side og samfundsmæssighed på den anden side. Her flankeres råbet om frihed og etnisk tolerance af en hårdkogt lov-og-orden-politik, der ønsker at begrænse borgernes frihed og valgmulighed i håb om ad den vej og ved hjælp af udskrivning af bøder for småforseelser at kunne håndtere basale skismaer: I øjeblikket er det ikke tilladt at ryge på danske sygehuse; fra 1. januar 2006 må man heller ikke ryge på

hele sygehusområdet. Med diktatoriske indgreb på et sådant petitesseniveau tackler »ansvarlige« myndigheder store og udviklede samfundsproblemer i ønsket om at udvise synlig ledelse.

Men den slags ting skriver Sejersted ikke om; direkte. Finland og Danmark fylder nemlig næsten ingenting i bogen. Det er sikkert et klogt valg. Men på et par områder ville et par udblik nu ellers nok kunne have profileret Norge og Sverige tydeligere. En påpegnings af statens stærke indflydelse på »folkrørelser« og civilsamfundsorganisationer som tilfældet er i Finland ville have kunnet kaste yderligere lys over disse »ostatligheters« store indflydelse i Norge og Sverige, ligesom fraværet i Danmark af fænomener som Norges »landgymnasier« og Sveriges folkehøjskoler, der formidlede kundskaber og ikke kun søndagsagtigt »bragesnak«, kunne have kastet yderligere lys over skolens samfundsformative betydning i Norge og Sverige – og nationalismen i de respektive lande.

Det ville nemlig formodentlig også have medvirket til en yderligere skarp profiltegning af den særegne kombination af politisk og kulturel nationalisme, der – om end i variation – er så kendetegnende for Norge og Sverige, men ikke for Danmark hvor der i stigende grad og i grunden gennem det meste af 1900-tallet har været problemer med synkroniseringen heraf. Sejersted skriver (s. 165) om Per Albin Hansson, at han brugte begreberne »folkhem« og »medborgarhem« synonymt. Dvs. med en ligelig vægtning af kulturnationalisme og politik. Det forekommer at være en yderst vigtig pointe, som ikke ses fulgt tilstrækkeligt tydeligt op i resten af bogen. Forvaltningen af nationalismen som samfundsmæssigt kit og de tilsvarende problemer, især i Sverige, med at håndtere og respektere det svenske folks nationalisme i socialdemokratismens svaghedsperiode kunne nok have

været trukket skarpere frem som et af de store hovedsynspunkter. Det kunne også have styrket bogens kulturhistoriske profil. Men det er så næsten også det eneste kritikpunkt, man kan have af indvending mod dette storslåede arbejde, der er så krystalklar i sin struktur, så informationsmættet på hver eneste side og så velskrevet med en udpræget evne til at sammenfatte begivenheder og årsagssammenhæng i en enkelt sætning – meget ofte med anvendelse af paradokser, dialektikker og andre ualmindelige formuleringer.

Kort sagt: Bogen er et sjældent flot stykke arbejde og vil formodentlig komme til at stå stærkt i både norsk og svensk historieforskning i flere årtier. Det kan ikke gøres meget bedre.

For en behandling af 1905 i mere snæver forstand skal man imidlertid heller ikke tage fejl af Börje Isakssons bog *1905. De glömda revolutionernas år*. Ganske vist lever den ikke op til almindelige akademiske standarder – der er ingen kildehenvisninger og ingen forskningsoversigt. Men det er dygtigt håndværk. Forfatteren kan sit kram: han er utroligt vidende og har et stort historisk overblik. Han har sans for sammenhænge og kausalforbindelser – og han skriver blændende. Ganske vist kan man kritisere, at den stort oplagte fremstilling ikke fuldt ud hænger sammen. Det lykkes således ikke helt gennemført at få de norsk-svenske og de finsk-russiske begivenheder år 1905 til at hænge sammen, således at bogen falder i to afdelinger, der tager sig af hver sin del af de to temakredse. Men der er ikke desto mindre så meget at glæde sig over i fremstillingen og en så klar linje i analyserne af begivenhedsforløbene i både Kristiania, Stockholm, Helsingfors og Sct. Petersborg, at man fuldt ud bærer over med skønhedsfejlene. Når det kommer til stykket, hænger tingene alligevel sammen i Isakssons bog.

Medvirkende hertil er ikke mindst, at forfatteren har et særdeles godt blik for sammenhængen mellem politisk historie og kulturhistorie. Hvor ofte ser man ikke forskere, der arbejder med politisk historie, være helt uden sans for udenværkerne i form af socialhistorie, tidsånd og kulturliv, således at resultatet bliver en åndløs, men ferm gennemgang af »Haupt- und Staatsaktion«. Og omvendt: hvor ofte ser man ikke en dekontekstualiseret åndfuldhed, der trods realiteternes verden og glemmer realpolitik og pragmatisme. Således ikke hos Isaksson. Han kan begge dele og færdes tilsyneladende lige hjemmevant hos både listige indenrigspolitikere på begge sider af Kølen, salonkommunister og suspekter, eksilerede dobbeltagter rundt om i Europa, blandt idealistiske unge finske nationalister i Helsingfors, hos uglesete jødiske forretningsmænd som fx Ernest Thiel, der anvender sin formue på køb af den nyeste og mest progressive svenske kunst, og hos salonholdere som fx ægteparret Ibsen og Bjørnson i deres hjem i Stockholm.

Disse progressive norske kredse havde en vis indflydelse i Sverige, især i hovedstaden. Der blev i liberale kredse i 1800-tallets Sverige skelet meget til Norge med en næsten eksotiserende dyrkelse af den norske grundlov, den norske rettighedsbevidste bonde og en norsk egalitær grundindstilling. Bjørnstjerne Bjørnsons diktum »Norge, Norge, hytter og hus og ingen borge« blev ofte citeret i progressive svenske kredse. Forudsætningen herfor var en modstilling af en mere liberal og egalitært anlagt norsk samfundsmodel og en mere aristokratisk og standsbaseret svensk samfundstænkning. Især i de norske Venstrekredse blev Sverige, repræsenteret af den svenske overklasse, fremstillet som et anakronistisk levn fra fortiden, medens man i liberale og fri-

sindede svenske kredse hylkede den norske frejdige frimodighed i omgangsformerne og de tilsyneladende ultrademokratiske opfattelser på det politiske felt.

Kendetegnende for situationen i Norge op til unionsopløsningen var, at stemmeretsudvidelse, udvidet folkestyre og en national samling om unionsopløsningen hang intimt sammen; med Venstre som den samlende faktor. Demokrati og nationalisme var to sider af samme mønt, og der var et tæt samspil mellem den kulturelle og den politiske nationalisme. Nationalismen, der ellers undertiden bliver fremstillet som opium for demokratiet, bremsede ingenlunde den norske demokratibejstring. At mange politikere så måske brugte nationalismen som vikarierende motiv i håb om herved at kunne pleje egeninteresser, som Jens Arup Seip har drillet sine landsmænd med – han kender givetvis også til fænomenet Orla Lehmann – ændrer intet herved. Det, der blev sagt, var blevet sagt og kunne ikke trækkes tilbage.

Det er også velgørende at se, hvorledes Isaksson tydeligst af alle de skribenter, der beskæftiger sig med begivenhederne 1905, inddrager den svenske arbejderklassens nød og kampen for udvidelse af stemmeretten. Illustrativ er dækningen af begivenhederne 17. maj. I Kristiania festede man i nationalt øjemed. I Stockholm besluttede skraldemændene sig for at iværksætte en strejke, som højreorienterede studenter søgte at forstyrre ved at agere strejkebrydere.

På baggrund heraf kan det næppe overraske, at han – al nøgternhed til trods – også har sine favoritter og sine skurke. Man fornemmer en stor sympati for Hjalmar Branting, men også for Christian Michelsen, juristen fra Bergen, der led af rejseskræk og i virkeligheden nok helst var blevet hjemme i ly af Fløyberget og de andre »seks søstre«,

en måske lidt usædvanlig sympati for den unge kronprins Gustaf (den senere Gustaf 5.), der som en typisk sent udviklet Bernadotte ikke desto mindre havde en ikke ubetydelig indflydelse på begivenhederne omkring Karlstadforliget og ikke mindst dets forhistorie, nu hvor faderen Oscar 2. var blevet gammel og træt og en smule senil.

Tilsvarende har han stor sympati for modernisten og pragmatikeren Sergej Witte og hans kamp mod stupiditet og traditionalisme i den russiske højadel i almindelighed, dumhed og svigtende virkelighedssans hos Nikolaj 2. i særdeleshed. Fantasterne blandt de finske ungfennomaner såsom Schauman'erne og Lennart Hohenthal udleveres ikke, men det står samtidig klart, at der ikke er meget sympati for SR-terroristerne i Rusland, hvor man dog nok kunne have ønsket sig et mere nuanceret billede af denne bevægelse end det, der aftegnes via repræsentation i skikkelse af folk som Boris Savinkov og især Jevno Azef, der tildeles en alt for stor rolle. Det må man tage med i en journalistisk båret fremstilling, der samtidig får langet et par karakteristiske portrætter ud, fx. af Wallenbergernes velkendte modvilje mod såkaldte »kulturpersonligheder«, og som samtidig – men ydret diskret – får vist, at svenskerne gjorde deres til, at unionsopløsningen faldt så fredeligt ud, medens der var folk i Norge, der fremstår som principryttere. En person som Johan Kastberg i Norge har man før set mere positive portrætter af.

For den læge læser og for unge historiestuderende, der kommer til historiens verden med et ønske om at se forbindelse mellem begivenhederne, og som samtidig har sans for den gode historie, kan Börje Isakssons bog kun anbefales. For den læser, der vil have en både velskrevet og syntesepræget sammenstilling af begivenhederne i Nordeuropa 1905, er bogen en fortræffelig investee-

ring. For de, der arbejder videnskabeligt med Nordens historie gennem de sidste par hundrede år, kan bogen fungere som et nyttigt korrektiv til det synspunkt, at 1905 ingenlunde var et skelsættende år, sådan som man ofte ser det i svensk historiografi. Måske tiden er inde til en revision heraf, hvor man passende kan begynde med Börje Isaksson. Han har i hvert fald skrevet en højst læseværdig bog, som man har svært ved at lægge fra sig.

Den norske pendant til Isakssons bog er skrevet af Roy Andersen og bærer titlen *Spillet bak kulisserne*. Baseret på et stort og omfattende kildemateriale, herunder ikke mindst dagbogsmateriale, er bogen en grundig redegørelse dag for dag af begivenhedsforløbet fra november 1904 til kongefamiliens ankomst til Kristiania sidst i november et år senere – dog med forløbet inddelt i de væsentlige perioder. Selve strukturen kunne foranledige til at tro, at der var tale om ren annalistik, men forfatteren demonstrerer, at han er en dygtig analytiker, der på glimrende vis ser det store i det små og omvendt. Overblikket over selve begivenhedsforløbet styrkes i øvrigt af de indledninger på ca. en halv side, der åbner behandlingen af de respektive faser i handlingsforløbet. De norske politikere og militærfolks gøren og laden behandles mest indgående. Det er slående, at vi også her ser et portræt af Michelsen som den kloge og besindige landsfader, medens Castberg »hidser sig op«, og selv forsvarsminister Olsson undertiden portrætteres som aggressiv. Michelsen-regeringen havde nok at gøre med at holde den ultranationale og »Tordenskjoldske« Georg Stang under kontrol og sørge for, at han ikke blev udnævnt til øverstkommanderende general. Endnu en gang sejrede realpolitiske hensyn. Også i dette værk fastholdes synet på Lundeberg-regeringen som bestående af moderate og ansvarlige

folk, der ikke var ude på dristige eventyr, men ville lodse konflikterne sikkert i havn. Der aftegner sig et billede af en betydelig konsensus i samtiden – og historisk geografisk hundrede år senere.

De spionhistorier, som Börje Isaksson skriver så vellystigt om, gøres også til genstand for behandling i én af artiklerne i den antologi betitlet *1905 – nye perspektiver*, som Øystein Sørensen og Torbjörn Nilsson har redigeret, nemlig Björn Gäfverts artikel, der handler om det han kalder »de svenske spioners pionértid«. I det hele taget kan antologien ses som en mere dybtborende behandling af en række af de temaer, som findes i Isakssons bog.

Selve begivenhedsforløbet og den politiske dramatik hører vi ikke så meget om, da det tydeligvis forudsættes nogenlunde bekendt. Til gengæld er bogen fyldt med interessante nedslag i enkeltakter. Her er et eksempel på kontrafaktisk historieskrivning i Øystein Sørensens glimrende artikel »Hvad kunne skjedd?«, der dels behandler, hvad en krig mellem de to nationer ville have medført i form af norsk guerillaaktivitet, svensk tab af legitimitet i stormagtskredse og en ikke usandsynlig krigstrussel fra russisk side, der havde behov for at redde ansigt ovenpå den japanske forsmædelse, dels beskæftiger sig med den fiktive situation, at unionen faktisk slet ikke blev opløst. Med rette gør forfatteren her opmærksom på, at tingenes tilstand faktisk var fredeligere i 1904 end de havde været i de turbulente 1890'ere. Dette udsagn hører til et af de mere centrale i hele den samlede kortlægning af 1905 og unionsopløsningen.

Både her og i medredaktørens artikel om unionen som myte eller erindrings-tab gøres der – klogt – opmærksom på den betydning det havde, at den konservative nationalist og højrepolitiker Christian Lundeberg viste sig at være en kløgtig statsminister for Sverige. Både

han og Christian Michelsen betegnes som store statsmænd. Her er der reference til den reverens for realpolitik og pragmatisme, som også viste sig hos både Bo Stråth og Francis Sejersted. Torbjørn Nilsson indsætter i øvrigt unionsopløsningen i de to nationers historiografi med betoning af de skillelinjer i epokehenseende, som gør sig gældende begge steder. Han påpeger fortjenstfuldt, at tabet af Finland 1809 den dag i dag har sat sig dybere spor i Sverige end unionsopløsningen 1905, men nærværende anmelder er dog ikke ganske ubetinget enig i udsagnet om, at den menige svenske medborger ikke mærkede den store forskel på at leve i 1904 og i 1906. Det kan være rigtigt, at selve unionsopløsningen ikke betød ret meget, men der er adskillige tegn på, at 1905 af primært indenrigspolitiske årsager på mange måder markerer et forskelssættende år i svensk historie; Sverige lagde den gamle almuekultur bag sig, arbejderklassens fremmarch var tydelig nok, og hos både moderne højrekræfter som hos de unge socialdemokrater var der et stærkt ønske om en revitalisering med en ny og anderledes nationalisme end den noget depraverede punchpatriotisme fra 1890'erne.

Netop forholdet mellem indenrigspolitik og udenrigspolitik står stærkt i en række af antologiens artikler. Det gælder ikke mindst Evert Vedungs fortræffelige behandling af spillet bag den landsomfattende folkeafstemning i Norge om unionsopløsningen, hvor han påviser, at Højre i Sverige af indenrigspolitiske og valgstrategiske årsager (der skulle være rigsdagsvalg i september 1905) ønskede at presse Norge til at holde en folkeafstemning. Af tilsyneladende nationalistiske grunde ville man sætte hårdt mod hårdt og ikke bare lade Norge slippe af sted med at opløse unionen. Den reelle baggrund var, at man indenrigspolitisk var nået til erkendelse af

at Højre ikke i længden kunne sidde kravet om almen stemmeret overhørigt, hvorfor et hårdt krav om folkelig meningstilkendelse i Norge ville være risikofrit og samtidig svække liberal og socialdemokratisk politik på hjemmebanen. Da de taktiske Højreplaner rygtedes i Norge, fik man pludseligt ekstremt travlt i Stortinget og skyndte sig selv at foranstalte folkeafstemning, idet det gjaldt om at skjule, at kravet kom fra Sverige. Pragmatikeren Christian Michelsen ville ikke give venstreoppositionen et kort på hånden. Således blev 1905 alligevel et vigtigt år i svensk politik. I ly af højstemt og vidtløftig retorik bevægede Højre sig mere og mere ind »på moderationens grund«, som er titlen på Rolf Danielsens posthumt udgivne bidrag om unionsopløsningen, der med sin påvisning af kompromisevne og civiliseret politisk kultur næsten kan stå som paradigmatisk motto for begivenhedsforløbet – og for det i dag herskende historiesyn herpå.

På den anden side kan man ikke se bort fra, at der var højkrøstede personer, der blandede sig fra sidelinjen. Ida Bloms bittersøde behandling af nogle af de førende kvindesagsforkæmperes stillingtagen i konflikten viser en række eksempler på, at moderationen ikke var lige udbredt alle steder. Mor og datter Frederikke Marie Qvam og Louise Qvam var så tæt på at være »krigsopviglere«, som tænkes kan. Lavmælt, men præcist konkluderer Ida Blom, at national identitet for en del kvinder var stærkere end søstersolidaritet. Tiden taget i betragtning kan det næppe undre; det kan den skrappe tone hos en række borgerlige kvinder derimod måske nok.

Højstemt og vidtløftig nationalisme fandtes også i kirkelige kredse, som Dag Thorkildsen viser i sin klartskuende og solide artikel. Det gjaldt både i Sverige og i Norge, hvor man ikke mindst i sidstnævnte tilfælde tolkede

unionskonflikten som det teleologiske endemål for Norges historie, der på denne måde fik karakter af en nationalreligiøs frelseshistorie. Man hører her arven fra både Henrik Wergeland og grundtvigianismen.

Unionsopløsningen angik ikke kun Norge og Sverige. Den havde også politisk virkning i Danmark og Finland. Carsten Due-Nielsen behandler indsigtfuldt, hvorledes det danske kongehus også i dette tilfælde blev kongeleverandør i form af Christian d. 9.'s engelsk gifte sønnesøn prins Carl. Igen viser det sig, at spillet bag kulisserne var nok så intrikate. Sagen var den, at norsk selvstændighed kunne risikere at true den sikkerhedspolitiske balance i Norden, på den måde, at det svækkede Sverige af frygt for Rusland og dets politiske galninge kunne fristes til at støtte i Tyskland, medens Norge takket være et kraftigt lobbyarbejde i London af bl.a. Fridtjof Nansen havde Englands bevågenhed, således at den nordiske neutralitet kunne bringes i fare. Dette var skrækscenariet for hovedarkitekten bag dansk udenrigspolitik Peter Vedel, for hvem det var alfa og omega ikke at udæske stormagterne. Da Bernadottefamilien i Sverige af krænket stolthed og med politisk fornuft ikke ville tage imod tilbuddet om den norske trone, var Vedel da heller ikke udelt begejstret for, at budet nu gik videre til prins Carl, hvilket kunne genere svenske interesser. Glad var til gengæld Carls svigerfar Edvard 7, der øjnede mulighed for engelsk indflydelse i Norge, med den noget ængstelige prins Carl som gidsel. Enden på det hele blev, at det danske kongehus accepterede tilbuddet, såfremt en norsk folkeafstemning om kongehus gav et positivt udfald. Da dette viste sig at være tilfældet, kunne prins Carl og hans familie 25. november ankomme til Kristiania i bidende snestorm.

Det var begyndelsen på en tid som

populær og afholdt kongefamilie i Norge og samtidig, kunne man tilføje, begyndelsen på afslutningen af den epoke i europæisk historie, hvor fyrsterne havde et stort ord at skulle have sagt. De spektakulære og diplomatarisk bestemte brylluppers tid var (næsten) forbi. Til gengæld skete der trods en vis risiko for ubalancer i det nordiske samarbejde ikke væsentlige forskydninger. Det skyldes nok, at hvert land havde nok i sin egen modernisering, og at neutralitetspolitikken kunne fortsætte.

I Finland, som behandles af Sune Jungar, var synet på norsk selvstændighed i højere grad bestemt af indenrigspolitiske forhold, idet den prekære balance mellem finsk nationalisme og »undfallenhet« overfor udlandet også her stod på tapetet, som den gør det den dag i dag. I 1905 var ikke hensynet til EU, men til Rusland det afgørende. Ungfennomanerne støttede selv sagt den norske frihedsbestræbelse og havde allerede tætte forbindelse til både socialt og nationalt radikale norske kredse, medens gammelfennomanerne frygtede, at en alt for rabiat finsk stillingtagen kunne give russerne anledning til yderligere stramninger af deres russificeringspolitik med tilhørende styrkelse af de liberale og socialisterne. Med den velkendte hegelianske tankegang gjorde man gældende, at det var vigtigere, at man som folk havde en levende national ånd end politisk selvstændighed.

Sørensen og Nilssons antologi rummer såvel i forvejen velkendt stof som helt nye forskningsmæssige resultater. Det gør den, som typisk er for en antologi, en smule ujævn. Men der er tale om en både smukt produceret og læseværdig bog, hvor man opsummerende hæfter sig ved to væsenstræk, nemlig påpegningsen af den tætte forbindelse mellem indenrigs- og geopolitik og de respektive forfatters blik for betydningen af kloge pragmatiske realpolitikere

indgriben i historien i rette tid og på rette sted. På den måde følger bogen sig overordnet ind i det i dag herskende billede af nordisk politisk kultur, hvor de radikale løsninger anses for at være en uting. Så kan man altid diskutere, hvorvidt dette er et udslag af nordiske værdier eller en følge af en i europæisk sammenhæng påfaldende klasseligevægt, hvor den mere eller mindre oplyste bondes interesser ikke var til at komme uden om. Den bonde, der jf. ovenfor både var for radikal til at blive konservativ og for konservativ til at blive radikal, og som samtidig var så glad for farver, at han også kunne acceptere den røde.

Med det sidste værk i rækken Torbjörn Nilsson og Øystein Sørensen (red.): *Goda grannar eller morska motståndsmän. Sverige och Norge från 1814 till i dag* vender vi tilbage til Bo Stråth og Frederik Sejersteds syntese; i dette tilfælde i antologiform. Det levner selvsagt ikke mulighed for den samme kombination af store linjer og detailfor dybelse som hos de to nævnte forfattere, men der er alligevel kommet en stærk bog ud af arbejdet. I modsætning til Sørensen og Nilssons antologi 1905 – *nye perspektiver*. nu også med fodnoter. Det øger selvfølgelig anvendeligheden i forskningsøjemed.

Der kan være grund til her at fremhæve Ruth Hemstads artikel om nordisk samarbejde i årene op til 1905. Hemstad, der har været en højst effektiv redaktionssekretær for denne og den anden af Sørensens og Nilssons bøger, viser her, at hun kan andet og mere end koordinere og administrere. Hun viser sig som en fin kender af det nordiske samarbejde i 1800-årene på ikke kun det officielle politiske plan, men også inden for de faglige og videnskabelige netværk. Hun viser yderst veldokumenteret, hvorledes der efter den politiske skandinavismes sammenbrud efter 1864

foregår en kraftig vækst på lavere niveau i det nordiske samarbejde, hvor mødeaktiviteten tager voldsomt til i de nærmeste årtier. Der er tale om nordisme på skoleområdet, blandt jurister, nationaløkonomer, filologer, i arbejderbevægelsen og blandt pressefolk etc. Hun kan til og med konstatere en slags nyskandinavisme i 1890'erne og op mod 1904-05. Og så bryder det hele sammen i 1905 – med historikermødefiaskoen samme år som det store symbol. Det er artiklens væsentlige pointe, at de mindst florumvundne fællesnordiske projekter var de stærkeste – når det kom til konkrete opgaver kunne den nordiske pragmatisme og realpolitik på gulvet nok sætte sig igennem.

Sejersteds bidrag tager det nordiske økonomiske samarbejde op – og her i særdeleshed det svensk-norske. Pointen er, at der trods visse tilbageslag dog var tale om et betragteligt samarbejde, hvor imidlertid der til stadighed også på dette felt var en vis spænding mellem det nationale og det skandinavistiske. Det er en tankevækkende pointe i denne artikel, at hvor det tidligere var arbejdskraften og varerne, som fandt vej hen over de nordiske grænser, er det i dag kapitalen, som vandrer. Igen: det politisk forpligtende samarbejde med en for prætentios markering og en tydeliggjort politisk binding har mindre gang på jorden end det praktiske samarbejde. Det ligner et nordisk mønster.

I lyset heraf er det måske heller ikke sært, at det svenske og norske kongehus efter 1905 havde det vanskeligt med hinanden. 1905 spiller her en betydelig rolle – og ikke mindst forløbet inden – men man kan heller ikke se bort fra, at kemien passede meget dårligt mellem kong Håkon og Gustav 5. Som gemytter var de yderst forskellige, og kulturarven spillede desuden en vis rolle. Det skriver Dag Hoelseth inspireret om.

Arbejdskraftens grænseoverskriden-

de virksomhed er godt belyst i Jan Eivind Myhres artikel om svensk indvandring til Norge i årene op mod 1905. Den var ikke ubetydelig. I visse dele af Norge, især omkring Oslofjorden og på Sørlandets østside var man oppe på 10-15 % af befolkningen. I Roald Bergs artikel om grænseproblematikken mellem Norge og Sverige kan man læse, at mangt et norsk hovedstadshjem havde svensk hushjælp – og så må man ikke glemme de svenske »rallare«, som også byggede jernbaner i Norge. En sådan situation kan ikke undre. For den svenske periferi i Dalsland, Bohus län og Värmland lokkede industrialiseringen omkring Kristiania, og der var kortere vej hertil end til »Amerkat«.

Roald Berg vil gerne gøre et stort nummer ud af grænsen. Det er prisværdigt, at han slår sig i tøjret og vil vise, at alt ikke var fryd og gammen og fredelig sameksistens, sådan som den overordnede tendens ikke kun i historiografien omkring 1905, men også generelt peger på. Men trods denne sympatiske insistensen på historisk redelighed sidder man alligevel tilbage med det overordnede indtryk af, at konflikterne blev løst fornuftigt. Også på dette felt. Roald Berg anfører da også selv, at den norsk-svenske grænselinje tilhører den eksklusive minoritet – ved siden af den estisk-lettiske, den lettisk-litauiske og den rumænsk-serbiske grænse, som ikke er blevet revideret i løbet af det urolige 1900-tal.

Det kan der være mange grunde til. Der er i det foregående peget på en række faktorer, såsom stormagternes påfaldende desinteresse i at gøre et stort nummer ud af unionsopløsningen. Man havde nok i sit eget og var bange for en forskydning af magtbalancen i denne del af Europa. Man kan heller ikke se bort fra, som det er påpeget i en række af de værker, der beskæftiger sig med Norge-Sverige i 1800-tallet, at der trods alle forskelle havde udviklet sig en

stærk fælles politisk kultur, som blev fremmet i årene omkring stænderrigsdagens opløsning i Sverige i 1860'erne med tilhørende mulighed for at udvikle en realpolitik, der – harmoniliberalt – satsede mere på modernisering end på konflikt. Dette gjaldt ejendommeligt nok også den politik, der slog hegemonisk igennem hos de involverede aktører i og omkring unionsopløsningen 1905. At Michelsen var en forstandig pragmatiker er velkendt, men det nye i forskningen omkring 1905 er påpegningen af, at der – når det kom til stykket – også var snusfornuftige folk selv blandt de svenske konservative hugafer, der tede sig så klogt i Karlstad. Det åbner i sin tur for visse overvejelser om 1905s status i svensk historie.

Det er ærindet i Peter Aronssons artikel i nærværende antologi, som samtidig bliver den, der lukker og slukker; i det mindste i første omgang. Aronsson påpeger med rette, at 1905 aldrig har haft den samme betydning i Sverige som Finlandstabet. Det gælder både hos faghistorikere og hos lægfolk, og er et indtryk man som udefrakommende (danser) altid har svært ved at forstå: at der i Sverige og hos svenske medborgere altid er en større omsorgssympati overfor Finland end over for de øvrige nordiske lande. Lad nu det ligge; det kan næppe bevises. Nok så interessant er den historiografiske anamnese. Hvad skyldes den? Aronsson peger bl.a. på, at når unionsopløsningen står så relativt svagt i den kollektive fælleserindring i Sverige, skyldes det, at der ikke skete noget voldsomt dramatisk; der er da heller ikke rejst synderligt mange heroiske mindesmærker. De hændelsesrige begivenheder i forbindelse med 1. verdenskrig såsom parlamentarismens indførelse, hungeroptøjerne i Stockholm og borgerkrigen i Finland stjal billedet, og de efterfølgende årtiers bestræbelse på at indføre både et socialt og økono-

misk demokrati som opfølgning på det politiske demokrati har både historio-grafisk og i den kollektive mentalitet stået som noget langt vigtigere. Og så kan man ikke se bort fra, påpeger han til slut, at 2. verdenskrig også sluttede i et år, der ender på 5. Jubilæerne i den forbindelse ofres normalt større opmærksomhed end den unionsopløsning, der foregik så fredeligt.

Dermed er alt godt. Der tegner sig et tydeligt billede af, at det fredelige og – fristes man til at sige – rationelle i unionsopløsningen skal forklares i en tilsvarende fornuftig forhistorie i 1800-årene. I Norden – i det mindste dets centrale og mest inkarnerede dele – agerer man politisk besindigt og snusfornuftigt og finder ud af løse konflikter i samdrægtighed. Ikke nødvendigvis i konsensus – men altid med kompromiset som endemålet.

Det store rationale, som er det gennemgående indtryk man får ved at læse værkerne om 1905 igennem, synes dog at skygge for det centrale, nemlig at 1905 i langt højere grad er et vandskel, end man normalt tror. Her synes forestillingen om en ubrudt kontinuitet at se bort fra, at der i både Sverige og Norge i årene umiddelbart efter 1905 udformedes en politik, der skulle blive bæredygtig gennem de næste mange årtier; og i grunden op gennem hele 1900-tallet. I Sverige i form af den bestandige samarbejdspolitik, der blev grundlagt i forestillingerne om kombinationen af jord/hjem og modernisering indefra, som ikke kun Myrdalene, men også andre af de førende svenske socialdemokrater forfægtede så kraftigt; i Norge af konsessionspolitikens markering af

nej til unioner og i dens cementering af kombinationen af »småskalig« industri og samarbejde med statsmagten. I Danmark i form af det opbrud inden for partiet Venstre, der 1905 resulterede i dannelsen af det Radikale Venstre, som op igennem 1900-tallet var med i så godt som enhver regering, og som først efter 2000 i kraft af en markant højredrejning har været så uheldigt at male sig selv op i et hjørne uden politisk indflydelse. I Finland i form af den borgerkrig og klasseuforsønlighed, der først mægledes i 1950'erne og 1960'erne, og som i dag har medført det store problem, at man i parlamentet står uden en egentlig opposition og derfor fremtræder som en nation med den samme »undfallenhet« overfor EU som tidligere overfor Rusland. Her er 1905 blevet et anatema, der ikke passer ind i det overordnede billede af et samlet, tilfreds og velstående Finland, som nu er klar til – med venners hjælp – at tage hævn over svenskheden.

Konkluderende må man fastholde, at på trods af – eller måske snarere på grund af – den fredelige og fornuftige afvikling af unionen i 1905 er dette års historiske, om end ikke historiografiske betydning, større end normalt antaget. Dette har de mange inspirerende værker om unionsopløsningen med vekslende styrke bidraget til at pege på. Begivenhederne 1905 falder godt i tråd med det, som Rune Slagstad har kaldt »sædelighedens arv« fra 1800-tallet, dvs. harmoniliberalismens og dens alliance med statsmagtens store betydning i nordisk politik også i 1900-årene. 1905 er måske en større katalysator herfor, end man hidtil har troet.

Hinsides Godt og Ondt?

Elleve nedslag i nyere besættelseslitteratur

Af Christen Bonde

- Inge Adriansen & Henrik Skov Kristensen: *Als og Sundeved 1940-45*, 2. udgave, Historisk Samfund for Als og Sundeved 2005, 305 sider.
- Vilhelm Bergstrøm: *En Borger i Danmark under Krigen. Dagbog 1939-45*, 1-2, Udgivet af John T. Lauridsen, Gads Forlag 2005, i alt 1192 sider.
- Eli Fischer-Jørgensen & Jens Ege: *Interneringskartoteket. Om Carsten Høeg og hans gruppe under besættelsen*, Museum Tusulanums Forlag 2005, 189 sider.
- Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger*, Jyllands-Postens Forlag 2005, 256 sider.
- Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen & Aage Trommer (red.): *Hvem var hvem 1940-1945*, Gads Forlag 2005, 399 sider.
- Mikkel Kirkebæk: *Beredt for Danmark. Nationalsocialistisk Ungdom 1932-1945*, Høst & Søn 2004, 498 sider.
- Peter Øvig Knudsen: *Birkedal. En torturbøddel og hans kvinder*, Gyldendal 2004, 560 sider.
- Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-1945*, Gyldendal 2005, 630 sider.
- Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, Gyldendal 2005, 405 sider.
- Henrik Lundbak (red.): *Spærretid. Hverdag under besættelsen 1940-45*, Nationalmuseet 2005, 271 sider.
- Anne Wolden-Ræthinge: *Om lidt er de borte. Modstandsbevægelsens topfolk fortæller til Ninka*, Gyldendal 2005, 344 sider.

»Under krigen faldt maskerne. Der var ikke så meget gråt. Det var sort eller hvidt.«¹ Ordene stammer fra frihedskæmperen Erik Frandsen, og de handler om folk med alt i munden, men som er uden mod, når det gælder. Citatet antyder imidlertid også den røde tråd i fortællingen om anden verdenskrig – vel en af »de korte perioder, hvor begivenhederne pludselig fortætter sig, og som det for eftertiden ofte føles særlig vigtig at forstå og forholde sig til.«² Historie-skrivningen om de fem-seks år har i efterkrigstiden været kendetegnet ved en udbredt enighed om, at verdenskrigen var en tvekamp, der stod mellem to modsatrettede poler. Det var de gode

imod de onde, hvor sidstnævnte var skyldige i den planlagte grusomhed i bestemt ental, Holocaust. Alle, der ikke var nazister eller allierede med tyskerne, var derfor gode. En sådan tolknings-enighed omhyller eksempelvis ikke Vietnam-krigen eller den kolde krig, hvor der er flere nuancer.³

Den norske historiker Hans Fredrik Dahl varslede i 1997 et nybrud i opfattelsen af verdenskrigen.⁴ Han mener, at det nævnte tolkningsmønster – det såkaldte »allied scheme of history« – er kommet under pres siden Berlin-murens fald i 1989, hvor østblokken gik i sig selv. Efterhånden som historikerne kunne trænge ind i de momentant åbne sov-

jetiske arkiver, blev det kendte billede besværligt. Nu blev det et endegyldigt faktum, at de demokratier, der havde kæmpet imod Hitler, havde været allieret med et østligt regime, der ikke lod nazisterne noget tilbage i grusomhed. Denne basale erkendelse ændrer ved mangt og meget omkring *the »allied scheme«*, der med tabet af sin enkle moralske dikotomi også mister sin polemiske slagkraft. Det har stor betydning for hvilke historiske emner, der forskes i selv på nationalt plan. Kort fortalt siger Hans Fredrik Dahls kontroversielle⁵ tese videre, at når den omgivende tolkningsverden bliver mindre klar i mælet, bliver en historieskrivning, der er baseret på begrebsmodsætningerne godt og ondt som referenceramme, alt for unuanceret, og dikotomierne kommer til at stå frem som analytisk ufrugtbare.

I Danmark har samarbejdspolitikken på sin vis været et genspejl af *the »allied scheme«*. I hvert fald har begrebet stået helt centralt i efterkrigstidens historieforskning om de fem år.⁶ Nysgerigheden, der omgiver emnet, pirres af, at vi nok ved, hvem der var de onde (de tyske og danske nazister), men der er omvendt ikke enighed om, hvem der var med på den gode side. Var det kun modstandsfolk, eller skal politikerne, der samarbejdede med besættterne, også regnes med? Vi har nærmest at gøre med en historiografisk slagmark, hvor to-tre forskergenerationer kæmper med hinanden. Som Esben Kjeldbæk formulerer det, er opfattelsen af de fem år gået fra »efterkrigstidens næsten hyggelige billede af et folk i forenet modstand, over 70'ernes konflikt-orienterede forskning og til den nuværende fremstilling af danskerne som et folk af feje opportuniste, der [...] forsynede Nazityskland med flæsk og våben«. ⁷ Som det antydes sidst i citatet, er der ved at ske noget nyt i forskningslandskabet, hvor der kan iagttages en udvikling hen

imod en større enmæssig pluralitet, hvor samarbejdspolitikens primat i forskningen udfordres. Nybruddet handler imidlertid ikke kun om, at salget af flæsk og våben også skal regnes med til udvalget af emner, historikeren kan analysere. Således har de 11 meget forskellige bøger, jeg præsenterer nedenfor, alle del i denne udvikling. Deres enmæssige spredning gør, at det er svært at inddele dem efter andet end nogle vage overskrifter. Derfor bliver linierne nedenfor snarere en samling af kommenterede anmeldelser end et egentligt essay med ét argument. Der er dog en svagt tegnet, til tider afbrudt, rød tråd, der antyder, at den politiske historieskrivning om perioden måske også skal til gennemsyn.

Udfordringen

Historikeren John T. Lauridsen gjorde et scoop, da han i 2005 udgav en redigeret udgave af journalisten Vilhelm Bergstrøms omfangsrige dagbøger fra 1939-45, *En Borger i Danmark under Krigen*. Her har vi et øjenvidne, der nedskrev sine indtryk med det samme; vi læser den stemningsmættede beretning uden eftertidens retouche. Udgiveren har valgt at publicere en fjerdedel af dagbogen, som dækker alle årene, og der fokuseres på de begivenheder, der fik Bergstrøm til langsomt at ændre sit syn på besættelsesmagten, hvilket sker i nogenlunde samme takt som udviklingen i den folkelige opinion. Bergstrøm stiller sig indtil langt ind i krigen forstående over for tyskerne, men fra efteråret 1942 begynder en stigende irritation over den voksende indblanding i danske forhold. Vi hører undervejs om hverdagens mange problemer med censur, mørklægning og knægtelsen af de danske frihedsrettigheder. Vi hører om rationeringen, der begyndte i Danmark allerede ved udbruddet af krigen i Euro-

pa i starten af september 1939. Bergstrøm beretter også ofte om familiens altfortærende skræk, der driver dem ned i den iskolde kælder. Det sker, når hjembyen København overflyves af allierede bombefly, der i nattens mulm og mørke kan frygtes at tage fejl af militære mål i Tyskland og almindelig dansk beboelse.

Selv om den konservative Bergstrøm næppe var repræsentativ for datidens danskere, er det påfaldende, at han i krigens første år synes at anse nazismen for at være en politisk ideologi med samme eksistensberettigelse som eksempelvis liberalismen eller socialdemokratismen – lige som nazistiske og fascistiske holdninger ansås som helt legitime i den offentlige debat i 1930'erne.⁸ Men hvor Vilhelm Bergstrøm i krigens første år ser overbærende på tyskerne, er han hele tiden fjendtlig indstillet overfor de danske nazister, som smisker for tyskerne og lader hånt om deres egne landsmænd. Disse er landsforrædere – og det er netop her, dagbogen i dag virker så provokerende, for vidnesbyrdet fra en ikke-nazistisk stemme fra før nazismen viste sit værste ansigt rykker i haserne på *the »allied scheme«*, hvor den tyske nazisme pr. definition er ond.

I sin debutbog *Beredt for Danmark* fra 2004 analyserer Mikkel Kirkebæk ungdomsbevægelsen Nationalsocialistisk Ungdom – og han lykkes i sin målsætning om at styre uden om nem moralsk afstandtagen i forsøget på at forstå, hvorfor unge mennesker frivilligt blev nazister. Før krigen var NSU nærmest et spejderkorps, men efterhånden udvikler organisationen sig til en mere og mere lukket verden, der fostrer nogle af Østfrontens mest koldblodige dræbere. Undervejs fortælles om det interne gruppepres for at man som NSU'er aktivt tilsluttede sig tyskernes kamp, ligesom det danske lokalsamfunds barske afstandtagen til de unge mennesker beskrives.

Undervejs udlægger Mikkel Kirkebæk forsigtigt nye, spændende perspektiver. Forfatteren påpeger ellers tidligt, at nazismen »opstod som en speciel afart af den italienske fascisme.«⁹ Tonen er her ganske anderledes hos tyskeren Ernst Nolte, der mener, at nazismen rettere udsprang som en reaktion imod kommunismen.¹⁰ Man kan alt efter smag begræde, at Kirkebæk afskriver totalitarismeteorien – hvor forskellige mellem det ekstreme højre og det ekstreme venstre er til at overse, men hvor begge totalitære kræfter står hårdt spændt over for det liberale demokrati – når han åbenbart abonnerer på et traditionelt højre-venstre spektrum. Pointen er imidlertid, at Kirkebæk ofte senere antyder, at det er muligt at anlægge et helt tredje synspunkt à la litteraten Hans Boll-Johansens: »Det eneste 'originale' ved nazismen er opfindelsen af det industrialiserede masse mord. Ellers slørede den sin sande natur ved at overtage synspunkter og holdninger, som allerede fandtes i europæisk kultur.«¹¹ Nazismen bliver *ikke* normaliseret her, men betoningen er snarere ved dens berøringspunkter med andre ideologier end det, som gør den til et absolut randfænomen uden forbindelse med mindre hidsige -ismer og politiske holdepunkter. Eksempler fra Kirkebæks bog er antisemitismen og racismen, der rakte langt ind i de liberales rækker;¹² den nationale kulturforståelse; og NSU var ikke tidens eneste uniformerede ungdomsorganisation, for de blev fulgt på vej af de unge konservative, de unge kommunister og dele af den socialdemokratiske ungdom.

Det er for så vidt sigende om efterkrigstidens syn på datidens politik, når Kirkebæk skriver, at det for gamle nazister er »uforståeligt, at kommunisterne, eller for den sags skyld KU'erne fra starten af 1930'erne, i efterkrigstiden kunne leve et normalt liv trods de-

res fascination af totalitære systemer, når de danske nationalsocialister aldrig blev 'tilgivet' deres ungdoms overbevisning.«¹³ Linierne ovenfor peger imidlertid på, at det ikke er helt galt forsigtigt at analysere berøringspunkterne mellem 1930'ernes forskellige politiske strømninger – og at historikeren ikke kun skal fokusere på at afgrænse de forskellige strømninger fra hinanden. Det vil et give et noget anderledes, men ikke nødvendigvis helt misvisende tidsbillede.

Sundeved og Lebensraum

Den pt. nok mest opsigtsvækkende af de nye historiske problemstillinger, som er fremkommet de sidste 10-15 år, er analysen af de private danske firmaers ageren under verdenskrigen inden såvel som uden for Danmarks grænser – og hvordan nogle politikere ikke bare så stiltiende til, men ligefrem opfordrede til øget kollaboration. Det betød eksempelvis, at Danmark næst efter de krigsbesatte Nederlande var de fremmeste i deltagelsen af nazisternes planlagte nyordning af østrummet. Det er således sigende om forskningens hidtidige emnemæssige fastlåsning om politikkens sfære, at historikerne i de økonomifiserede 1970'ere åbenbart ikke antog emnet som værd at undersøge selvstændigt. Det er nemt moralsk at fordømme datidens værnemagere, men Joachim Lund giver i sin redigerede ph.d.-afhandling *Hitlers spisekammer* den indignerende holdning nødvendig kamp til strengen med sin basis i solid grundforskning. Titlen er dog noget misvisende, for bogen handler for det første mest om forhandlinger, der ikke blev til noget alligevel, og for det andet om industrivirksomhed. Forhandlingerne om det økonomiske samkvem var en måde, hvorpå danskerne kunne holde sig nogenlunde a jour med tyskernes (og deres danske ideologiske kampfællers) hen-

sigter, og da Danmark måske kunne se frem til en lang besættelse varende et par generationer, var der særligt i krigens første par år ikke megen ræson i at forsøge at afkoble sig den tyske økonomi.

Joachim Lund anlægger en frugtbar vinkel ved konsekvent at skifte fokus fra Danmark til Det tredje Rige og tilbage igen. Selv om det kan virke lidt rodet en gang i mellem, er det spændende, at Lund skriver sig ud af den snævre nationale tradition, hvor danske forhold kun ses fra landet selv. I *Hitlers spisekammer* påvises det, hvordan kompetencestridigheder i det nazistiske statsbureaucrati – med økonomiministeriet og udenrigsministeriet som de stridende parter – potentielt kunne få stor betydning for Danmark, hvor man i 1940 forhandlede med Nazityskland om en mønt- og toldunion. Auswärtiges Amt var for indgåelsen af en union og fremanalyserede derfor, at Danmark var et industriland ligesom Tyskland; i økonomiministeriet mente man i stedet, at Danmark var et landbrugsland, som man skulle opretholde toldskrankerne til og i øvrigt indoperere anderledes i *Neuropa*.

Lokalhistorien adskiller sig afgørende fra andre historiske undersøgelser, for genren synes ikke at være underlagt de samme relevanskriterier til problemstillingen som den problemorienterede forskning.¹⁴ Den lokalhistoriske undersøgelses *raison d'être* er, at emnet er spændende – og det er der jo ikke noget galt med. Er man derfor på jagt efter det usædvanlige, er *Als og Sundeved 1940-45* – der er forfattet af museumsinspektørerne Inge Adriansen og Henrik Skov Kristensen med flere bidrag fra datidige aktører – en potentiel guldgrube. Vi læser om alt fra begyndende modstandskamp til dramatiske engelske flynedstyrt, og lægen Harald Roesdahl beretter om sit arbejde ved De Hvide Busser,

som i krigens slutning hentede mange danske fanger i de nazistiske kz-lejre. Denne andenudgave udkom 2005, mens førsteudgaven er fra 1995. Selvom mange problemer var fælles for Sønderjylland og resten af Danmark under besættelsen, så adskilte landsdelen sig dengang en del fra resten af landet med sine mange hjemmetyskere. Det ses allerede på forsidebilledet, der er taget den 9. april 1940. Motivet er Perlegade i Sønderborg, hvor et hus på den ene side af hovedgaden flager med et kæmpe-mæssigt Dannebrog, mens et mindst lige så stort Hagekorsflag blafrer i vinden fra et hus på den anden side. Byens beboere lader dagligdagen gå sin gang uden tilsyneladende at tage særlig notits af dette mærkværdige syn. Det kan derfor forekomme, at denne bog passer perfekt som en brik i Dahl-tesen. Med hensyn til dette foto stiller sagen sig dog ikke helt så enkelt, for det var faktisk ikke muligt at lave bogen sådan tidligere. Det iøjnefaldende foto kom først for dagens lys, da Museet på Sønderborg Slot engang i 1980'erne fik det overdraget fra en tidligere politimand, som havde fotograferet i smug.¹⁵

Hvorom alting er, vejrede de såkaldte hjemmetyskere en grænserevision i sydlig retning flere år før besættelsen, og derfor fulgte de politisk i hælene på Tyskland. Mindretallet oprettede også det frivillige Heimwehr-korps, der i givet fald skulle assistere værnemagten. Besættelsesmagten var også meget aktiv i området, for der lå mange militærskibe i Sønderborg havn, og byens kaserne fungerede i krigens sidste år som en tysk mineskole med 700 marinere under uddannelse. Nazisterne etablerede også en mystisk forsøgsstation på Hørup Klint, som englænderne straks satte sig i besiddelse af efter den tyske kapitulation i maj 1945.

Nationalmuseet og koncentrationslejre

Rasmus Jørgensens bog *Deporteret* fra 2005 handler om de omkring 5.000 danskere der sad i tysk koncentrationslejr under krigen. Bogens mål er ikke at bringe nyt stof frem i lyset, men kommer uvægerligt til det, da den sidste bog om emnet er over 30 år gammel, og der er jo løbet meget vand under broen siden sluttresserne.¹⁶ Da emnet interesser mange, er *Deporteret* også udkommet som lydbyg på forlaget Audioteket. Læseren bemærker hurtigt Jørgensens tydelige beretningskritik. Egentlig har dette i de sidste hundrede år været historiefagets adelsmærke, men ved lige netop dette emne synes mange historikere alligevel at have betakket sig for at drage tvivl om selv små detaljer i tidligere fangers vidnesbyrd, da det hurtigt kan misforstås. Det kan også være grunden til, at der næsten ikke er skrevet om emnet før, selv om dets betydning for forståelsen af menneskers handlinger i ekstreme krisesituationer næppe kan overvurderes. Emnet har simpelthen været videnskabeligt utilgængeligt.

Jørgensen har sikkert blik for hvordan man via samarbejdspolitikken – eller mere præcist: embedsmandsstyret, som tog over efter at politikerne officielt slap tøjlerne 29. august 1943 – kunne forhandle sig frem på nogenlunde pragmatisk vis med en stor reduktion af de menneskelige omkostninger til følge, da Danmark og Tyskland formelt ikke var i krig med hinanden, men Danmark blot var såkaldt fredsbesat. Mener man ikke, at sådanne formaliteter betød noget videre, vejer det tungere, at tyskerne tilsyneladende kun så fordel i at opretholde det gode forhold til embedsmændene, så de slap for selv at have bøvlet med at administrere landet. Derfor fik de danske kz-fanger i mange tilfælde lempeligere kår end de fleste an-

dre, da nazisterne tillod, at de modtog nødforsyninger, Røde Kors-pakker, der ofte kunne udgøre forskellen mellem liv og død. Omkring 600 danskere omkom i de tyske lejre.

Den næste udgivelse kan ses som en slags opsummering af hvad vi ved om besættelsen her i begyndelsen af det 21. århundrede. *Spærretid* er katalog til udstillingen på Nationalmuseet af samme navn og indeholder 55 korte artikler på 3-4 sider hver. Kataloget er æstetisk meget flot og vellykket og er meget velillustreret med såvel fotografier, malerier, plakater og mange billeder af udstillingsgenstande. Historien bag udstillingen/kataloget er en historikerkonference i marts 2004, hvor Nationalmuseet blev opfordret til at lave en udstilling om hverdagslivet under besættelsen. Ønsket var næppe tilfældigt og repræsenterer uden tvivl et reelt ønske om at få et bredt funderet billede af tiden. De fire forfattere prætenderer ikke at frembyde ny forskning, men giver ofte en ny vinkling af stoffet. Vi kommer vidt omkring i de indholdsmættede og velskrevne artikler: fra jazz og swing-pjatter til danske østfrontsfrivillige over Frøselelejren – foruden erstatningskaffe, sabotage, våbenedkastninger, samarbejds politik og meget mere. Temaartiklerne krydres med sideblik ud til krigssituationen i Europa, og da mange artikler leder videre til de næste, gives læseren et glimt af en større sammenhæng.

Af størst interesse finder jeg artiklen »DSNAP« om de danske nazister. I stedet for at forklare de demokratifjendtlige kræfters tiltrækningskraft igennem en særlig totalitär tidsånd eller igennem menneskelig dårskab, således som det ofte ses i historieskrivningen,¹⁷ vil denne artikel først forklare, hvorfor nazisterne fravalgte demokratiet. Operationen kræver, at man som udgangspunkt accepterer den tanke, »at kommunismen indeholder en trussel om samfun-

dets opløsning, mens demokratiet synes at være et system med indbyggede svagheder.«¹⁸ Men selv om denne tilgang til emnet synes frugtbar, kommer artikelforfatteren desværre ikke disse angivelige svagheder nærmere end antydningen af, at demokratiet medfører splittelser i samfundet.¹⁹ Det svæver således i luften, om der overhovedet var grund til at vende sig imod kommunismen eller være kritisk indstillet over for (det daværende?) demokrati.

Fragmenter

»Modstandskampens år var trods alt en lykkelig tid, som forhåbentlig aldrig vender tilbage.«²⁰

Citatet stammer fra den socialdemokratiske politiker Karl Kristian Steincke og siger, at besættelsestiden alligevel ikke var helt værst, for den gav sine unge sønner et mål med livet. Bemærkningen forvandles fra morsom til direkte taktløs, når man tænker på de store risici, frihedskæmperne måtte se i øjnene, hvis de blev fanget af Gestapo eller deres danske håndlangere. Journalisten Peter Øvig Knudsen maler i bogen *Birkedal* fra 2004 et skræmmende billede af nogle af de sidstnævnte, de ryggesløse og afstumpede stikkere i torturgruppen under ledelse af Ib Birkedal Hansen. Fortællingen er bygget op i lag, hvor læseren følger forfatteren, mens han nysgerigt graver sig dybere og dybere ned i sagen, der slutter med den autodidakte torturbøddel Birkedals henrettelse den 20. juli 1950. Den velskrevne fortælling om den kvindebedårende sadist er spændende som en roman, men den er også uden de store sidesving udi den historiske kontekst. Da der ikke findes kilder, der fortæller om Birkedals drivkraft, unnlader Knudsen at byde ind på

eftertidens enorme problem med at forstå enkeltmenneskers ufattelige grusomheder under verdenskrigen.

I stedet går forfatteren en anden vej i bogens slutning. Historien er, at flere af gruppens medlemmer pludseligt blev sindssyge, da de blev fængslet kort efter besættelsen, og selv i en tid hvor dødsstraffen momentant er genindført, henretter man ikke mentalt syge personer. Ib Birkedal var ikke anderledes end sine underordnede, for han opførte sig også mere og mere mærkeligt, og psykologerne havde svært ved at afgøre, om han spillede eller ej. Elegant opstiller forfatteren så dilemmaet: Skulle man lave den sidste mentalundersøgelse af en patient, der måske/måske ikke simulerede, og dermed udsætte sagen og muligvis se i øjnene, at den dømte slet ikke ville blive henrettet – eller skulle man ignorere problemet og forcere sagen, mens politikerne endnu havde mod til straffe med døden? Når retsvæsenet i denne sag valgte at se bort fra, at tvivlen skal komme den anklagede til gode, antyder Knudsen forklaringen: At henrettelsen af Ib Birkedal Hansen, der var den sidste der led dødsstraffen i Danmark, var udset som symbolsk slutpunkt for generalopgøret med besættelsestidens forbrydere, så det danske samfund nu endeligt kunne bevæge sig mod fremtiden igen.

Med den næste bog – Eli Fischer-Jørgensens og Jens Eges *Interneringskartoteket. Om Carsten Høeg og hans gruppe under besættelsen* – bevæger vi os i ny retning. Den illegale kamp mod tyskerne og de danske landsforrædere var nemlig ikke alene gjort af dramatik og hjemmelavede bomber, men også af hårdt, kedsomt slid. Da det hen i mod slutningen af 1944 blev tydeligt, at verdenskrigen lakkede mod enden, blev det bestemt, at så vidt muligt alle landsforrædere skulle registreres, så det fremtidige politi sammen med modstandsbe-

vægelsen havde noget at gå efter, når de snart skulle fængsle forræderne. De allerede bad drivkraften bag Frihedsrådet, Frode Jacobsen, om at finde en person der kunne forestå dette, og han opfordrede filologiprofessor Carsten Høeg til at påtage sig arbejdet. Høeg sagde ja og samlede hurtigt en gruppe unge myreflittige mennesker om sig og påbegyndte en omhyggelig registrering ud fra eksempelvis diverse nazistiske publikationer og kommunisternes optegnelser om udmeldte SA-mænd. Carsten Høegs grundige arbejde sigtede på at så få som muligt blev uretfærdigt stemplet som landsforrædere, og personoplysningerne blev derfor klassificeret grundigt alt efter deres pålidelighed. Det blev til over 40.000 kort, der fyldte 74 store kartotekskasser, før befrielsen den 5. maj.

Gruppens enorme arbejde er beskrevet tidligere, men da rent overordnet.²¹ Nærværende bog består af flere enkelt-afsnit: Vi læser om gruppens historie; der er en varm biografi af Høeg skrevet af hans datter Mette Konow; Carsten Høegs ekstremt grundige retningslinier for opbygningen af kartoteket; optryk af senere breve fra flere gruppe-medlemmer samt uddrag fra Jens Eges dagbog. Bogen rister en fin, velfortjent minderune over ildsjælen Carsten Høeg. Selv om historien om gruppens indsats er spændende, kan man som læser ikke komme uden om den mistanke, at bogen nok skulle have haft mere enhedspræg, hvis den skulle være udkommet på et andet tidspunkt end jubilæumsåret 2005, hvor udgivelsesgrænserne synes at være ret vide for historisk litteratur om de fem onde år.

Den tredje og sidste udgivelse jeg har valgt at præsentere under overskriften »Fragmenter« adskiller sig væsentligt fra begge de to ovenfor nævnte. Leksikonet *Hvem var hvem 1940-1945* – der er redigeret af John T. Lauridsen, Aage

Trommer og Hans Kirchhoff og har omkring 50 historikere m.m. på skribentlisten – supplerer godt sin forgænger, *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-45*. Nærværende leksikon, der byder på mere end 500 korte, velskrevne biografier, kan samlet ses som et udtryk for en nuanceret faghistorisk dagsorden for det nye årtusinde. Læseren møder således et stort og omfattende personudvalg, som ved siden af mere åbenbare valg som politikere, modstandskæmpere, danske kulturpersonligheder og tyske militærfolk også yder plads til mindre kendte danske nazister og de danske erhvervsfolk, der udnyttede besættelsen til at skaffe sig store tyske ordrer.

Det er velkendt, at gamle modstandsfolk og eftertidens historikere ofte har stærkt divergerende opfattelser af de fem år.²² Det viser sig ikke kun på det overordnede tolkningsplan omkring modstandskampens reelle betydning, men også i vurderingen af enkeltpersoner. Et eksempel (et andet er nedenfor) er den konservative politiker John Christmas Møller, som i øvrigt er oplagt at tage fat i her, da hans billede pryder såvel leksikonets forside som vandmærket på første side ved hvert af de alfabetiske afsnit. Han synes derfor at spille en stor rolle i den fortælling, som leksikonet *so wie so* formidler. Christmas Møller havde uden nogen tvivl stor symbolsk betydning i den særlige danske kamp mod nazismen, da han tidligere end andre politikere tog bladet fra munden og talte Berlin midt imod. Ifølge gamle modstandsfolk var hans rolle næppe så vigtig i begivenhedernes verden, og det synes det vigtigste hos dem.²³ Nærværende leksikon indskriver sig omvendt i en tradition i dansk politisk historieskrivning, hvor John Christmas Møller er nær personificeringen af den gode (borgerlige) politiker.²⁴ Undtagelsen der bekræfter reglen, kan man sige. For efterkrigstidens intellektuelle

miljø har ikke været så venligt stemt mod konservative idéer, at det gør noget.²⁵ Måske derfor spejles bogens opslag over andre kendte konservative politikere som Aksel Møller, Poul Sørensen og Ole Bjørn Kraft lige frem i Christmas Møllers lys.

Neokonsensus i to varianter

Anne Wolden-Ræthinges (også kendt som journalisten Ninka) interviewbog *Om lidt er de borte. Modstandsbevægelsens topfolk fortæller* fra 2005 er måske det sidste indlæg i efterkrigstidens debat om Danmark og de fem år fra ledende modstandsfolk. Bogen byder på ti spændende interviews – som alle er fra slutningen af 1980'erne – med kendte navne som eksempelvis Frode Jakobsen, Jørgen Kieler, Ole Lippmann og Børge Houmann foruden et med besættelsesforskningens *grand old man*, Jørgen Hæstrup. Desuden indledes bogen med syv gamle artikler fra Ninka selv, som læseren godt kan springe over. Som nævnt har faghistorikere og gamle modstandsfolk ofte kollideret i tolkningen af *wie es eigentlich gewesen*. I disse interviews er tonen anderledes, hvilket uden tvivl skyldes, at eftertanken efterhånden har sat sit spor. De interviewede er således hverken enige om, hvorvidt frihedskampen reelt var vigtig for krigens militære udfald, eller om dens betydning var symbolsk; skulle den illegale kamp vække den danske befolkning til modstand, eller var dens reelle betydning begrænset til den enkelte frihedskæmper? Således fremstår ofte billedet af en slags spontant opstået arbejdsdeling mellem politikerne og frihedskæmperne. Modstandsmanden Jørgen Jespersen siger således, at: »respekten for myndighederne gik jo i nogen grad fløjten under krigen. På den anden side kan man også sige så meget andet. Hvis vi ikke som baggrund havde haft

et nogenlunde normalt fungerende samfund at falde tilbage på, så havde vi næppe kunnet udføre de ting, vi gjorde, og sådan er livet fuld af paradokser.«²⁶

Ligesom historikerne og modstandsfolkene er uenige om hvor trykket skal ligge i historien om John Christmas Møller, hersker der også uenighed om tolkningen af historien om kaptajn Svend Schjødt-Eriksen. Han var medlem af den såkaldte Lille Generalstab og havde hovedansvaret for fordelingen af de svenske våben der illegalt kom til Danmark fra sommeren 1944. Da det i stort omfang lykkedes Schjødt-Eriksen at undgå våbenleverancer til de mest aktive grupper – kommunisternes – er *Om lidt er de borte* nærmest klinisk renset for sympati for hans person. Eksemplet viser hvordan vurderinger tager farve alt efter konteksten: Under krigen var modstanden mod den nazistiske fjende altoverskyggende, hvorfor det for frihedskæmperne er utilgiveligt, at Schjødt-Eriksen forhindrede, at modstandsbevægelsen blev så effektiv, som den nok kunne have været. For eftertiden, som åbenbart mener at vide, at modstandskampen uanset hvad ikke ville få militære konsekvenser, stiller kaptajnen og hans gerninger sig i et andet lys. Nu synes det lettere at tilgive kaptajn Schjødt-Eriksen hans politik overfor modstandsbevægelsen (og kommunisterne ikke at forglemme).²⁷ For efter 1989 er det blevet lettere at se, at kommunismen måske var den største trussel mod demokratiet i det forgangne århundrede – hvorfor det han gjorde måske alligevel ikke var så galt.²⁸

I Bo Lidegaards magnum opus *Kampen om Danmark 1933-45* – en opstrammet udgave af hans bidrag til Dansk Udenrigspolitikks Historie, *Overleveren*, fra 2004 – vendes rollerne om, og modstandskampen hensættes til baggrunden. Dette er konsensushistorie set fra oven. *Kampen om Danmark* er et

full-blown forsvar for samarbejdspolitikken, som ifølge forfatteren var klog og besindig og betød, at Danmark i forhold til flertallet af europæiske lande kom ud af krigen med minimale tab såvel menneskeligt som materielt. Den illegale modstand gav den ønskede respekt hos de allierede – som i øvrigt hele tiden havde fuld forståelse for danskernes svære situation, når man (for)handlede med tyskerne. Tesen har vakt opsigt og modstand, for den piller ved det billede, der senere er opstået: At samarbejdet med besættelsesmagten var så moralsk suspekt, at alle fordele overdøves. Undervejs rehabiliteres samarbejdspolitikens berygtede hovedmand, stats- og udenrigsminister Erik Scavenius – og det gør ikke tesen mindre om-diskuteret.²⁹ Uanset om kritikken er berettiget eller ej, er *Kampen om Danmark* så velgennemtænkt, at mange brikker og detaljer falder på plads for læseren.

Bo Lidegaard mener, »at kampen om Danmark må forstås som den danske udgave af det store europæiske opgør mellem totalitære ideologier og parlamentariske demokratier, og at udviklingen i 1930'erne derfor er en uomgængelig del af historien om krigen og besættelsen.«³⁰ De danske demokratiske partier havde ifølge forfatteren allerede i 1930'erne held til at knæsette credoet om, at en antidemokrat ikke også kunne være national, hvorfor demokratifjenderne var dømt ude for det nationale fællesskab. Det demokrati der blomstrede, var derfor netop et konsensusdemokrati vendt imod de totalitære kræfter og med udbredt støtte i befolkningen. Undervejs samlede de demokratiske partier sig om det demokratiske styre og indgik forlig med hinanden for ikke at udstille de afgrundsdybe kløfter, der adskilte dem i deres forpligtigelser overfor kernevælgerens økonomiske interesser.

Der er dog en enkelt mistone. Når Bo

Lidegaard nævner samlingsregeringen fra starten af juli 1940, hvor der kom borgerlige ministre i regeringen for at Danmark kunne stå i samlet front, undlader han at nævne det ret væsentlige forhold, at enigheden var betinget: Venstre gik primært ind i samarbejdet i håbet om, at man ad denne vej kunne nedskære blandt andet statens sociale budget.³¹

Afslutning

Som antydet sidst i indledningen vil jeg afslutningsvis pege på et emne, hvor forskningen efter min mening med fordel kan sætte ind. Tabersidens argumenter imod demokratiet mangler endnu at blive belyst i parlamentarisk sammenhæng. Selv om Bo Lidegaard ikke eksplicit skriver det, ligger det i forlængelse af hans tese, at det danske demokrati var endeligt accepteret senest i 1945. Med det udgangspunkt er det imidlertid svært at forklare, at der kom en ny Grundlov allerede i 1953, der radikalt ændrede opbygningen af det danske demokrati.³² Jeg tror med andre ord ikke, at politikerne i tiden mellem 1945 og 1953 mente, at demokratiets eksistens var sikret i al fremtid. Erfaringerne med demokratikritikkens nylige, frygtelige konsekvenser var præsent, og den uden tvivl bedste måde at hindre parlamentsleden i at genopstå var at tilpasse styret, så det stod så stærkt som muligt. Da kommunismen – der kun ville se fordel i at vælgerne vendte sig imod demokratiet – dengang stod faretruende, var truslen igen aktuel.³³ En måde at undersøge om mit postulat har noget på sig er at gå hinsides den idealistiske sfære og ned i maskinrummet; ned til den institutionelle opbygning af 1930'ernes danske styre.

Når jeg mener, at 1930'ernes kritik af det *eksisterende* demokrati ikke kun var galimatias, forklarer det til dels, hvorfor

datidens demokratidiskussion var så udbredt og kritikken af styret så acceptabel, for det havde ikke udelukkende noget at gøre med tidsånd: Problemerne var faktisk reelle nok. Vanskelighederne bundede uden tvivl i, at Danmarks på sin vej mod industrialiseringen havde et utidssvarende politisk styre, der var tilpasset et relativt stabilt landbrugsland. I den optik bliver besættelsen til en parentes, som egentlig ikke ændrede den økonomiske strukturudvikling i den større sammenhæng, men blot omdefinerede spillereglerne i et halvt årti.³⁴ Med Grundloven af 1953 blev den politiske sfære (igen) tilpasset samfundsudviklingen.

Før den nye Grundlov bestod Rigsdagen af et førstekammer, Landstinget, og et andetkammer, Folketinget. Regeringen udgik af sidstnævnte, men på det lovgivende område havde de to kamre ens kår og kunne nedlægge veto mod hinandens lovforslag. Når de to kamre havde forskellige blokpolitiske flertal, kunne tokammersystemet handlingslamme demokratiet – og lade hånt om hvilken vej vælgerne mente, Danmark skulle tage. I første halvdel af det 20. århundrede buldrede Socialdemokratiet frem hjulpet af de store vælgervandringer, der igen var affødt af industrialiseringen, og dannede en flertalsregering med Det radikale Venstre i 1929. Det borgerligt dominerede Landsting fik en frist til 1936, fordi medlemsudskiftningen foregik med en knap tiårig forskydning i forhold til Folketinget. Da kun halvdelen af Landstinget var på valg hvert fjerde år, sad alle medlemmer otte år, mod kun fire i Folketinget.³⁵ Beslutninger blev alligevel taget, når tre af de fire gamle partier ville skære i de stadigt mindre forsvarsbudgetter, og Venstre – der havde magten i Landstinget – lod gang på gang de konservative i stikken.

En af de mest berømte tildragelser i Danmarkshistorien er Kanslergadeforli-

get i 1933, hvor Venstre handlede med SR-regeringen. Dette er i eftertiden blevet brugt som et bevis på, at de demokratiske partier stod sammen, og datidens demokrati virkede glimrende.³⁶ Set i parlamentarisk kontekst er sagen dog mere kompliceret, og forliget synes at have mere at gøre med økonomiske hensyn til forligspartiernes kernevælgerne (særligt Venstres), end det er udtryk for sammenstimlen i forsvaret for demokratiet.³⁷ Når landbrugspartiet Venstre enedes med de blokpolitiske arvefjender fra regeringen om et stort forlig af samfundsøkonomisk betydning, skyldtes det, at partiet var presset fra højre – fra det semifascistiske LS. Denne interesseorganisation søgte at nå ud til de samme som stemte på Venstre og ville uden tvivl få fornyet vind i sejlene, hvis ikke Venstre gjorde noget for landmændenes pengepung.³⁸ Derfor er det nok ikke for meget at sige, at demokratiet skylder sine kritikere sin største sejr i 1930'erne.

Min pointe er ikke at afvise, at der kunne laves love og forlig dengang, for det viser eksemplerne, at man kunne. Disse undtagelser synes omvendt at være mere historisk og tilfældigt betingede, end hvad parlamentarismens logik ellers tillader – i hvert fald håber jeg at have vist, at datidens styre ikke uden videre virkede lydefrit. Man kan indvende, at jeg har bevæget mig langt væk fra besættelsestiden. I forlængelse af den røde tråd, som er afledt af Dahl-tesen, virker det dog naturligt at tage denne omvej, hvis vi skal søge at forstå, hvorfor mange danskere dengang tog parti for demokratiets fjender. Der synes ikke at være lang vej fra demokratikritik til omfavnelsen af diktaturet.

1. Citeret i Anne Wolden-Ræthinge, s. 198.
2. Museumsdirektør Carsten U. Larsen i Lundbak (red.), s. 8.
3. Jakob Spørensen: »Den sidste anstændige krig«, www.historie-nu/anden_verdenskrig.htm, 2004.
4. Hans Fredrik Dahl: »Den nye krigen om krigen«, *Nytt Norsk Tidsskrift* 1997, nr. 2.
5. Sml. Hans Kirchhoff: »Besættelsen og den ny moralisme«, *Politiken* 07.04. 2000.
6. Claus Bryld: »Besættelseshistorien – på vej mod tomhed eller et nyt paradigme?«, *Den jyske Historiker*, nr. 75-76, 1997, s. 146f.
7. Lundbak (red.), s. 14.
8. Mikkel Kirkebæk, s. 27.
9. Mikkel Kirkebæk, s. 22.
10. Ernst Nolte: *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945*, Frankfurt a/M 1988.
11. Hans Boll Johansen: *Latter i dødens skygge. Louis-Ferdinand Céline. Liv og værk*, København 1999, s. 102.
12. Se også Richard Vinen: *A History in Fragments. Europe in the Twentieth Century*, London 2000, s. 15.
13. Mikkel Kirkebæk, s. 400.
14. Bernard Eric Jensen: *Historie – livsverden og fag*, København 2003, s. 140.
15. E-mail af 12.12. 2005 fra museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen til forfatteren.
16. Jørgen Barfoed: *Helvede har mange navne*, København 1969 (genudgivet 1994).
17. F.eks. John T. Lauridsen: *Dansk nazisme. 1930-45 – og derefter*, København 2002, s. 37ff; Bent Jensen, *Stalinismens fascination og de dansk venstreintellektuelle*, København 1984; Adam Holm, *I opposition til fortiden. En teoretisk analyse af idégrundlaget bag mellemkrigstidens radikale konservatisme i Danmark*, [utrykt ph.d.-afhandling 2002]. Den samme tendens ses også på internationalt plan, fj. Mark Mazower: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London 1998, s. 468.
18. Lundbak (red.), s. 44. Den samme tendens ses også på internationalt plan, fj. Mark Mazower: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London 1998, s. 468.

19. Lundbak (red.), s. 49.
20. Preben Dich (udg.): *Forældede tanker er altid aktuelle. Politikeren og satirikeren K.K. Steinckes bidske aforismer og strøttanker*, Lyngby 2003, s. 35.
21. Ditlev Tamm: *Rejsopgøret efter besættelsen*, 1-2, København 1984, s. 104-11.
22. Claus Bryld & Anette Warring: *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde 1999, s. 387.
23. F.eks. Flemming Junckers (s. 298) og Svend Truelsens (s. 164f.) udsagn i Anne Wolden-Ræthinges nedenfor anmeldte interviewbog.
24. Per Stig Møller: »Myten om John Christmas Møller – og virkeligheden«, *Bogens Verden*, nr. 4, 1993.
25. Frederik Stjernfelt & Søren Ulrik Thomsen, *Kritik af den negative opbyggelighed*, Valby 2005, s. 66f.
26. Anne Wolden-Ræthinge, s. 277.
27. Jf. *Hvem var hvem*, s. 321f.
28. Jf. Bo Lidegaard, s. 477.
29. Britta Stenstrup: »Kampen om Scavenius' eftermæle«, *Berlingske Tidende* 09.11. 2003.
30. Bo Lidegaard, s. 9.
31. Sml. Bo Lidegaard, s. 213 og Joachim Lund: »Mellem fædreland og flæskeprier. Partiet Venstre under besættelsen«, i: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København 2003, s. 140.
32. Sml. Tim Knudsen: *Da demokrati blev til folkestyre*, København 2001, s. 145f.; Søren Eigaard: *Idealer og Politik. Historien om Grundloven af 1953*, Odense 1993, s. 11f, s. 324.
33. Jeg skylder lektor, lic.phil. Nils Arne Sørensen denne pointe.
34. Jf. Nils Arne Sørensen: »Danmarkshistoriens vigtige parentes« i: Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København 2003, s. 346f.
35. Svend Thorsen: *Danmarks Rigsdag. Folkeudgave*, København 1949, s. 71. Se også Mogens Rüdiger: *Statens synlige hånd. Om lovgivning, stat og individ i det 20. århundrede*, Aarhus 2003, s. 59.
36. F.eks. Bo Lidegaard, s. 32, s. 40.
37. Jf. Niels Finn Christiansen: »Kanslergadeforliget«, *Den Store Danske Encyklopædi*, CD-ROM 2004.
38. Bo Lidegaard, s. 53, s. 32.

Litteraturnyt

HISTORIOGRAFI, HISTORIE TEORI OG METODE

Per H. Hansen og Jeppe Nevers (red.):
Historiefagets teoretiske udfordring.
(Syddansk Universitetsforlag, 2004).
260 s., 248 kr.

Siden postmodernismen med dens heterogene og udfordrende teoretisk-metodiske indsigter ramte det danske historiefag i begyndelsen af 1990'erne, er der med jævne mellemrum udsprunget kombinerede debat- og lærebøger, som har skullet introducere nye tilgange og problemstillinger i den historiske forskning. Henvendt til både historiestuderende og ældre historikere er antologien *Historiefagets teoretiske udfordring* med sine 12 artikler omhandlende den sproglige vending, semiotik, narratologi, konstruktivisme, tid, kaosteori, begrebshistorie og erindringshistorie ikke blot det sidste skud på denne stamme, men til en vis grad også ét af de mere vellykkede.

På den ene og positive side bærer flertallet af de enkelte artikler således præg af at være vidensmættede, eksemplificerende, gennearbejdede, velskrevne og gensidigt afstemte i forhold til hinanden. En præstation, der bestemt er beundringsværdig set i forhold til de i udgangspunktet beskudte retningslinjer, forfatterne har haft at arbejde efter, samt det faktum at en række af bidragene behandler de samme teorier.

På den anden og negative side lider antologien imidlertid som helhed af en mangel på overordnet målsætning og afgrænsning. Ved at satse på en emnemæssig mangfoldighed og simultant af-

stå fra formuleringen af en konsistent problemstilling eller tematik som omdrejningspunkt for alle artiklerne, lades læseren uundgåeligt tilbage med en underlig følelse af tomhed efter endt læsning; Hvad så nu? Hvad er det, der gør denne antologi nødvendig ud over de enkelte artikler i sig selv? Hvad er det, der forener de forskellige artikler bortset fra den – i øvrigt overdrevne – påstand om, at de repræsenterer en række nye tilgange til historiefaget?

Selvom redaktionen i den indledende artikel, »En teoretisk udfordring til historikerne?« har forsøgt at besvare dette ved dels at henvise til historiefagets og metodeundervisningens reale teoretiske udvikling igennem de sidste år, dels at præsentere fire problemfelter, forekommer disse mig ikke at være særligt overbevisende grundet deres selvmodsigende karakter: I forbindelse med gennemgangen af historiefagets teoretiske udvikling skriver Jeppe Nevers og Per H. Hansen således, at »Når vi synes, det er nødvendigt med en bog som den her, er det fordi, vi begge har oplevet de problemer, der opstår, hvis man lader kildekritikken dominere i metodeundervisningen. Vi behøver blot at nævne, hvordan metodeundervisningen foregik på Syddansk Universitet frem til sidste halvdel af 1990'erne [...] Undervisningen lå kort og godt snublende tæt på et materielt kildebegreb« (s. 8). At dette argument umiddelbart virker overbevisende skal ikke benægtes, men som citatet antyder, er der imidlertid foregået en udvikling i mellemtiden, og spørgs-

målet er derfor hvilken. I forlængelse af ovenstående beskrives følgende: »Siden er det vist hævet over enhver tvivl, at der er sket noget i det danske historiefag. Det er tydeligt, når man for eksempel ser på videnskabelige tidsskrifter eller på de mange studenteropgaver, der på den ene eller anden måde har ladet sig inspirere af diskursanalyse, begrebshistorie, mikrohistorie, narratologi, dekonstruktion, diskursanalyse, den ny kulturhistorie, socialkonstruktivismen osv.« (s. 8), og endnu nogle få linjer senere: »Inspireret af Chalmers er principet om 'observationsudsagnetes teoriafhængighed' blevet udenadslære på de fleste metodekurser.« (s. 9). Bortset fra i første instans at dementere, at det nye ved tilgangene, der præsenteres i antologien, er, at de er nye, synes altså selve argumentet for nødvendigheden af bogen med hjemmel i metodelærens manglende udvikling ikke at være så relevant endda, idet der jo ifølge redaktionen selv er sket en forandring i netop metodeundervisningen!

Hvad det andet argument for selve bogens relevans angår, så drejer det sig som nævnt om introduktionen af en række problemfelter i form af »virkelighed/fortidig virkelighed«, »sproget i kilderne«, »sproget i historien« og »årsagsforklaringer«. Spørgsmålet er imidlertid, hvor centrale disse problemfelter egentlig er, når det kommer til stykket. For det første kan det således undre, at antologien overhovedet ikke er bygget op om disse fire problemfelter; når nu man har gjort sig anstrengelser for at introducere en række overordnede problemfelter, hvorfor så ikke gå planken ud og følgelig også strukturere bogens artikler herefter? Man får unægtelig det indtryk, at de problemfelter, der ifølge redaktionen går igen i de forskellige artikler, måske ikke spiller en så betydelig rolle alligevel – hverken for bogen som helhed eller de enkelte artikler i øvrigt.

Og det er der faktisk noget om. Læser man således, for det andet, de enkelte bidrag igennem med deres respektive 'problemkasse' i bagehovedet, synes denne nemlig ikke altid at have spillet nogen større rolle i og under udformningen af de enkelte artikler. I tillæg hertil kunne man også spørge, om det set fra et introduktionsmæssigt synspunkt af de enkelte artikler ikke havde været bedre blot at have givet en regulær og simpel præsentation af deres respektive indhold og indfaldsvinkel uden brug af overordnede problemfelter?

Som det burde fremgå af ovenstående, er det derfor ikke antologien som en samlet helhed, der begrunder dens relevans, men derimod de enkelte artikler i sig selv. At den her fremførte kritik selvfølgelig kan afvises med henvisning til, at der er tale om en traditionel og uundgåelig svaghed for genre generelt set, skal jeg ikke benægte, men ikke desto mindre forekommer det mig at være en svaghed, der er særligt nærværende i dette tilfælde.

Det er ikke hensigten, at denne anmeldelse udelukkende skal koncentrere sig om antologiens ikke synderligt heldige indledning, men jeg bliver alligevel nødt til kort at spørge ind til endnu et forhold ved denne, inden de andre bidrag skal kommenteres. Dette handler om selve betegnelsen 'den teoretiske udfordring' og historiefagets teoribegreb.

Således fremhæves det med rette, hvorledes teoribegrebet siden dets indtræden på den danske faghistoriske scene i begyndelsen af 1800-tallet grundlæggende har befundet sig i opposition til historievidenskabens kildekritiske ideal qua dets kobling til i første omgang den spekulative tradition indenfor historiefilosofien og i anden omgang de verdenssyneser, der fremkom med blandt andet den historiske materialismes popularitet i 1970'erne. Denne negative

identificering fører følgelig Nevers og Hansen frem til en definition af betegnelsen 'den teoretiske udfordring': »Når vi taler om en teoretisk udfordring [...] tænker [vi] i grunden på to ting – dels at historikerne i højere grad end hidtil bør overveje grundlaget for deres arbejde, og dels at disse overvejelser i mange tilfælde kan ekspliciteres til begreber og principper, der kan få konsekvenser for den empiriske praksis ved at åbne døren til nye problemstillinger og tilgange« (s. 9). En tankegang de fleste historikere inklusive undertegnede ved første øjekast næppe vil og kan være uenige i.

Spørger man imidlertid nærmere ind til, hvad dette grundlag, der skal overvejes, i grunden er eller bør bestå af, forekommer billedet dog at være ret grumset. Når forfatterne umiddelbart efter denne opfordring finder det nødvendigt at afgrænse historikernes teoretiske udfordring og begrebet om historieteori fra filosofiske overvejelser, men ikke fra teorier om forholdet mellem sprog og historie eller økonomiske og samfundsmæssige forhold, må man nødvendigvis spørge, om man så ikke er lige vidt med hensyn til indholdet af teoribegrebet? I øvrigt har jeg mere end svært ved at forstå følgende passus, der optræder i forbindelse med ovenstående: »Det vil næppe føre til noget konstruktivt, hvis historikere lader historieteorien blive til erkendelsesteori. Vi har ikke forudsætningerne herfor, og det er heller ikke grundrationalet i et historiefag, der i mange år har været en kende stolt af dets solide empiriske forankring [...] Men det er afgørende nødvendigt, at denne empiriske forankring kobles med en teoretisk og metodisk bevidsthed, der kan lede uden om forestillinger om en en-til-en korrespondens mellem empiri og omverden – fortidig såvel som nutidig.« (s. 9-10).

Hvordan kan man adskille empiribegrebet fra erkendelsesteori? Indebærer

forholdet mellem empiri og omverden ikke nødvendigvis en teoretisk forståelse af, hvad der er i verden i traditionel filosofisk forstand? Og hvis der med historiefagets solide empiriske forankring menes kilde/datamaterialet, hvad er da dets ontologiske status i forhold til fortidig og nutidig virkelighed? Handler historiefagets kildekritiske ideal og begrebet om kilder ikke netop om erkendelsesteori og ontologi? Jeg har unægtelig vanskeligt ved at se det frugtbare i et teoribegreb og »en teoretisk udfordring«, der på forhånd udelukker al tale om filosofi forstået som ontologiske og epistemologiske overvejelser. En holdning, jeg til alt held ikke er alene om, i fald man skal tro flere af antologiens artikler inklusive det andet bidrag, der om noget må betegnes som et stykke gedigent filosofisk arbejde med relevans for historikere, der står overfor en nærmere teoretisk udredning af grundlaget for deres arbejde.

I artiklen, »I hvilken forstand eksisterer fortiden? Nogle historiefilosofiske betragtninger«, præsenterer og diskuterer filosofen David Favrholdt således de tre filosofiske emneområder tid og ontologi, socialkonstruktivismen og skepticiseringen angående årsagsforklaringer i relation til historiefaget. Mens de to sidstnævnte emner næppe kan siges at være ukendt land for historikere, er spørgsmålet om tid og ontologi i relation til historisk forskning derimod endnu et forholdsvist uopdyrket felt blandt teoretisk orienterede historikere. At dette er tilfældet kan på mange måder undre al den tid historiefaget i højere grad end andre fag netop er tvunget til at excellere i tidslige fænomener, idet ethvert historisk objekt per definition er i tid i kraft af at være fortidig. På dette punkt er Favrholdts artikel derfor et overordentligt kærkomment opråb – også selv om han efter min mening attribuerer historiefaget et andet tidsbegreb og der-

med en anden eksistensforståelse af fortiden end tilfældet er.

I artiklen tages der afsæt i den engelske Cambridge-filosof John M. Ellis McTaggart's berømte 1908-artikel »The Unreality of Time«, hvor skellet mellem en dynamisk og statisk tid for alvor blev knæsat i den fagfilosofiske diskussion. Med reminiscenser til de to gamle Flod- og Kronos-tidsymboler implicerer det dynamiske tidsbegreb en forståelse af eksistens som værende begrænset til nuet. Mens nutiden har eksistens, er det ikke tilfældet for hverken fortiden eller fremtiden. Den dynamiske tidsopfattelse har som konsekvens, at selv om ting og hændelser kan betegnes som enten fortidige, nutidige eller fremtidige, er de kun virkelige i nuet; forinden og efter mangler de helt eksistens i egen-skab af netop at være fortidige eller fremtidige. Mens den dynamiske tidsopfattelse altså indebærer et meget bastant og begrænset begreb om eksistens, er det samme imidlertid ikke tilfældet for den statiske tidsopfattelse.

Med mindelser om tiden som en pil eller linie implicerer det statiske tidsbegreb en forståelse af fortiden, nutiden og fremtiden, som havende samme grad af eksistens. Ontologisk set er der ingen forskel på om en ting eller hændelse eksisterer i fortiden, nutiden eller fremtiden. Synspunktet indebærer selvfølgelig ikke, at alt eksisterer nu. Det, der eksisterer i fremtiden, eksisterer i fremtiden og ikke i nutiden, og tilsvarende det, der eksisterer i fortiden, eksisterer i fortiden og ikke i nutiden.

Man kan nu spørge, hvilket af de ovennævnte tidsbegreber, der svarer bedst til historiefagets tidsopfattelse. I artiklen tillægger Favrholdt som nævnt ikke blot historiefaget en, efter min mening, fejlagtig tidsopfattelse, men gør det også på baggrund af en fejlagtig forståelse af måden, hvorpå fortiden eksisterer i historisk forskning. Han skriver

således: »Historikere beskæftiger sig med fortidige og til dels med nutidige begivenheder. Stillet over for valget mellem den statiske og dynamiske tidsopfattelse, vil de fleste tilslutte sig den dynamiske. Fortiden eksisterer ikke. Det materiale, som er historikernes hele emneområde, er de nu eksisterende kilder og levninger. Ud fra disse rekonstruerer historikerne, hvad der skete i fortiden« (s. 21). Heri mener jeg imidlertid ikke, han har ret. Hverken når det gælder valget mellem den statiske og dynamiske tidsopfattelse eller påstanden »fortiden eksisterer ikke« – for de såkaldte »nu eksisterende kilder og levninger. Det materiale, som er historikernes hele emneområde« besidder for historikerne en dobbelt eksistensstatus, som efter min bedste overbevisning nødvendigvis forudsætter den statiske tidsopfattelse og netop ikke den dynamiske. Fortiden eksisterer netop ved kilderne i historisk forskning, men kilderne eksisterer også ved fortiden i historisk forskning; dvs. vi historikere antager ikke blot, at fortiden har eksisteret, men at den eksisterer, for hvordan skulle kilderne i historisk forskning ellers være noget værd som udelukkende aktuelt eksisterende i nutiden og ikke-eksisterende i fortiden? Fortiden eksisterer som fortid, og nutiden eksisterer som nutid, men historiske kilder eksisterer både i fortiden som fortid og i nutiden som nutid. Dette er de historiske kilders dobbelte tidseksistensstatus, og derfor forudsætter vi en tidsteori, hvor fortiden eksisterer som fortid, nutiden som nutid og fremtiden som fremtid, dvs. den statiske tidsopfattelse. At Favrholdt så videre plæderer for en tredje (?) tids- og eksistensopfattelse, hvor fortiden ontologisk set ikke er noget ikke-værende, og »det ikke-værende, det der er datid, er relationer imellem ting, personer, dyr m.m., som ikke længere findes« ændrer ikke herved.

I øvrigt har jeg også svært ved at se, hvorledes denne opfattelse adskiller sig nævneværdigt fra det statiske tidsbegrebs eksistensforståelse. Men det er en anden historie, der må vente til en anden tid.

Som tidligere anført er der i antologien flere artikler, som emnemæssigt overlapper hinanden. To af disse er bogens tredje og tiende bidrag, der begge har den amerikanske filosof Charles Sanders Peirces semiotik – her i form af hans fireledede tegnbegreb (representamen, objekt, interpretant og grund) og hans skelnen mellem tre typer af tegnhenvisninger til objektet (ikon, indeks og symbol) – som det primære teoretiske omdrejningspunkt. Mens Anne Magnussen i »Politisk karikatur som kilder og tegn. En semiotisk fortolkning af et bombeattentat« dels diskuterer brugbarheden af Peirces semiotik som heuristisk og teoretisk ramme for historiske analyser, dels eksemplificerer dele heraf qua en analyse af to politiske karikaturer over et bombeattentat mod forlaget Amaika den 20. september 1977 i Spanien, forsøger Morten Thing i »Tegnene og historien« at udvikle et nyt historiesyn på baggrund af Peirces semiotik og indsigter fra narratologien.

For begge artiklers vedkommende gør det sig gældende, at de med al ønskelig tydelighed bekræfter den peirceanske-semiotiske tilgangs brugbarhed i og relevans for historiefaget. Ikke mindst synes muligheden for at inddrage og anvende ikke-traditionelle materialetyper som eksempelvis arkitektur, malerier, fotografier og skønlitteratur på lige linie med traditionelle tekstdokumenter i en historisk analyse at være en betydelig force ved tilgangen. Ved at gøre fortidens materielle spor, skrift såvel som billeder, til tegn, der nok henviser til objektet på forskellig vis, men alligevel befinder sig på samme begrebsmæssige niveau, muliggøres en hidtil

uset kommunikations- og betydningsudveksling mellem historiske kilder, historiker og kilder, fortid og nutid etc. Hvorvidt den peirceanske semiotik imidlertid nogensinde vil komme til at gå sin sejrsgang indenfor historiefagets mure, er dog en helt anden sag. Til trods for tilgangens åbenlyse fordele er der tale om et yderst svært tilgængeligt begrebsapparat, og for mig at se vil dets succes i sidste ende bero på muligheden af at kunne gøre dette mindre kompliceret end tilfældet er i dag.

Det fjerde bidrag i bogen, »Konstruktion og kontekst – konstruktivistisk historieskrivning mellem beskrivelse og forklaring« er leveret af Niels Brimnes. Med udgangspunkt i en gennemgang af henholdsvis fem »i dag klassiske« værker indenfor den socialvidenskabeligt inspirerede historieskrivning og to nyere artikler fra Den jyske Historikers 2002-temanummer *Ægteskab, sex og hor i historien* illustrerer Brimnes, hvorledes den ikke-diskursive kontekst siden 1980'erne langsomt er blevet trængt i baggrunden til fordel for konstruktivismen som forklaringsparameter for historiske forløb i historieskrivningen. Ifølge Brimnes er denne tendens ikke blot uheldig, men har også resulteret i en decideret manglende forklaringskraft i historiefaget. I artiklen gør Brimnes sig derfor til talsmand for det synspunkt, at »historikeren altid bestræber sig på at bringe konstruktionen og konteksten, diskursen og det ikke-diskursive i forbindelse med hinanden i analysen af historiske forandringsprocesser. Ikke sådan at den ene restløst forklarer den anden; men i en kompleks vekselvirkning, hvis præcise udformning givetvis kun kan afgøres i den konkrete analyse« (s. 64). En sympatisk og relevant opfordring til en ny tilgang, men desværre ikke én man som læser bliver mere klog af i praksis.

I det næste bidrag, »Den sproglige

vending og det funktionelle kildebegreb« tager Claus Møller Jørgensen fat på en række væsentlige og ganske oversete problemer i de sidste omtrent femten års historieteoretiske debatter om den sproglige vending; nemlig spørgsmålene om hvorvidt kildens status og reference til fortiden forandres med den sproglige vending i forhold til med det funktionelle kildebegreb, og hvorvidt den sproglige vending egentlig er forenelig med det funktionelle kildebegreb eller overskrider dette.

I artiklen skelner Jørgensen mellem to slags sproglig vending i form af henholdsvis en diskursteoretisk og en dekonstruktivistisk tilgang. Mens førstnævnte tilgang kort fortalt handler om at forskyde det historiske analyseobjekt fra fortidens virkelighed til fortidens italesatte diskurs om denne virkelighed, drejer den anden tilgang sig om at erstatte hele det historiske analyseobjekts fortidige referenceramme til fordel for en nutidig, æstetisk og politisk-moralsk argumentationskontekst. Hvor den diskursteoretiske sproglige vending altså nok indebærer et forandret syn på, hvad der er interessant at beskæftige sig med – teksten om virkeligheden frem for virkeligheden bag teksterne – opererer tilgangen trods alt fortsat med en fortidig kildemæssig referenceramme i form af en ophavssituation baseret på en levnsslutning. Med den dekonstruktivistiske sproglige vending derimod, er selve kildens reference til både en fortidig virkelighed og en fortidig diskurs herom imidlertid blevet sløjffet. Kildens kontekstuelle status er ikke længere afhængig af en tids- og sted-bunden ophavssituation, men derimod af hvorvidt den kan bruges til at underbygge nutidige argumenter med fremtiden for øje. På den baggrund konkluderer Jørgensen, at det funktionelle kildebegreb og dets forståelse af kildens status og reference til fortiden er forenelig med den sproglige vending forstået som en dis-

kursteoretisk tilgang, men ikke den dekonstruktivistiske sproglige vending.

Med de næste to bidrag overdrager antologien ordet til begrebshistorien. I den mildest talt fortrinlige artikel »Til begreberne! En skitse af to begrebshistoriske analysestrategier« giver Jeppe Nevers en klar og konsistent introduktion til henholdsvis Reinhart Kosellecks og Quentin Skinners begrebshistorier. Hvor Nevers i hovedsagen koncentrerer sig om at redegøre for de teoretisk-metodiske aspekter af Kosellecks begrebshistorie, dvs. hans definition af et begreb-begreb som en sprogvidenskabelig trekant bestående af ordskal, betydning og sagsforhold; hans metodiske skelnen mellem et betydningshistorisk niveau, hvor man kan skelne mellem en diakron og synkron analysedel, og et diskursivt niveau, hvor man kan skelne mellem de to undersøgelsesområder 'sproget som fængsel' og 'begrebet som våben', dér udfolder Poul Duedahl i »Når begreber dræber. En begrebshistorisk analyse af racebegrebet« den Koselleckske tankegang i praksis. Dette sker qua en veloplagt undersøgelse af begrebet 'races' skiftende og til tider konkurrerende betydninger som afstamning, type, underart og social konstruktion siden 1700-tallet.

Begrebshistorien bringer sproget i fokus og tematiserer dette som et selvstændigt og legitimt historisk analyseobjekt på linje med andre fænomener i fortidig virkelighed. Til forskel fra beslægtede sprogligt vendte analysestrategier som eksempelvis diskursanalysen og metafor-teorien, synes begrebshistoriens styrke imidlertid at være, at den både tager højde for sprogets dynamik og foranderlighed over tid samt de ikke-sproglige sagsforhold i historien. Omstændigheder, hvilke med al tydelighed anskueliggøres af Duedahls og Nevers kompetente og oplysende artikler om begrebshistorien og dens analytiske greb.

I antologiens ottende bidrag skiftes der endnu engang emne. Dette sker under overskriften »Erindringsens materialisering. Den amerikanske kollektive erindring og the Vietnam Veterans Memorial«, hvor Birgitte Madelung på kyndig vis anvender monumentet *The Vietnam Veterans Memorial* i Washington D.C. til et casestudie i konstruktionen af den kollektive erindring på baggrund af Benedict Andersons idé om 'det forestillede fællesskab', Pierre Bourdieus begreb om 'det sociale rum', Pierre Noras begreb om 'erindringssteder' og endelig Eric Hobsbawns begreb om 'invented traditions'. Til trods for Madelungs artikel er velskrevet og fuld af skarpsindige observationer i såvel den konkrete analyse som i forholdet mellem erindringshistorie og 'almindelig' historie – bl.a. på side 140, hvor der manes til besindighed med brugen af erindringshistorie som andet og mere end bindestregshistorie – kan man som nævnt i indledningen sætte spørgsmålstegn ved relevansen af endnu engang at anvende plads på at introducere den erindringshistoriske tilgang til historiefaget. Dette ikke mindst set i lyset af 1990ernes store projekt Humanistisk Historieformidling.

En indvending, der i høj grad også kan benyttes mod Mads Mordhorsts ellers ganske udmærkede artikel, »Fra bondefrigørelse til fødevarerindustri. Fortællinger som analytisk begreb«, hvor en række forskellige opfattelser af landbruget siden slutningen af 1700-tallet analyseres som fortællinger med henblik på dels at underbygge den tese, at landbruget i tiden omkring 1800 blev vævet ind som en væsentlig del af grundlaget for Danmarkshistorien og den danske identitet, og dels at modbevise Lyotards 1979-påstand om de store fortællingers død.

Derimod er Rasmus Dahlbergs opfordring til historikerne om at forsøge sig

med en kontrafaktisk tilgang til historiefaget et forholdsvis nyt og friskt teoretisk fænomen i det danske historiefags metodiske værktøjskasse. I artiklen »Roads not taken. Om kontrafaktisk og ikke-lineær historieskrivning« giver Dahlberg således ikke blot en række konkrete eksempler på kontrafaktisk historieskrivning hentet fra bl.a. militær- og krigshistorien, men underbygger tillige tilgangen teoretisk ved hjælp af kaosteoriens naturvidenskabelige opgør med den Newtonske mekanik og lineære forståelse af kausalitet. Der er ingen tvivl om, at den kontrafaktiske historieskrivning endnu befinder sig i sin vorden herhjemme, men det ville ikke undre, om tilgangen om få år er fast inventar i de historiestuderendes repertoire. Til gengæld tror jeg næppe, at forskere og andre professionelle historikere, der ikke tidligere har gjort brug af kontrafaktiske hypoteser eller kaosteoretiske analogier i deres arbejde, fremover vil være mere tilbøjelige hertil. Heller ikke efter endt læsning af Dahlbergs i øvrigt glimrende artikel.

Endelig skal det siges, at antologien afslutningsvis rummer et efterskrift, hvor Per H. Hansen på baggrund af de forskellige artikler og personlige oplevelser foretager sig en række optimistiske og velmenende refleksioner på sit fags vegne, samt en historieteoretisk begrebsliste, der er sammensat af Jeppe Nevers.

Ser man bort fra manglen på en overordnet problemstilling eller tematik, der vil kunne have forenet de mange emner og samtidig gjort bogen til mere end summen af de enkelte artikler, er *Historiefagets teoretiske udfordring* bestemt en læseværdig antologi. Hvorvidt den imidlertid som et sidste skud på stammen af kombinerede debat- og lærebøger vil overleve det næste, kan kun tiden vise.

René Mejlby Jensen

Samuel Edquist, Jörgen Gustafson, Stefan Johansson & Åsa Linderborg (red.): *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*. Opuscula Historica Upsalensia 31. (Uppsala 2004). 194 s.

Der er i Sverige i disse år en stor og frodig interesse for historiebrug. Mest markant måske ved det historiske institut ved Lunds Universitet, men også blandt en række yngre historikere ved Uppsala Universitet. Det er de sidste, vi stifter bekendtskab med her. Et godt bekendtskab. Hovedanliggendet er at vise eksempler på, hvorledes det forgangne anvendes, beskrives og tolkes i samtiden. Det kalder redaktørerne med et samlebegreb historiografi. En sådan betegnelse er vel ikke den, der ligger nærmest for. Men ved vejs ende aftegner der sig dog en tydelig rød tråd i antologien. Den er med andre ord nyttig for også danske studier på dette område – og for de kommende års undervisning i faget Historiens brug og misbrug, der nu endelig er blevet indføjjet som obligatorisk emne i grunduddannelsen ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet. I øvrigt stort set uden sværds slag. Afdelingens ansatte kunne, straks da forslaget blev bragt på bane, se det fornuftige heri.

Spørgsmålet er så blot, hvordan der skal undervises heri. Her er der hjælp at hente i flere af denne antologis bidrag. Allerede Erik Axelssons gode artikel, der analytisk rydder godt op i terminologien vedr. historiebrug, historiekultur, erindring, historiebevidsthed, hjælper én godt på vej. Han slår med god grund ned på et par centrale spørgsmål vedr. historiens brug og misbrug; såsom: Hvad er det som gør historisk begrundede argumenter gangbare? Hvilke historiske foreteelser er det, som fremhæves? Hvem er det, som forestår denne fremhævelse? Hvis historiebevidst-

hed er det, som undersøges? Hvorfor er visse historiske foreteelser mere gangbare som forklaringer end andre etc. Disse og andre spørgsmål, som vedrører historisk hegemoni, knytter sig ifølge Axelsson i høj grad til vanskeligheden med at anvende begrebet historiebevidsthed, hvis man ikke samtidig holder sig for øje, hvem der ønsker at erobre problemformuleringsprivilegiet. Denne bogens mest teoretiske artikel står stærkt og kan med fordel bruges i universitetsundervisningen i brug og misbrug af historien omtalt ovenfor.

Det samme gælder Johanna Widenbergs glimrende lille artikel om historiens rumdimension, hvor hun med udgangspunkt i Karl XI's »Eriks gata« – og ham kender os i Aarhus skam udmærket, idet han er søn af den 10. Karl Gustav, der altid vækker så stor jubel i metodeundervisningen – rundt i landet viser, hvorledes kongens tilstedeværelse i Sveriges forskellige län, herunder også i Skånelandskaberne, var med til at sammentømre riget og derfor også nød en vis dokumentarisk interesse.

Samuel Edquists artikel om, hvor Sveriges vugge historiografisk set har stået, er ligeledes inspirerende. Det påvises tydeligt, hvorledes identiteten søges allokeret, så at det lokale forbindes med det nationale. I dette tilfælde i ønsket om, at placere Sveriges dåbsattest i Gamla Uppsala. Det står i opposition til den i dag så populære Jan Guillous ventilering af drømmen om at rod-fæste stat og nation i Västergötland. Det er ligeledes tankevækkende, hvorledes Edquist med en vis ironi påpeger, at de arkæologer, der i mellemkrigstiden ville sætte folkevandringstidens Skandinavien i relation til en »germansk« kulturkreds, i dag er efterfulgt af folk, der vil gøre samme område til en kulturel og politisk del af Europa. Edquists kommentar er, at den slags identitetskonstruktion ved hjælp af historien er lige

så ideologisk som den nationale historiebrog. Heri har han ganske ret, og hjemmelindheden er ikke blevet mindre.

Den bedste af alle artikler i bogen er Hanna Enefalks yderst velskrevne og hyllende morsomme analyse af rejsningen af en Sten Sture-statue i Uppsala. Tanken var, at det skulle være et nationalt mindesmærke, men det blev aldrig til andet end en lokalpolitisk manifestation og et mislykket eksempel på det akademiske Uppsalas fejlslagne ambition om at glorificere sig selv. Artiklen svarer således også på en række af de spørgsmål, Axelsson rejser indledningsvis. Artiklen bærer titlen »Konsten att umgåås med döda riksföreståndare«... Så er tonen angivet.

Men man kan også glæde sig over andre gode ting i bogen, såsom Åsa Linderborgs behandling af Wallenbergenes selvfremsstilling af sig selv som folk, der henlevede et liv i puritansk beskedenhed, og socialdemokraternes syn på samme dynasti. Fra Göran B. Nilssons forskning i André Oscar Wallenbergs liv ved vi, at han skam nok kunne tage for sig af retterne på en række af livets områder, men altid med en påfaldende evne til at camouflere dette som altruisme og af hensyn til svenske nationale interesser. Linderborg dementerer ikke denne opfattelse, og så kan hun sin socialdemokratiske historiografi, og det er det mest spændende her. Selv Zeth Höglund talte umådeligt pænt om Marcus Wallenberg senior, da han fyldte 75.

Endelig kan der også være grund til at nævne Daniel Brandells artikel om kommunismens historiografiske reception i Sverige, hvor denne sættes i relation til den store bestræbelse på at udbrede kendskabet til Holocaust, som Göran Persson af flere grunde sparkede i gang i 1997 under titlen *Levande historia*. En tilsvarende behandling af Sovjetunionens forbrydelser mod menneskeheden

har ikke fundet sted i Sverige. Der kunne ikke opnås politisk enighed herom, og i videnskabelige historikerkredse var man dybt uenige om kildematerialet og dets pålidelighed. Artiklen er således et godt eksempel på, at politiske dagsaktuelle krav ikke altid følges hånd i hånd med forskningen, men også på at historien er et sprængfarligt emne. Kun en tåbe frygter ikke historien. Debatten i Sverige om Stalinismens lejre rejste problemet om, hvorvidt og i hvilken udstrækning historikerne burde gå politiske ærinder. Man kunne tilføje, at det også kunne være interessant at tage stilling til, om politikerne bør gå historikernes ærinde.

Niels Kayser Nielsen

Ottar Dahl: *Historie og teori. Artikler 1975-2001* (Unipub Forlag, Oslo 2004). 210 s.

Ottar Dahl er uden tvivl den vigtigste nordiske historieteoretiker efter 1950. De synspunkter han udviklede på den historiske forskningsproces i disputatsen fra 1956 fik afgørende igangsættende betydning for den historieteoretiske bølge i Norden i 1960'erne. Den stærke pointering af problemstillingens betydning for den historiske forskningsproces, som er ført ind i dansk metodelitteratur af H. P. Clausen, har haft vital betydning for revisionen af den ellerslevske metodelære. Ved siden af det historieteoretiske står historiografien som det andet store felt i Dahls forfatterskab flankeret af fascismestudier som især har båret frugt i form af bøger udgivet efter Dahls pensionering i 1991. Artiklerne i dette udvalg falder følgende inden for disse tre felter. Fascismeforskningen er repræsenteret med en meget nyttig oversigt over fascismeteorier, især de tidlige, de forklaringsmodeller og den retning de empiriske undersøgelser og historiske kontekstualiseringer har ta-

get. En artikel der teoretisk-metodisk behandler studiet af ideologier, knytter vel an til samme forskningsinteresse, men det er de historiografiske og historieteoretiske analyser der dominerer udvalget.

I den historiografiske genre falder analysen af Jens Arups Seips opfattelse af politik som magt og interesse, med tesen om vikarierende motiver som et centralt element. Med vikarierende motiver mener Seip en eksplicit begrundelse, der har til formål at dække over de virkelige motiver, fx når politikere bruger nationale argumenter til at lægge låg på modsætninger i et parti og til at mobilisere vælgere for at få magt. I forlængelse af denne opfattelse bliver afsløringen af de virkelige motiver ifølge Dahl et afgørende projekt for Seip. Her finder man også en mere fortællende fremstilling om en af norsk historievidenskabers gründerfigurer P. A. Munch. På historisk-kritisk basis undersøgte Munch den norrøne folkestammes plads i nordisk og germansk sammenhæng. Folket eller stammen var at opfatte som organiske enheder, hvis enhed kunne aflæses i sproget. Følgelig kom vægten til at ligge på sprogsproghistorien, på sammenhængen mellem sprog, kultur og stamme. Munch berøres også kort i en artikel om evolutionisme og fremskridtstro i norsk historieskrivning i 1800-tallet.

Ud fra en almen bestemmelse af faghistorien afviser Dahl, at kvindeforskning bør være et selvstændigt fagområde, idet kvinder som kategori eller køn som variabel ikke kan danne grundlag for et afgrænset fagområde med tilstrækkelig teoretisk sammenhæng. I stedet påpeges det, at køn kan indgå som beskrivende og forklarende element inden for faget i almindelighed. Med udgangspunkt i Jon Elsters bog *Making sense of Marx* fra 1985 afvises den klassiske marxisme. Dahl deler Elsters metodologiske individualisme,

og godtager dermed Elsters kritik af Marx' tilbøjelighed til at betjene sig af strukturbegreber, der har karakter af erstatningsaktører med intentioner og målrettedhed. Marx' teorier er i det hele taget præget af uklarheder og i sin politiske konsekvenser kendetegnet ved en utopisk målet-helliger-midlet-tænkning, der er totalitær i sin karakter.

Dahls udprægede evne til at påvise uklarheder og præcisere begrebsbrug kommer også til udtryk i hans modkritik af Francis Sejersted og Kåre Lunden, der begge ønsker syntesen i centrum i faghistorien, og ser Dahls metodelære som afgørende hindring i den henseende. Det finder Dahl er en misforståelse af hans eget historieteoretiske standpunkt, der ikke udelukker syntesen. På den anden side formår ingen af de to at opstille noget klart bud på, hvad syntese er og indebærer og begges modstilling af generelle og individualiserende betragtninger er fejlagtig. Dahls almene skepsis mod forestillinger om generelle udviklingslove i historie kommer også til udtryk i en sammenlignende analyse af udviklingstænkningen hos Ernst Sars og Kåre Lunden, der delvis trækker på tankegods fra Sars, men som ikke i praksis er præget af at ville indskrive sine historiske analyser i et fast udviklingsskema. Ifølge Dahl ligger Lundens force i den konkrete beskrivelse af menneskers liv og samfundsforhold i en historisk epoke, mens deres rolle i en overordnet udviklings-sammenhæng ikke spiller nogen rolle.

Dahl diskuterer forklaringer i historie og fremhæver dels narrative former som nødvendige for at give rum for de indslag af tilfældighed eller kontingens som kendetegner historiske årsagsforløb, dels at der ikke er nogen modsætning mellem at forklare og 'fortælle' i faghistorisk sammenhæng. Også Dahls indlæg i den diskussion om sandhedsbegrebet, som foregik i Norge omkring år 2000 findes optrykt. Her holder Dahl

fast i sandhed som idealnorm og at vi, når vi udtaler noget om fortiden, faktisk fremsætter en sandhedsfordring, idet vi vil mene, at det vi siger, er mere sandt end andet, der kunne siges. Man kan følgelig ikke have indbyrdes kontradiktoriske påstande om samme fænomen samtidig, men man kan selvfølgelig godt stille forskellige spørgsmål til samme fænomen, hvor svarene måske er inkommensurable eller supplerer hinanden. Afslutningsvis diskuteres de ikke altid lige klare grænser mellem misbrug af historien og saglige uenigheder.

I sin korte indledning skriver Knut Kjeldstadli, at Dahl på mange måder blev en modvægt til 70ernes oprør. Både kvindehistorie og marxisme får kritiske bemærkninger med på vejen. Klart er det også, at hans position er den kritiske i f.t. fremsatte teorier og teoribrug, mens positive markeringer af, hvorledes historikere konstruktivt kan bruge teorier ikke spiller nogen rolle. Det er da også den kritiske analytiker Ottar Dahl, der præsenteres i denne bog, og det er især den skarpsindige analyse af logisk konsistens og begrebsanvendelse, der springer i øjnene. En modvægt – i dette tilfælde mod postmodernismen – er også en problembevidst erkendelsesrealisme, der holder fast i 'virkelighedsforankring' og sandhedsbestræbelse som faghistoriske idealer. Dahl kommer i dette udvalg i på mange centrale felter af faghistoriens teori og historie. Som sådan er der tale om et godt og relevant udvalg – også udenfor Norge.

Claus Møller Jørgensen

Mads Mordhorst og Jes Fabricius Møller: *Historikeren Caspar Paludan-Müller*. (Museum Tusulanums Forlag, 2005). 344. s., indb. 298 kr.

Historikeren Caspar Paludan-Müller bygger på de to forfatteres guldmedaljeafhandling fra 1995. Ifølge forordet er

den forkortet væsentligt, især i den idéhistoriske indledning, mens et længere kapitel om receptionen af Paludan-Müller er helt udeladt. Sidstnævnte viser hen til, at Paludan-Müller langt fra kan siges at være en uudforsket eller overset historiker i dansk historiografi. Erslev brugte Paludan-Müller som arketypen på en forældet kritikform i sit kildekritiske fadermord i en række klassiske artikler fra 1880er og 1890erne, men det har dog ikke forhindret, at Paludan-Müller er blevet taget alvorligt i historiografien fra Ellen Jørgensen over Kai Hørby til Jens Chr. Manniche. Førstnævnte er inkluderet i et kort afslutningskapitel om »Eftertiden«, der ser på Erslevs, Johannes Steenstrups, Ellen Jørgensens og Leo Tandrup's karakteristiske af Paludan-Müller som historiker. Ingen har dog leveret en så omfattende analyse, som den der præsenteres her.

Analysen af Paludan-Müllers livsværk er inddelt i fire perioder: ungdom 1805-1840, doktorperioden 1840-1853, rektorår 1853-1972 og professorår 1872-1882. Der kontekstualiseres i et vist omfang til personligt-biografiske forhold – som periodiseringen hviler på – og udviklinger, idéhistoriske strømninger og samtidige politisk-ideologiske tendenser og kampe, men fremstillingen omdrejnings- og tyngdepunkt er dog værkanalyserne.

Der indledes med en kort redegørelse for bogens grundtanke, som betegnes som 'historismens paradoks'. Historismen bygger på logisk uforenelige grundantagelser – især modsætningen mellem det generelle og det partikulære – som det paradoksalt nok er nødvendigt for historikeren at bringe i orden. Det gælder følgelig også for Paludan-Müller, der livet igennem arbejdede på at skabe enhed i dualismen – i sagens natur forgæves. Inden den egentlige analyse af Paludan-Müllers forfatter-

skab gives der en introduktion til den tyske historisme, som Paludan-Müller var inspireret af. Især Ranke vies grundig opmærksomhed i en meget givende analyse af hans historiesyn og fremstillingsform.

Ungdomskapitlet indledes med nogle biografiske oplysninger og en gennemgang af nogle mindre artikler fra 1830'erne. Vigtigst er en indgående analyse af Paludan-Müllers Machiavelli-studie fra 1839. Her vises de historistiske træk i Paludan-Müllers tilgang og historiesyn, hvorledes Machiavelli ansues som eksponent for en underliggende tidsånd, som det for Paludan-Müller var det væsentlige at komme til klarhed over. Det er den højere kritiks sigte at finde frem til en periodes inderste væsen, dens tidsånd. Det kan undre lidt, at forfatterne i denne sammenhæng ikke gør mere ud af Paludan-Müllers begreb om divinationsgave, der synes at dække over de procedurer, der bringer historikeren fra kilderne – her Machiavellis værker – til den faste erkendelse af tidsånden, en procedure, der ikke kan regelsættes eller for hvis resultat der kan gives tvingende bevis. Denne højere kritik, der arbejder mere gennem tænkning, analyse og abstraktion kalder man i stedet åndsmaåden, fordi den sigter på historiens bagvedliggende tidsånd, men det synes dog at være divination, der er tale om. Værd at bemærke er det også, at denne 'gave' er et vedvarende element i Paludan-Müllers historieteoretiske overvejelser, også i perioden hvor han angiveligt skulle være en mere realhistorisk orienteret empiriker.

Allerede i Machiavelli-skriftet kan man spore dualismen mellem harmoni og modsætninger/dialektik, som synes central i Paludan-Müllers historiesyn. Man kunne måske kalde denne dualisme Hegel versus Ranke. De to forfattere operer her entydigt for at se Machiavelli-analysen som et rent historistisk

skrift. Ranke-inspirationen er da også kendt og åbenlys, og underbygges her til det uimodsigelige. Til gengæld bruges der ikke mange kræfter på at undersøge mulige overensstemmelser med Hegels historiefilosofi, uagtet at den var meget fremtrædende i samtidens akademiske cirkler og vel hovedinspirationskilden til den megen tale i tiden om universalhistorien, og uagtet at Paludan-Müller i den historiografiske tradition ofte anses for at være meget påvirket af Hegel. Der er da også en række elementer i de to historikers analyse af Paludan-Müllers Machiavelli, der kunne tolkes i den retning. De kan efterspore en progressiv udviklingstanke, udviklingen foregår i spring, der er kamp mellem frigørende kræfter, altså en form for dialektik, samt en historisk teleologi i udviklingens retning sigtende mod Paludan-Müllers egen samtid. Dette kunne synes at pege i retning af Hegel i modsætning til historisternes principielle 'enhver epoke er præget af sin organisk-harmoniske tidsånd, der har sin egen målestok og er lige så god som den anden'.

Der er flere skrifter fra begyndelsen af 1840'erne, som kunne tolkes i lyset af en Hegel-påvirkning, men som ikke bliver det her. Det gælder fx et skrift om universalhistorie og dannelse fra 1841 og Paludan-Müllers anmeldelse af C. F. Allens *Haandbog i Fædrelandets Historie* fra 1843. Grundsynet i disse skrifter kan meget forenklet sammenfattes som en forestilling om en trinvis fremadskridende historisk udvikling, hvor fornuffen i menneskelivet med lovmæssig nødvendighed når et nyt og højere niveau for hvert trin, dvs. en stigende bevidsthed om verdens indretning, mens historien er modsætninger, kampe og stridigheder og brud eller metamorfoser. Det konstateres også af forfatterne, at Paludan-Müller ikke var helt upåvirket af hegelianismen, men

for dem er det vigtigere at understrege, at Paludan-Müller lægger afstand til Hegels filosofi og dens historiske systemløsninger i 1840'erne, og at »hegelianismen vil have et potentielt systemforandrende element i sig«, mens Paludan-Müllers tanker er af konservativ og systembevarende karakter (131). Paludan-Müllers enhedssøgende tilgang, som prægede hans studier fra 1830'erne, brydes dog op i et stærkere blik for modsætningerne efter 1840, dog hele tiden således at en relativ harmoni kunne opretholdes – det var afgørende for Paludan-Müller ifølge forfatterne. Jeg ville her gerne have haft en indgående diskussion af Paludan-Müllers forhold til Hegels historiefilosofi. Andre konservative i samtiden var dybt præget af Hegel og af tanken om kontinuitet og universalhistoriens lovmæssige fremadskriden. Det gælder ikke mindst J. N. Madvig, der på mange måder minder om Paludan-Müller i sin tænkning – eller omvendt.

Med dannelsesskriftet og Allen-ansmeldelsen er vi inde i doktorårene mellem 1840 og 1853. Paludan-Müller skrev disputats på latin om kalmarunionens brev, dvs. en kildekritisk afhandling, og brugte de fleste af årene derefter på at samle og udgive kilder. Det vises, hvorledes Paludan-Müllers opfattelse af det nationale adskilte sig fra de nationalliberales, hvis politiske skandinavisme Paludan-Müller heller ikke kunne se det progressive ved. De nationalliberale var for lidenskabelige, hvilket forhindrede saglighed og upartiskhed. Begge dele var en forudsætning for den rette anskuelse af både samtid og historie. Denne periodes store værk var *Grevens Feide*, der udkom i 1854. Her er det ikke som i Machiavelli-studierne tidsånden, der efterspørges, men et historisk begivenhedskompleks, hvori korte tilstandsbeskrivelser dannede rammen for begivenhedernes gang. Væ-

sentlig er påpejningen af, at Paludan-Müller så sit emne i en europæisk kontekst. Nyt er, at Paludan-Müller angiveligt skulle have anskuet Gud som en aktiv og bestemmende kraft i historien. To steder i *Grevens Feide* træder Gud aktivt ind, og afgør krigshandlinger til danskens fordel. »Om slaget på Øxnebjerg siger Paludan-Müller, at »efter Seirens Gudsdom anerkjende vi Hertug Christian som Danmarks retmæssige Konge«, hvilket for forfatterne betyder, at ordet »Gudsdom viser en tro på, at Gud trods alt har en finger med i spillet, når det gælder Danmarks historie« (173).

Derefter følger rektorårene 1853-72. Her behandler forfatterne samlet Paludan-Müllers skrifter om dannelse og skole. For en mand der angiveligt skulle være så stærk en kristen, at han opfatter Gud som en indgribende magt i den faktiske historie, kan det vel undre, at kristendom ikke står i centrum for dannelsen. Men det gør den ikke. Paludan-Müller var som de fleste skolemænd i den lærde skole præget af en nyhumanistisk dannelsesetænkning med vægt på den klassiske dannelse og på indsigt i universal- og nationalhistorien, dvs. europæisk historie fra det antikke Grækenland og frem og Danmarks historie. I denne periode skrev Paludan-Müller endvidere en række kildekritiske detailstudier og udviklede sin sagnkritik, hvis grundpåstand er den, at en overlevering, der ikke direkte kan modbevise, bør stå til troende.

I en alder af 66 år og næsten døv ud nævnes Paludan-Müller i 1872 til professor ved Københavns Universitet, hvor han virkede til sin død i 1882. I denne periode publicerede han især forelæsningsmanuskripter, vigtigst bogen om *De første Konger af den Oldenborgske Slægt* fra 1874. Senest er en indledning til historiens studium udgivet i 1991, som også gøres til genstand

for en indgående analyse. Her påpeger forfatterne en mere materialistisk opfattelse af historien som en udveksling mellem menneske og natur/omgivelser uden det religiøst-åndelige element fra tidligere, og uden den sammenhæng mellem filosofi og historie, som Paludan-Müller tidligere havde givet udtryk for. Filosofien, påpeges det, havde for den unge Paludan-Müller fungeret som historieteori, men det gjorde den åbenbart ikke mere. Den korrekte historie skulle findes i den empiriske undersøgelse af begivenhederne på grundlag af kilder.

Dispositionen af stoffet er strengt kronologisk. Paludan-Müllers skrifter behandles enkeltvis, hvor den foreliggende tekst bestemmer de temaer, som behandles i en til tider meget tekstnær og nuanceret læsning. Om fremstillingen kan man endvidere sige, at der gives mange og nuancerede forklaringer på den analyserede teksts indhold, men den er holdt i absolut form. Hermed mener jeg, at teksten er blottet for diskussion af forfatternes tolkningsforslag i f.t. til den tidligere forskning. Det betyder på den ene side, at en del kommer til at fremstå som nyt og anderledes, som egentlig ikke er det. Et eksempel kunne være udlægningen af Paludan-Müllers opfattelse af kilde- og især sagnkritikken. I forlængelse af dispositionen af stoffet betyder det endvidere på den anden side, at de mere kontroversielle sider af fremstillingen – revisionen af Hegels betydning for Paludan-Müller og det religiøse element i Paludan-Müllers forfatterskab – ikke får den klargørende, systematiske argumentation med på vejen, som de burde have. Når det fx i slutningen af analysen skrives, at tidligere »kunne Paludan-Müller undgå relativisme i universalhistorien ved at henvise til det kristne og åndelige slutmål« (275), er det så godt som umuligt at finde ud af, om det

nu også er påvist tidligere i fremstillingen, at det forholdt sig sådan. Så vidt jeg kan se, er det ikke. Og hvad menes der i øvrigt med det kristne slutmål? Tesen om en sammenhæng mellem kristendom og historiesyn forekommer mig ret så uklar.

Det gør tesen om, at Paludan-Müller i hovedparten af sit liv troede på, at historien var styret af forsynet svær at håndtere. Der findes i bogen de to nævnte steder i *Grevens Feide*, hvor Gud angiveligt skulle gribe ind, men ellers består *Grevens Feide* af 1000 sideres opremser af navne, begivenheder, traktater etc., som man må undre sig over rationalet i at afdække på baggrund af 15 års foregående kildeindsamling, hvis historiens udkomme alligevel var forsynsbestemt. Guds placering, påpeges det flere gange af forfatterne, er da også næsten usynlig. Gud nævnes oftest i begrundelsessammenhænge for studiet af historien, især universalhistorien, som indsigt i Guds skaberplan eller at Gud har lagt den mening i historien, som det er videnskabens opgave at genfinde. »Tro og viden er to sider af samme sag for ham på den måde, at Gud til syvende og sidst er garant for både indsigt i verden og frelsen« (231). Det lyder lidt som når marxister siger 'økonomien i sidste instans', tidens metaforiske stopklods for videre begrundelsesbehov.

Det er to filosofisk skolede historikere, der er på banen her. Det ses af sprogbrug, problemstillinger og tilgang. Det er dualismen, inkonsistensen og de filosofiske og metafysiske sider af Paludan-Müllers forfatterskab, der har forfatternes opmærksomhed. Hvilken rolle menneskelige handlinger spiller i de begivenheder, som kvantitativt dominerede Paludan-Müllers historiske forskning og forfatterskab, fylder til gengæld ikke meget i analyserne. Man kan således have sine mere eller mindre velbegrundede forbehold over for dette og

hint i fremstillingen, især om forsøget på at analysere forfatterskabet som en syntese mellem kristendom og kritisk videnskab, men ikke mindst i lyset af, at

der er tale om en specialeafhandling, må man imponeres over den intellektuelle formåen, som bogen afspejler.

Claus Møller Jørgensen

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Lars Andersen, Poul Duedahl & Louise Nyholm Kallestrup (red.): *De måske udstødte – historiens marginale eksistenser* (Aalborg Universitetsforlag 2005). 300 s., rigt illustreret i farver og s/h, indb., 350 kr.

Lad det være sagt med det samme, *De måske udstødte – historiens marginale eksistenser* er en vigtig udgivelse om et emne, som i sig selv lever en udstødt tilværelse blandt historikere og museumsfolk. Bogen er opdelt i to afsnit – et om udstødte i ældre tid (af religiøse årsager), og et om udstødte i det nittende og tyvende århundrede. Den er gennemillustreret med mange nye og ukendte billeder lige fra en skægget dame i elegant kjole til en hottentotkvinde med bar bagdel blandt lutter påklædte europæere. De er forsynet med så fyldige billedtekster, at man kan gennemlæse bogens billedside for sig. Antologiens forfattere har næsten alle taget de foucaultske briller på, og analyserer fænomenet udstødelse med fokus på magtrelationer og den deraf afledte rolle de udstødte spiller for de normale. »Afvigeren betragtes ... aldrig som ligemand og dermed som ligegyldig«, skriver redaktørerne i forordet, uden at underbygge ligemandens ligegyldighed. »Afvigere er undtagelser der bekræfter reglen og er altså kun måske udstødte!« lyder det senere. Redaktørerne er så glade for titlen »De måske udstødte« at de også i bagsideteksten forsyner sætningen med udråbstegn. Men titlen »De måske ud-

stødte« signalerer først og fremmest, at det ikke er udstødsens menneskelige aspekter, der er i fokus. Der er nemlig ingen djævel der kan mærke forskel på om han er »måske« udstødt eller »rigtigt« udstødt. Den korrekte, men kedelige titel ville nok have været »De midlertidigt udstødte«, fordi menneskeheden til forskellige tider har udstødt så forskellige grupper af fællesskabet, at ingen helt kan føle sig sikre.

Peter Scharff Smith ruller sig ud i en af bogens længste artikler om samfundets behandling af kriminelle afvigere. Her har scenen været sat mellem de der ønskede at forbedre og behandle (rehabiliterer) de kriminelle, overfor de der ønskede afskrækkelse, hævn, eksklusiv og immobilisering. Han gennemgår myndighedernes eksperimenter med isolation af fanger i Auburn- og Pennsylvania-modellerne, som i Danmark blev kopieret i Horsens i 1853 og Vridsløselille i 1859. Det er tankevækkende at visse arbejdsanstalter (fattiggårde) i det 20. århundrede, havde panoptiske kirkesale med afskærmede båse til de indsatte, og i Saksøbing kan man stadigvæk se Maribo Amts Arbejds-, Tvangsarbejds- og Daareanstalt fra 1866, opbygget med en rund bygning i midten med tre fløje udgående fra denne i bedste panoptiske stil. Peter Scharffs Smith når helt frem til den moderne straffetæknings sammenbrud i 1970erne, hvor Robert Martinsons artikel »What Works in Prison Reform?« gav det skæbnesvangre svar »Nothing works«, hvilket fik af-

gørende betydning i kriminalforsorgen verden over – med en afskrækkende og hævnorienteret straffepolitik til følge. Således bringer han os frem til i dag, hvor en konservativ justitsminister »styrer med sin indre sans for retfærdighed«, hvis hun da ikke handler for at tilgodese befolkningens retsfølelse med hårdere straffe og hurtigere domsfældelser. Selv mener Scharff Smith at fængslet, med eller uden rehabilitering, først og fremmest forvolder den indespærrede skade og smerte.

Af samme høje kaliber er Birgit Kirkebæks »Fra beplankning til bofællesskab«, hvor hun redegør for udviklingen indenfor åndssvageforsorgen, fra 1800tallets frygt for de åndssvage som ikke kunne arbejde, hvorfor de blev indespærret i store anstalter, til de godt hundrede år senere blev sat fri for at vende tilbage til familierne eller bofællesskaber. Ind imellem blev nye grupper åndssvage udpeget som de farlige. I begyndelsen af det tyvende århundrede var det de åndssvage, der så upåfaldende ud og som kunne arbejde, der blev de farlige, fordi de kunne »smitte« sunde slægter med deres »skjulte« arv gennem giftermål og børneavl. Myndighederne opererede også med begrebet »moralisk åndssvag« om folk der i mindre grad var blevet ramt på intellektet, men i højere grad på moralen, skriver Kirkebæk og løsningen på dette samfundsproblem blev ø-anstalterne Livø (1911-1961) for mænd og Sprogø (1923-1961) for kvinder. I dag er begrebet forsvundet ud af såvel det folkelige som det medicinske vokabularium.

Jette Møllerhøj ser på psykiatriens definitioner af den sindssyge og den sindssunde i en artikel hvor hun får fremstillet antipsykiatrien som den magtfaktor, der fik dæmoniseret og »udstødt« psykiateren over i en rolle som én, der kun ønskede at spærre sindssyge inde på psykiatriske afdelin-

ger og/eller at fylde de sindssyge med medicin. Lars Andersens artikel om forsøgene på at definere en (værdig) arbejdsløs i årene op til den første arbejdsløshedslov i 1906 er lidt for tyndbetet for denne læser. Så er der mere at tænke over i Christian Kviums »Fortiden som en afvigelse for nutiden« – Pakket ind i en diskussion om historisk erfaring, erfaringsbearbejdelse, om Bernard Eric Jensens livsverdensbegreb og om at leve i nutid og opleve historien, som den virker på os, stikker en anden historie sit hoved frem: om køer der taler latin på Lolland år 2003, og om hvorfor de talende lollandske køer kom med i en fodnote i en doktorafhandling af Susanne William Rasmussen. Men er Kvium ironisk eller oprigtig, når han efterlyser eksempler på historikeres autentiske, nærmest religiøse oplevelser, når de udvikler videnskabelige hypoteser? Tror han selv på at intense arbejds-situationer får den historiske bevidstheds dør til at stå vidt åben? Og hvorfor sætter han ikke sig selv i spil med bare et enkelt selvoplevet eksempel på brugen af intuition, indfald og inspiration i hans eget lange liv som historiker?

Michael Harbsmeier har fat i et usædvanligt interessant stof på omtrent 100 rejseskildringer af ikke-europæiske besøgende i Europa fra 1800-tallet. Denne læsers forventning om endelig at få chancen for at opleve os selv som de fremmede, indfrir han aldrig, fordi han har valgt at analysere et udvalg på fem afrikanske rejsendes beskrivelser under synsvinklen: hvilken tradition skriver de fem forfattere sig ind og hvorfor slår de sig aldrig rigtigt løs, og gør os til de mærkelige eller eksotiske. Det nærmeste vi kommer en eksotisk observation er Amur Bin Nasurs beskrivelse af vintervejret i Berlin (fra 1892) »Men historien om vinteren er denne. Vandet bliver hårdt som sten, og når regnen kommer, falder det hårdt som sten, og andet regn

er som kokosflager.« Bin Nasur var fra Zanzibar, og i en periode ansat som lærer i swahili ved Institut for Orientaliske Sprog i Berlin, en dag mødte han rigskansler Bismarck som gav ham en blomst, mens han sagde: »Se her; tag denne, sorte mand« og jeg sagde: »Mange tak.« Blomsten beholdt Bin Nazur i flere dage, »indtil jeg til sidst kastede den bort«. H.C. Andersen ville nok have lagt den i pres.

Brian Patrick McGuires artikel om universitetskansleren Jean Gerson fra 1300-tallets Paris handler om den intellektuelles pligt til at sige fra. Jean Gerson kom af små kår og steg til samfundets top på grund af sin intellektuelle overlegenhed. Han var en kompromisløs moralist og brugte sin position til at tale magten imod, med udstødelse og (selvvalgt) eksilering til følge. McGuires eget oprør mod sin egen samtids magtblindhed, skal her tjene til anbefaling for de forhåbentlig mange kommende læsere: »Jean Gerson er et eksempel til efterfølgelse i en tid, hvor akademikere forsøger at blive til magtens håndlangere. Universiteterne er blevet til firmaer, hvor de ansatte sættes til at producere for samfundet uden at skele til moralske og etiske anliggender. Måske er tiden atter inde til at sætte spørgsmålstegn ved magtstrukturen og erkende at en sand intellektuel må og skal være afviger: Sådan som Gerson var det«.

Maria Rytter

Nils Andersson, Lars Berggren & Mats Greiff (red.): *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum* (Malmö Högskola 2004). 304 s.

Malmö Högskola er så småt ved at profilere sig i en større offentlighed både teoretisk og politisk. I Skåne går man under navnet »det socialdemokratiske

universitet«, og med denne antologi kan man da også siges at leve op til navnet, for så vidt som hovedparten af bidragene beskæftiger sig med arbejderklassens historie, herunder også arbejderkonflikter – om det nu er en berømt foreteelse som oprøret i Ådalen, som Roger Johansson behandler, eller mindre spektakulære konflikter omkring en sukkerfabrik i Hasslarp, som Fredrik Björk tager sig af i et godt eksempel på mikrohistorie, eller Mats Greiffs analyse af de sidste krampetrækninger af værnernes kamp mod fabrikssystemet i Nordirland.

En sådan tilgang kan man kun hilse velkommen. Det er glædeligt, at der fortsat er forskere, som kaster sig over sådanne emner, der så sandelig ikke er begunstiget af hverken tidsånd eller modehistorisk blær a la diskursanalyser og biografier over store mænd, som vi har set en lind strøm af, siden caféforskerne i 1980'erne fordrev arbejderismen fra det universitære parnas. Man bliver således både overrasket og fornøjet over at se såvel E. P. Thompson som Louis Althusser blive trukket af stalden i denne antologi, som det sker i Nils Anderssons artikel om de to inspiratorer. Her gør han sig til talsmand for synspunktet, at modsætningen mellem dem er mindre end normalt antaget, for så vidt som begge betoner erfaringsbegrebet så stærkt. Helt overbevist om holdbarheden heraf bliver man nu ikke, og forfatteren er da heller ikke uden en vis splid med sig selv, som når han fx påpeger, at hos Thompson var det klasseerfaringen, der var det afgørende for politisk forandring, medens Althusser mere hældte til den anskuelse, at de intellektuelle ved bedst. M.a.o. den gamle tvist om »genem folket« eller »for folket«.

Som helhed er det heldigvis Thompsens tilgang, som vejer tungest i antologien. Det er der megen grund til, når man tager bevægelsen inden for kultur-

historiseringen af arbejderhistorien i betragning. Her har der undertiden været en tendens til at glemme den socialhistoriske bund i kulturanalyserne og i stedet fokusere på ekspresive størrelser som sprog, ritualer, sang etc. Med den konsekvens at hverdagslivet og de materielle forudsætninger for kulturelle manifestationer blev tilsidesat. Som om alting var muligt ante rem.

Således ikke her. Én ting er den gennemgående sympati for »folket«, enten det nu er mayaindianere på Yucatanhalvøen i konflikt med spanske conquistadorer – hvor forfatteren Bodil Liljefors-Persson i lutter glæde over at finde nogle af »de Andre« også i gamle dage tilsyneladende glemmer, at det kildemateriale, man har overleveret herfra, tilhører indianereliten – farlig folkelig dyrkelse af astrologi omkring 1500, som den behandles i Martin Kjellgrens højt læseværdige artikel herom, eller amerikanske jernbanearbejderes erfaringer med mekanisering af arbejdet, som Lars Berggren behandler i artiklen om balladen om John Henry.

I det hele taget fylder omlægninger af arbejdsprocesserne meget i antologien, herunder også deres konflikt med hævdevundne rettigheder, som Thompson pointerede så kraftigt, hvor han samtidig viste, at heller ikke socialhistorien kunne stå alene uden analyse af dens ledsagelse af kulturelle tankeformer og vaner. Denne omlægning af arbejdet med tilhørende behov for inddragelse af fortolkningsmatricer kommer til udtryk i både Greiff's, Björks og Berggrens artikler.

Mere kulturelt orienteret er Helena Tolvheds artikel om ugebladet Frisk-sport, der var så populært i Sverige i 1930'erne og 1940'erne, at det alene i 1944 blev solgt i et oplag på gennemsnitligt 10.000 eks. om ugen. Her har vi et vidnesbyrd om, hvor meget idræt, gymnastik og friluftsliv betød som

»folkrörelse« i Sverige i disse år. Hvis man vil læse artiklen i en helt identisk udgave, men i et andet regi, kan man se i *Idrott, historia, samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 2004*. På grund af den bedre papirkvalitet i denne sidste bog står billederne her en anelse skarpere.

Størst fornøjelse har undertegnede haft af at læse Stefan Nyzells fortjenstfulde artikel om gadeopløb og protester i henholdsvis Mölllevångskvarteret i Malmö og på Fristadstorget i Eskilstuna i tilslutning til det årlige efterårsmarked i henholdsvis 1926 og 1937. Det gode ved denne artikel er bl.a., at den sætter disse protester – »kravaller« hedder det på svensk – i relation til andre voldsomme arbejdskampe i Sverige i mellemkrigstiden, at den ligeledes med skarp analytisk præcision ser dem i perspektiv af generel teori om sociale protestaktioner, og at forfatteren endelig også på glimrende vis ser aktionerne i lyset af den velkendte svenske debat om »skötsamhet« og selvdisciplin, som Ronny Ambjörnsson og Björn Horgby i gangsatte. Balladen i Eskilstuna udløstes af publikums utilfredshed med, at politiet arresterede en fuld arbejder- yngling og har mindelser om både tilsvarende episoder i de hårde arbejdskonflikter i Esbjerg i mellemkrigsårene og det berømte slag på Brønderslev Marked, medens protesterne i Malmö mere drejede sig om arbejdernes modvilje mod at få en i deres øjne legitim strejke ødelagt af strejkebrydere. I begge tilfælde, ligesom i øvrigt i Esbjerg, spillede politiets hårde fremfærd en væsentlig rolle i eskaleringen af optøjerne. Ret og rimelighed – og det modsatte – spillede en stor rolle i arbejdskonflikterne dengang, kan man se i adskillige af artiklerne. Det er ikke længere tilfældet. Nu har vi knap nok en ærlig arbejdskamp.

Niels Kayser Nielsen

Morten Stenak: *De inddæmmede landskaber. En historisk geografi*, (Landbohistorisk Selskab 2005). 272 s., ill., 1 kort i lomme, 348 kr.

Siden 1500-tallet er det danske areal forøget med godt 450 km² ved kunstig landvinding fra søterritoriet. Det er en historie, der ofte er skrevet i et lokalt perspektiv (tænk blot på Lammefjorden og Rødby Fjord), ligesom den udgør en fast bestanddel af de fleste synteser over landbrugets moderniseringsproces. Men det er med Morten Stenaks bog første gang, at den gøres til genstand for en landsdækkende, kildebaseret undersøgelse.

Gennem tre hovedafsnit beskriver bogen udviklingen først på landsplan, dernæst gås der i dybden med forholdene i en mindre nordfyensk skala, hvor ikke mindst Hofmangsgaves og Gyldenstens store inddæmningsprojekter står centralt, og endelig sluttes der af med et afsnit om de inddæmmede landskaber betragtet som kulturmiljøer. I sit udgangspunkt lægger bogen sig i forlængelse af klassiske geografiske traditioner, hvor kulturlandskabet så at sige betragtes som kulturens aftryk i naturlandskabet. Den har derfor interessen rettet mod såvel de institutionelle, økonomiske og teknologiske faktorer bag inddæmningerne som mod de fysiske landskabsændringer, disse forårsagede.

Det mærkes altså at forfatteren er geograf af uddannelse, og at afhandlingen (som annonceret i undertitlen) er et stykke 'historisk geografi'. Der er gode og let forståelige afsnit om kystdynamik, jordbundstyper og afvandingsteknik. Og de analytiske muligheder i digitale kort (GIS) udnyttes kyndigt og giver sig blandt andet til kende i form af kartografiske illustrationer af en størrelse og umiddelbar læsbarhed, som desværre ellers er en sjældenhed i historisk litteratur.

Når det gælder årsagsforklaringer, præges fremstillingen til gengæld af en vis forsigtighed, og hovedvægten lægges på (tilsyneladende) håndgribelige faktorer som jordknaphed og investeringslyst, mens man som læser gerne havde hørt mere om eksempelvis den »irrationel[le] og til tider afsindig[e] iver efter at landvinde for næsten enhver pris« (s. 119), der prægede dele af 1800-tallet. Forfatteren kunne nok med fordel have arbejdet videre med Adriaan Volkers inddeling af årsagsfaktorer i incitamenter, vektorer og modtagelighed, som refereres men ikke rigtig udvikles. Blandt andet kunne det måske have givet et mere kvalificeret svar på det påtrængende spørgsmål, hvorfor inddæmningsaktiviteten egentlig holdt op?

Bogen er velskrevet, og der er stort set ingen forstyrrende spor efter, at der er tale om en omarbejdet ph.d.-afhandling. Dens omfattende og reflekterede afsnit om begreber og metoder skyldes dog antagelig denne baggrund. Men eftersom terminologien i den eksisterende litteratur mildt sagt er inkonsistent, er forfatterens bidrag til at rede trådene ud overordentlig velkomment.

I de to første hovedafsnit – det landsdækkende og det regionale – foretages en tredelt (eller er det firdelt?) periodisering af inddæmningsaktiviteten: 1) pionértiden 1750-1830, hvor arealerne var forholdsvis små og ofte kun afvandedes med sluser, og hvor drivkraften oftest var lokal mangel på dyrkbar jord; 2) den store inddæmningsbølge 1830-90, der angik hele tre fjerdedele af det samlede inddæmmede areal, hvor tørlægning med vind- eller dampdrevne pumper vandt udbredelse, og hvor incitamentet undertiden var en investeringsgevinst snarere end landøkonomisk optimering; og endelig 3) velfærdsperioden 1890-1970, der prægedes af få store, statsstøttede projekter, hvor landvindingen primært blev et middel til arbejdsløsheds-

bekæmpelse. I konklusionsafsnittet er denne tredje fase dog delt i to, idet årene 1890-1940 betegnes 'konsolideringsperioden' og 1940-70 (dvs. tiden efter Landvindingsloven 1940) 'velfærdsfasen'.

Mens analyserne på den nationale og regionale skala supplerer hinanden godt, er forbindelsen fra disse til det tredje hovedafsnit om de inddæmmede landskabers kulturmiljøstatus ikke helt så indlysende. Men mon ikke også det først og fremmest udspringer af ph.d.-projektets institutionelle forankring og har haft karakter af en delvist bunden opgave? Ikke desto mindre indeholder afsnittet mange gode overvejelser over muligheder og begrænsninger med hensyn til at udpege, afgrænse og vurdere de landskabselementer, som kulturmiljøet konkret knytter sig til, og det vil utvivlsomt finde rig anvendelse inden for den praktiske landskabsforvaltning.

Foruden at der kun er ganske få sproglige fejl, præges bogen også indholdsmæssigt af stor grundighed. Denne anmelder er således kun faldet over enkelte smuttere. Horst Meesenburg er på side 75 blevet til Rolf, synkront er på side 89 blevet til diakront og på kortet fig. 8.1 (som dog vel at mærke ikke er Stenaks eget, men stammer fra Danmarks Jordbrugsforskning) fremtræder Bogense som beliggende på en lille ø ud for Fyns kyst. Endvidere er det overraskende (men naturligvis ikke utænkeligt), at enkelte sogne på fig. 7.4-7.5 angiveligt oplevede et fald i opdykningsgraden mellem 1861 og 1881. Men det gjorde i hvert fald Viskinge sogn i Ars herred ikke (sådan som det vises). Endelig kan man mod tabel 7.2 over inddæmningernes relationer til kystens former indvende, at det næppe er hensigtsmæssigt at anvende to ikke sammenlignelige kriterier – nemlig stednavne og morfologi – som grundlag for en klassifikation.

Bagateller som disse rykker dog ikke ved det overordnede indtryk, at Morten Stenak har skrevet en i flere henseender stor bog. I den ydre forstand, at den er trykt i A4-format. Indholdsmæssigt, eftersom den byder på et væld af konkrete oplysninger og tankevækkende overvejelser, som selv ikke et nok så fyldigt referat ville kunne yde retfærdighed. Men også i den overførte betydning, at den vil have blivende værdi som standardværket om dansk landvinding.

Bo Fritzboeger

Henri Goldstein (red.): *Til et folk de alle høre... Den jødiske minoritet i Danmark* (Gyldendal, 2005), 179 s.

De danske jøder er en ofte overset og uomtalt minoritet i det danske samfund og i den aktuelle indvandrerdebat. Denne bog forsøger i høj grad at råde bod herpå. Dr.med. Henri Goldstein har redigeret en række essays, hvori fremtrædende danske jøder enten beretter om det at være jøde i landet eller beskriver forskellige aspekter af minoritetens historie. Flere af kapitlerne er således ganske uformelle og ligefremme, mens andre tilnærmer sig et mere akademisk niveau. Generelt savner man dog som læser en mere systematiseret og analytisk behandling af problemerne, og desuden havde en mere stringent afklaring af nøglebegreber som integration og assimilation været at foretrække. Fremstillingen vil således næppe kunne bruges i videnskabeligt øjemed, men den afføder dog nogle interessante refleksioner på det danske samfund og integrationsproblematikken.

Bogen indledes med et ualmindeligt kort forord af Bertel Haarder, hvori bogens titel uddybes. »Til et folk de alle høre, som sig regne selv dertil«, skrev Grundtvig i sangen »Folkelighed« fra 1848, og ligesom mange andre fejltolker Haarder dette udsagn som et udtryk

for en åben, liberal nationalitetsopfattelse i modsætning til etnisk-kulturelt betinget nationalisme. Dette var imidlertid ikke Grundtvigs holdning, for i samme tekst hedder det også, at »Byrd og Blod er Folkegrunde«. Han mente snarere, at alle der regnede sig for en del af folket og som samtidig var etnisk danske, tilhørte den danske nation. Nationaldigteren afviste således, at jøder og danskere kunne tilhøre den samme nation, hvilket vel gør valget af titel ganske forunderligt. Se Ove Korsgaard, *Kampen om Folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år* (Gyldendal, 2004), p. 281-82.

Haarder implicerer herefter, at netop på grund af dette princip og jødernes vilje, blev deres integration i det danske samfund en stor succes: »De danske jøder er i enhver henseende en succeshistorie. Ikke blot er de velintegrerede og klarer sig gennemsnitligt bedre end den øvrige befolkning. De er også kulturbærende i den forstand, at deres bidrag til dansk kultur har været overvældende.«(8) For ministeren er der ingen tvivl om, at det bedste for samfundet ville være, om nutidens muslimske indvandrere lærte af jøderne og gentog samme succeshistorie.

I forhold til de danske jøders selvforståelse er dette umiddelbart også en meget positiv fortælling, som søges videreført i de efterfølgende kapitler. Alligevel fornemmer man hos flere af bidragsyderne en noget ambivalent holdning til sagen, idet de tillige forsøger at trække medaljens mere triste bagside frem i lyset. Denne underliggende vemodighed skyldes det faktum, at mange jøder ikke er blevet integreret i det danske samfund, men derimod assimileret, dvs. har opgivet deres jødiske identitet og har valgt at smelte sammen med befolkningsflertallet.

I sin udmærkede artikel om jødernes bidrag til dansk kunsthistorie, beretter

Mirjam Gelfer-Jørgensen eksempelvis, at jødiske kunstnere stræbte efter at efterligne deres danske landsmænd, så »nogen specifik jødisk stil kan man ikke tale om« (43). Gelfer-Jørgensen slutter sin gennemgang af de største jødiske velgørere i dansk kunsthistorie med at konkludere, »Det skal nok i det store og hele ses som et positivt tegn, som udtryk for en vellykket integration, at ingen i dag tænker på alle disse velgøreres jødiske baggrund.« (56). Man fornemmer her klart den underliggende tvetydighed til spørgsmålet om det fordelagtige ved assimilation som løsning på indvandrerproblematikken. Mere direkte gør Finn Schwartz i en glimrende artikel om jøder i dansk erhvervsliv opmærksom på, at hvad der for befolkningsflertallet forekommer at være en stor succes, kan fra minoritetens synsvinkel virke som en dybt ulykkelig situation.

Dette forklarer vel ganske godt den vemodige dobbelthed i bogen, hvilket skaber en iøjnefaldende kontrast til Haarders forord. Bogen bekræfter – utilsigtet velsagtens – at det netop ikke har været den liberale nationalitetsopfattelse men derimod et mere lukket, ekskluderende princip, der har været gældende i det danske samfund. Assimilation har været vejen til at undgå problemer mellem jøder og danskere, men spørgsmålet er, om dette har været den nemme løsning for at undgå for mange problemer? Og som sådan siger denne bog rent faktisk mere om det danske samfund, end den siger om dansk jødedom.

Stefan Knudsen

Steinar Imsen (red.): *Grenser og grænser i Nordens historie* (Cappelen Akademisk forlag, 2005). 459 sider, 423 kr.

Antologien er et resultat af en konference om de nordiske grænselandes historie afholdt i december 2003 støttet af

Fondet for Dansk-Norsk Samarbejde. Artiklerne er delt op i tre hovedafsnit under overskrifterne »Nordens ydre grænser«, »Nordens indre grænser« og »Den siste Frontier«. Det kan med det samme fastslås at bogen primært handler om grænser og grænseegne, hvilket logisk set indebærer, at den også handler om »grannelag« (naboskab).

Artiklerne om Nordens ydre grænser er fordelt på tre geografiske områder: Fire artikler om Nordens sydlige grænseområde (Slesvig-Holsten/Sønderjylland), to artikler om Nordens vestlige grænse ved Vesterhavsoerne (Shetlands- og Orkneyøerne) og en artikel om Karelen, som Nordens østlige grænse. Kronologisk strækker bidragene sig fra vikingetiden til i dag. Tematisk strækker artiklerne sig fra Esben Albrechtsens bidrag om »Slesvig-Holsten og konglomeratstaten« til Karen Margrethe Pedersens artikel om »Sprog, etniciteter, og identiteter i den dansk-tyske grænseregion«. Artiklerne om Nordens indre grænser handler fortrinsvis om de områder den danske konge måtte afstå til den svenske konge efter Roskildefreden i 1658. Dertil kommer to artikler om Jemtland og en om Tornedalen. Dette afsnit strækker sig også fra vikingetiden til i dag, men har af indlysende årsager en klar periodisk tyngde omkring 1600-tallet. Det sidste hovedafsnit består kun af to artikler skrevet af henholdsvis Lars Ivar Hansen og Einar Niemi, som begge beskæftiger sig Nordkalotten – den første artikel perioden 1300-1751, den anden artikel perioden 1814 frem til i dag. I alt indeholder antologien 20 artikler.

På den ene side er de artikler, som arbejder med statsdannelsesbegrebet spændende læsning og antologien må i det væsentligste ses som et resultat af, at interessen for statsdannelsesforskningen i international forskning – anført af Harald Gustafssons artikel »The Con-

glomerate State« (1998) og hans bog *Gamla riken, nya Stater* (2000) – nu er nået videre kredse blandt nordiske historikere. Det er i denne tradition antologien har sin styrke – bestræbelsen på at afsøge de problemstillinger, der knytter sig til de historiske grænser og altså udviklingen af det bestemte område, der, som Weber påpegede, er grundlæggende for den moderne stat. Norden som tematisk afgrænsning er, som Imsen nævner i indledningen til Nordens ydre grænser, ikke helt problemfri (s. 32). Alligevel fungerer det nordiske perspektiv godt på grund af de mange politiske fællesskaber og fælles territorier i de nordiske landes historie.

På den anden side er det et afgørende spørgsmål, om grænsebegrebet som samlebegreb kan bære antologien. I sin indledning synes Steinar Imsen allerede at have visse problemer med hensyn til motivering af antologiens indhold, for eksempel »noen grenseområder har mer historie enn andre blant annet fordi de forekommer i flere historiske fortællinger«, hvad Imsen mener med »mer historie« og »flere historiske fortællinger« får stå hen i det uvisse. I sin motivering af hvorfor Orkneyøerne og Shetland indgår i bogen strækker Imsen formuleringerne længere, end de kan bære, da øerne er »tatt med som en påmindelse om at Norden for bare få hundreår siden hadde ei territoriell og politisk grense på de britiske øer« (s. 12). I Steinar Imsen egen artikel »Grenseland i vest – mellom Skottland og Norge« kan man læse at bare få hundrede år siden i realiteten var i år 1472, hvorefter der ikke længere fandtes en egentlig statsgrænse mellem Norge og Skotland (s. 143).

Hvorfor det har været så svært at anvende grænsebegrebet i en antologi, der strækker sig fra vikingetiden til i dag, kan læses ud af Harald Gustafssons velskrevne og interessante bidrag om »Skåne som grænslandskab – en historia

om grænser som frågetecken«. Den umiddelbart banale men vigtige pointe heri er, at »en »græns« og et »grænsområde« har uppenbarligen inte varit samme sak på medeltiden som i dag« (s. 224). Gustafsson slår endnu et slag for konglomeratstaten, som efterhånden har vundet ind som gængs betegnelse for de stater, der udgjorde overgangen mellem middelalderens politiske organiseringsformer og nationalstaten. Der er stor forskel på om et grænseområde var et landskab i en konglomeratstat eller en perifer provins i en nationalstat. Spørgsmålet om de forskellige områders skiftende status, som Gustafsson nuanceret overvejer, er svagheden for antologien som helhed. Temaer, der knytter sig til for eksempel Vesterhavslændene i middelalderen, har for lidt til fælles med for eksempel spørgsmålet om »Mindretalene i Slesvig/Sønderjylland 1864-2004«, som Jørgen Kühl behandler i sin oversigtsartikel.

I forordet beklager Steinar Imsen fraværet af en behandling af Ålandsøerne og Petsamo i Lapland blandt artiklerne (s. 18), men et måske endnu større savn blandt historierne om landskaber, der i tidens løb har skiftet statstilknytning, er Gotland. På nogle ganske få linjer i sit indlæg omtaler Harald Gustafsson de

resultater, som Jens Lerbom er kommet frem til i sin forskning om Gotland (s. 228). I bogen *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500-1700* (Lund 2003) beskriver Jens Lerbom Gotland under først dansk påvirkning og i perioden efter 1645 under svensk påvirkning. Når der nu netop findes en forsker, der på glimrende vis har beskrevet netop den problemstilling, som skulle være styrende for antologien, burde han være repræsenteret med en selvstændig artikel!

Med hensyn til detaljerne er det ærgerligt, at redaktionen ikke har været konsekvent med hensyn til stavemåde af Dannevirke (s. 27) eller Danevirke (s. 6 og s. 56). Ligesom det virker sjusket på læseren, når Uffe Østergård i sit spændende bidrag om »Gottorpstaten som alternativ til det oldenborgske monarki 1544-1720« bruger overdrevent lange citater på henholdsvis 19 og 21 linjer til at fremlægge, hvad han betegner som »indlysende fakta« (se s. 58 men også s. 55).

Til trods for at antologien fremstår noget uensartet, er den fra start til slut interessant læsning og artiklerne er generelt velskrevne.

Mikkel Leth Jespersen

VIDENSKABSHISTORIE

Morten Fink-Jensen: *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, (Museum Tusulanums Forlag 2004). 418 s., ill., ISBN 87 7289 952 2, 325 kr.

Der er godt at se, at danske historikere for alvor er begyndt at interessere sig i den nyere tids naturfilosofi/medicin og

dens sociale og kulturelle betydning. For en historiker, som undertegnede, der for snart 20 år siden var blandt de, der argumenterede for, at 15-1600-tallets naturfilosofi kun kunne forstås i dens samtidige religiøse sammenhæng, er det godt at se, at denne opfattelse nu finder genklang blandt danske forskere.

Morten Fink-Jensen har skrevet en god bog om naturfilosofi, medicin og

teologi i Danmark i århundredet efter reformationen – eller måske rettere to – for bogen falder i to halvdele. Den første drejer sig generelt om naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark i perioden fra 1536, indtil udgangen af 1620'erne, men ikke 1636, som titlen indicerer, idet dette afsnit reelt stopper med Caspar Bartholins dødsfald i 1629. Det er måske mindre overraskende, når man opdager, at anden halvdel af bogen er en undersøgelse af Caspar Bartholins liv og virke. Begge halvdele er velskrevne, selv om afsnittet om Caspar Bartholin til tider kan forekomme lidt vel rigeligt detaljeret.

Indledningsvist understreger Fink-Jensen, at det vi i dag kalder videnskab i 15-1600 tallet var naturfilosofi og herunder hørte så forskellige områder eller discipliner, som anatomi, astrologi og (al)kemi. Fælles for dem alle var, at de søgte at forstå Gud gennem hans skaberværk: Naturen. Her er han i hovedsagen enig med Cambridge-historikeren Andrew Cunningham, selv om han mener, at Cunningham reducerer Gud og teologien til noget 'helt uproblematisk og unuanceret'. Fink-Jensen synes dermed at implicere at naturfilosofien i et katolsk land skulle have været anderledes end i for eksempel et luthersk land. I betragtning af, at Fink-Jensen på de følgende sider, efter at have henvist til de berømte kætterprocesser imod Bruno og Galilei, konkluderer at protestantiske lande/kirker ikke var hverken mere tolerante eller positivt indstillede til naturfilosofien end deres modpart i de katolske lande, så giver dette udsagn kun ringe mening. Ifølge Fink-Jensen blev der ikke grebet ind overfor uortodokse naturfilosoffer i de protestantiske lande, fordi der her ikke var nogen central autoritet på linie med pavemagten. Det er unægteligt en fortolkning, der ikke synes at give megen vægt til teologien. Hvad med reformationens stræben efter

at genetablere det sande Guds ord, der skulle være tilgængeligt for alle? Det var en stræben, ofte med stærke apokalyptiske undertoner, der også ansporede til bedre indsigt i Naturens Bog – Guds skaberværk. I betragtning af den betydning Fink-Jensen tillægger Arndt i den danske kontekst, så synes dette at være en langt mere sandsynlig forklaring på, hvorfor en langt mere dynamisk og varieret naturfilosofi slog igennem i de protestantiske lande i 15-1600-tallet.

På to væsentlige områder ikke alene forbedrer dette værk vores viden, men reviderer den betragteligt. Først påviser Fink-Jensen, at den philippistiske ånd og teologi, der lå bag Københavns Universitets fundats i forbindelse med dets genåbning i 1537, ikke alene fortsatte århundredet ud, men vedblev at spille en prominent rolle, specielt indenfor de discipliner som faldt ind under naturfilosofiens domæne langt ind i 1600-tallet. Men hvordan kan det hænge sammen med det traditionelle synspunkt, at de første årtier af 1600-tallet var den lutherske ortodoksis blomstringsperiode? Dårligt! Men alligevel kan Fink-Jensen ikke få overbevist sig selv om at en revision af, hvad mange danske kirkehistorikere, fra et snævert teologi-historisk perspektiv, har kaldt den lutherske ortodoksis periode, er nødvendig.

Efter at have påpeget, at biskop Hans Poulsen Resen var langt fra at være en én-dimensional gnesio-lutheraner, nøjes Fink-Jensen med at argumentere for en anskuelse af periodens historie som værende mere divers end blot og bar ortodoksi, med betragtelig indflydelse fra både nyplatonisme, mystik og Melancthon. Vi får med andre ord en blød kompromis-løsning, der undlader at forsøge at redefinere den kirkelige og teologiske uniformitet under Resen, som efter min mening kun yderst vanskeligt lader sig karakterisere som gnesio-lutheranisme. Det er så meget mere skuffende, som

forfatteren længere fremme i bogen helt rigtigt erkender, at en egentlig luthersk ortodoksi først fremstod i Danmark under Jesper Brochmand i 1630'erne.

Det andet område, hvor denne bog uddyber vores viden, er vedrørende den indflydelse pietismens foregangsmand, Johann Arndt havde i Danmark. Med udgangspunkt i det forhold, at Naturens Bog, det fjerde og sidste bind af *Vom wahren Christentum*, allerede blev oversat til dansk og udgivet i 1618 af Peder Nielsen Gelstrup, som var nært knyttet til Hans Poulsen Resen, påviser Fink-Jensen den betragtelige indflydelse Arndts ideer i deres mest paracelcistiske og nyplatoniske form havde på ledende danske teologer og naturfilosoffer, så som Resen og Caspar Bartholin.

I betragtning af, at Fink-Jensen helt rigtigt hævder at periodens naturfilosofi kun kan forstås i sin religiøse kontekst, så er det forbavsende at se, at han anskuer Caspar Bartholin som værende på den ene side en helt ortodoks, luthersk teolog og på den anden side en temmelig uortodoks naturfilosof/mediciner. Hvordan læseren skal få det synspunkt til at harmonere med den betydelige indflydelse på Bartholins teologi som henholdsvis Johann Arndt og Holger Rosenkrantz udøvede, og som Fink-Jensen selv på glimrende vis gør rede for, er svært at se. På samme måde forholder det sig med Hans Poulsen Resens udnævnelse til professor i teologi i 1597, der fortolkes som et udtryk for en styrkelse af den gryende lutherske ortodoksi. Hvis det virkelig var en bevidst politik som regeringen under ledelse af kansler Christian Friis til Borreby forfulgte, så bliver de mange universitetsudnævnelser af et væld af tidligere Tycho Brahe-elever, der som deres læremester var philippister og stærkt

påvirkede af både hermetiske og paracelcistiske ideer, helt uforståelig. Efter min mening kan hverken Resen eller Caspar Bartholin betegnes som gnesio-lutheranere, dertil var der alt for mange uortodokse elementer i deres teologi. Bartholin vedblev med at være interesseret i paracelcismen ikke mindst i dens severinske form helt på linie med sin svoger Ole Worm. Det var en interesse, der var i overensstemmelse med den inderliggørelse af hans lutherske tro, som han havde fundet inspiration for hos både Arndt og Holger Rosenkrantz, hans velgører.

Hvis Fink-Jensen virkelig er overbevist om, at periodens religion og naturfilosofi er uløseligt forbundne, så kan han ikke undgå at tage konsekvensen af sine egne resultater: nemlig at den philippistiske tradition overlevede i bedste vigør sammen med en vedvarende interesse for paracelcismen blandt naturfilosoffer og medicinere ved Københavns Universitet uden nogen som helst tegn på, at det førte til nogen form for konflikt med de teologiske professorer. Det er et resultat, der bliver vanskeligt at forstå, hvis man samtidig, som Fink-Jensen, vil hævde at det danske land og rige var kontrolleret af gnesio-lutheranere. Det kan kun give mening, hvis man accepterer, hvad jeg allerede har påpeget i et par artikler for snart 10 år siden, nemlig at den lutherske statskirke under Resens ledelse var teologisk og filosofisk langt mere rummelig/fleksibel end de fleste af periodens kirkehistorikere har været klar over. Fink-Jensen skulle have indledt den revisionisme af ortodoksiens tidsalder, som han tydeligvist overvejede, men beklageligvis veg tilbage fra.

Ole Peter Grell

NYERE TID

Sven Lilja: *Europa Sverige Världen. Europeisk integration og expansion 1500-1800*. Studentlitteratur 2001, 348 s. (inkl. bibliografi og registre).

Sven Lilja, der er docent ved Södertörns Universitet, er især kendt som byhistoriker og bl.a. som forfatter til den glimrende analyse af den svenske urbaniseringsproces 1570-1810 (*Tjuvehål och stolta städer*, 2000). Han har i dette værk samlet en række universitetsforelæsninger til hvad vi hertilands kalder lange linier i historien. Hovedemnet er fremkomsten af den moderne europæiske verden i tiden fra senmiddelalderen til og med den franske revolutions tidsalder.

Titlen er ikke tilfældigt valgt. Det drejer sig om en Europahistorie, der har både øje for mikroplanet dvs. Sverige i den nævnte periode og for den makroverden, hvor den første egentlige globaliseringsbølge førte til Europas dominans på verdensplan. Den 50 sider lange Indledning er fuld af gode ræsonnementer og spørgsmål, og forfatteren tolker den moderne verdens fremkomst som et resultat af den europæiske integration (tilblivelsen af et egentligt europæisk system af stater), hvilket igen forklarer den europæiske ekspansion over hele kloden fra 1500 og frem.

I samme Indledning gengives og diskuteres de store teorier om denne udvikling med bl.a. Braudels, de Vries' og Wallersteins forklaringsmodeller, og det diskuteres meget levende, hvordan man i det store og det små – med lidt tidsforskydninger – kan se de samme udviklingstendenser. Uden at henfalde til mekaniske eller deterministiske holdninger anskuer Lilja Europas historie i cyklusser, der enten er præget af ekspansion eller stagnation (A- og B-faser). Efter

1300-tallets demografiske katastrofer, der endnu plagede kontinentet langt op i 1400-tallet, kommer så en fase A fra ca. 1500 med klar ekspansion. Denne afløses i 1600-tallets anden tredjedel af en stagnation, der dog i forhold til den klassiske diskussion om det 17. årh.s krise (Trevor-Roper, Hobsbawm etc.) modificeres til at være en slags stilstand eller kun svagere ekspansion (en ny fase B), der så fra 1700-tallets anden tredjedel på ny afløses af en ekspansion (en ny fase A), der politisk, økonomisk, socialt og kulturelt virkelig kastede af sig og førte frem til starten af »det moderne«.

Som overordnet samlende begreb anvendes magt- eller centralstaten og dennes opkomst i denne periode. Synspunktet er, at med skabelsen af den europæiske centralstat, hvad enten den er absolutistisk eller konstitutionel, vokser Europa sammen (integreres). Den omfattende nyorganisering og militære effektivisering er centrale elementer i den opkommende og ekspanderende moderne stat. Efter at de grundlæggende økonomiske, demografiske, by og handelsmæssige strukturer og deres udvikling i perioden er fastlagt (bl.a. med klar understregning af, at det økonomiske centrum i Europa først op i 1600-tallets anden halvdel afgørende rykker mod nord og vest) følger der nogle præcise og klare overvejelser over periodiseringsbegreberne og – problemerne.

Så endelig kan handlingen begynde, dvs. nu kan de menneskelige aktører træde frem, og den nøjere analyse af og redegørelse for begivenhedsforløbet findes i del 1 & 2. De klassiske periodebegreber anvendes, men hovedsnittet i perioden lægges efter de ovenfor omtalte fundamentale økonomiske og demografiske udviklingslinier. Del 1 behand-

ler det såkaldte »lange 1500-tal« (1500-1650) og del 2 har oplysningstidens tankeverden og den europæiske magtkamp – nu udkæmpet i globalt regi – som hovedemner. Forfatteren har inden for de to epoker grupperet sit materiale tematisk om den nye magt-, skatte- eller militærstat, uden hvilken hverken den politiske, religiøse eller videnskabelige udvikling var tænkelig.

Ind i det generelle Europabillede indføjes Sverige som et eksempel på en helt ny og moderne centralstat, der på trods af sine begrænsede ressourcer i tre generationer spillede med i det store europæiske magtpolitiske spil. Dette bliver så gennemgået med 30-årskrigen som et afgørende vendepunkt netop for den europæiske integration. Her er den afgørende forklaring, at sekulariseringen som den kommer til udtryk i den verdslige centralstat for alvor slår igennem. Med oprettelsen af det europæiske magtbalancesystem fra den westphalske fred i 1648 og frem til Napoleonskrigene fremtræder konturerne af det moderne Europa klart. I denne første del er det overvejende Europas egen interne historie med renæssancen, reformationen, absolutismen/konstitutionalismen med de nye statsinstitutioners fremvækst som det centrale.

I del 2 (1650-1800) er det første afsnit helliget Europas staters indtræden på verdensscenen i kamp med de stærke islamiske stater (som er Europa helt jævnbyrdige, ikke mindst det osmanniske Rige), med de gamle stærke og afvisende riger i Orienten, med det svage og økonomisk givtige afrikanske kontinent (slavehandelen) og endelig med det nyopdagede Amerika, der som det eneste kontinent direkte koloniseres og indlemmes i den kristne europæiske verden. Herefter spørges der efter de dybereliggende årsager til det enorme potentiale, som 1700-tallets Europa kunne mobilisere på verdensplan. Og her

fremhæves som helt afgørende oplysningstiden, der samlede erfaringerne fra renæssancens og 1600-tallets videnskabelige revolutioner. Nu udvides kredsen af fyrster, hoffer og bureaukratier med den rige opkommende borgerstand, der nu for alvor deltager i og bidrager til denne intellektuelle fornuftsmæssige revolution. Helt nye sekulære begreber som frihed, tolerance, samfundskontrakt m.v. bringes i cirkulation og kritik af alt nedarvet ikke-fornuftmæssigt eller metafysisk begrundede institutioner og tilstande (kirken, det gudgivne monarki etc.) fremføres med stigende kraft. En gang fremsat fik disse oplysningstanker et volumen, som magthaverne uomgængeligt måtte reagere på, enten i form af en konservativ reformisme (den oplyste enevælde) eller i form af en mere radikal løsning (revolutionerne i Amerika og i Frankrig).

Alt dette indtraf samtidig med at den europæiske magtpolitik nu blev en global affære – efter forskellige ændringer i magtbalancesystemet – der pegede frem mod det store opgør mellem Frankrig og England. Igen indsættes det svenske eksempel behandlet i den store europæiske kontekst.

Forfatteren slutter sin lange, klare og stofmættede fremstilling med en status over Europa ca. 1500, ca. 1800 og år 2000 med en konklusion på eller en »forklaringsskitse« af de foregående 300 siders tour de force. De socioøkonomiske og demografiske forhold fastholdes som grundlag og centralstaten ses som katalysator for og centralt moment i den samlede udvikling og begivenhedshistorie. Bogen er udstyret med mange illustrative grafer og tabeller, bl.a. over den europæiske befolkningsudvikling og urbaniseringen samt flere udmærkede kort over det politiske Europa eller dele heraf.

Der er alt i alt tale om en lærd, veloplagt og velskrevet fremstilling. Sven

Lilja er diskuterende og problematiserende i sin tilgang til emnet, og bogen er i sin kronologiske og ikke mindst i sin tematiske opbygning i formidlingsmæssig henseende ikke så lidt af en bedrift.

Helge Gamrath

Karsten Hermansen: *Kirken, Kongen og Enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*, (Syddansk Universitetsforlag 2005), 422 sider, ill., 300 kr.

Den traditionelle historieskrivning beskæftiger sig især med den officielle religion (f. eks. forholdet bisper – konge), mens en helt ny forskning ønsker at inddrage den folkelige tro og kultur meget mere (også set i relation til bispeembedet). Lykken vil være, hvis de to »retninger« kunne bringes sammen i fælles undersøgelser. Med denne flot udstyrede bog af Karsten Hermansen (ph.d. afhandling) er det dog stadig ikke lykkedes.

Behandlingen af bispeembedet 1660-1746 indsnævres til den officielle religion og ses fra en ideologisk synsvinkel. Hermansen udtrykker klart, at målet med undersøgelsen er at bekræfte prof., dr. phil., Per Ingesmans opfattelse. Denne siger, at reformationen ikke betød en opgivelse af kirkens projekt: »skabelsen af det kristne samfund«; tværtimod overtog staten nu kirkens projekt med alt, hvad det indebar, at folk gik i kirke, havde kendskab til den kristelige børnelærdom m.v., og hvor de kristne grundholdninger er det officielt anerkendte værdigrundlag (jf. artiklen: »Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv«, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, 2000, s. 71f., 82ff.).

Ud fra denne opfattelse formulerer Hermansen sin egen tese, at det til ca. 1700 ikke var kongen, der styrede kirken, men kirken der styrede kongen (s. 22ff.; jf. s. 126f., 157f.). Denne teses

formulering indebærer en undersøgelse både af det ideelle (kristne normer) og af spørgsmålet: om det rent faktisk lykkedes i praksis. Hermansen holder ikke de to ting klart adskilte i undersøgelsen. Han går således videre end Ingesman, der alene taler om, at »det vigtigste ved projektet i vores sammenhæng er ikke, at det aldrig er lykkedes at realisere tanken i et konkret samfund, men at bestræbelserne herfor findes« (Ingesmans artikel, s. 72).

Hermansen søger at fremstille biskopperne som praktisk talt enerådende i kirken og giver indtryk af, at bestræbelserne lykkedes. Faren ved et sådant udgangspunkt er, at man kun ser det, der bestyrker tesen og overser eller bagateliserer alt, hvad der taler imod den.

Fremstillingen bygger for det meste på at referere fra sekundære kilder. Det trykte materiale synes at være udtømt, men der er ikke anvendt meget utrykt materiale, faktisk kun lidt fra centraladministrationen. Bisparkiver er velbevarede, men anvendes ikke i tilstrækkelig grad. Det samme gælder provstearkiver og lokale arkiver. Landemodeakterne kunne også have været givende.

Nu til en gennemgang af bogen. Udviklingen i middelalderen viste, at biskopper blev verdslige fyrster og deltog i det politiske liv. Det blev ændret med Reformationen (jf. Luthers to-regimentelære, se s. 298ff.). Kirken mistede indflydelse, f. eks. var biskopperne ikke længere kirkefyrster – og kongen overtog kirkegodset. Men Hermansen mener, at gejstligheden stadig bevarede sin særstatus, fordi kongen havde brug for kirkens ideologiske grundlag. Kongen havde ifølge Kongeloven af 1665 den højeste myndighed over kirken, men var samtidig afhængig af kirkens indre åndelige myndighed. »Kongemagten fik sin religiøse legitimation, medens kirken fik ret til at gøre indsigelser over for statens handlinger« (s.

303). Men gjorde den nogensinde det i praksis?

Hermansens undersøgelse går ud på »at se nærmere på biskopperne«, som udgjorde kirkens ledelse og kirkens repræsentanter overfor kongen (s. 22-24). Men det lange afsnit om bispeembedets opgaver og pligter bygger udelukkende på lov materialet, der ifølge sagens natur sigter mod det ideelle. Periodeafgrænsningen skyldes enevældens indførelse 1660 og den pietistiske Christian IV's død i 1746. Der mangler en nærmere forklaring på, hvorfor der sluttes i 1746 (s. 17, 25ff.).

Med inddragelse af bispevisitatsbøger tales der især om »den såkaldte socialdisciplinering« af folket og gejstligheden. Dette forfærdelige udtryk: »socialdisciplinering« (minder om Det tredje Rige) dækker vel blot over, at det var kirkens ideelle opgave i enevoldsstaten at opdrage borgerne til gudfrygtige og lydige borgere igennem kirketugt og katekismeoplæring. Ideologisk set var opdragelsen af borgerne en legitimering af enevælden (s. 110). Derfor havde biskopperne også en høj placering i kongens magtapparat, viser Hermansen ved detaljeret gennemgang af rangforordningerne (s. 155). Men derfor må det ikke glemmes, at stiftamtmandene stadig var i rang højere, så formentlig var deres opgaver vigtigere end biskoppernes.

I forbindelse med »socialdisciplineringen« lægger Hermansen stor vægt på, at biskoppernes visitats var »det kollektive tilsyn af de enkelte sogne« (s. 150ff.). For perioden 1660-1746 udgør antallet af overleverede bispevisitatsbøger et spinkelt materiale. Undersøgelsen koncentrerer sig om Viborg stift. Først med biskop Henrik Thomsen Gerners visitats i 1693. Dernæst følger biskop Søren Lintrups fyldige visitatsberetning 1721-1724 og biskop Johannes Trelunds visitatsrejser fra 1730-31

samt tilsvarende biskop Andreas Wöldikes rejser i Salling herred 1740. Mens bispevisitatserne i begyndelsen af perioden domineres af økonomiske og bygningsmæssige forhold, bliver det væsentlige i slutningen af perioden selve forkyndelsen og undervisningen. Bispeembedet var stadig baseret på den gamle lovgivning fra før 1660, men således var der sket en ændring i bispetilsynets primære opgaver: for religionen var – med Hermansens ord – en vigtigere drivkraft end enevælden, som blot red på den religiøse bølge (s. 126, 156f.). Men dette er ikke tilstrækkeligt dokumenteret ud fra det spinkle visitatsmateriale. Hermansen lægger megen vægt på visitatsberetninger, og derfor kunne han med fordel have inddraget en nøjere undersøgelse af generalkirke-inspektionskollegiets arkiv.

Ændringen af kirkens fokus fra økonomi til forkyndelse skyldes tidsstrømninger – fra ortodoksi til pietisme, mener Hermansen. Der kunne dog være en anden årsag. Hvis det som anført er generelt, at økonomiske forhold indtager en mindre plads i 1700-tallet, kan der være en ganske enkel forklaring på det, nemlig at umiddelbart efter 1660 var de økonomiske problemer altdominerende, en desperat kamp for at finde de mest nødtørftige midler til kirkebygninger, præstelønninger osv. Det var alles kamp mod alle, og biskopperne holdt sig heller ikke tilbage m.h.t. at skrabe penge til sig selv. Efter 1700 bedredes økonomien. (s. 126f.). Reelt set vil bispevisitatsbøger altid være en del af »systemet« og kan således af Hermansen bruges, fordi de forholder sig til det ideelle. De skulle ideologisk vise, at tilsynet fungerede efter kirkens mål om et kristeligt samfund og efter loven – ikke mindst vedrørende kirketugt og kirkegang.

Men man må ligeledes spørge sig selv, om det så også i virkelighedens verden var muligt at kontrollere folkets

religiøse liv, selvom der fra kongens og biskoppernes side var et ideologisk ønske. Der kan henvises til fhv. landsarkivar, dr. phil. Anne Riisings bog *Guds-frygt og oplysning. Odense 1700-1789*, 1981, som ikke står på Hermansens litteraturliste og heller ikke er anvendt.

Det fremgår af kirkebøger fra Fyens stift i 1700-tallet, at befolkningen kun sjældent stod skrifte for forsømt altergang. En del mindre sagtmodige borgere tillod sig endda at klage til biskop over en præsts kirketugt, og her søgte Fyns biskop Chr. Ramus at mægle. Han var biskop fra 1732 til 1762. Selv om trolovedes samliv var imod loven, var det så almindeligt, at få tog anstød af det. Konflikter gav biskoppen en særlig mæglerfunktion – et perspektiv som er vigtigt ved vurderingen af bispeembedet. Hovedsagen ved bispetilsynet var ikke blot socialdisciplinering og læren, som ment af Hermansen, men også efterhånden biskoppens formidlende rolle, hvilket netop kunne give enevælden en religiøs åbenhed – hentet fra biskoppers ledelsesstil. Ofte måtte biskoppen således mægle. Da biskop Christian Ramus i Odense til Generalkirkeinspektionskollegiet skulle indberette, udtalte han sig ganske upræcist, og forsikrede samtidig, at han altid gjorde sit for at mægle.

Der var således langt fra det ideelle til de faktiske forhold, når det drejer sig om religiøs »socialdisciplinering«. Landbefolkningen var ikke holdt i en skruestik af kirketugten, men havde også sine magtmidler. En sognemenighed kunne ramme en alt for tugtelysten præst ved at skære i offer og accidenser. Det gik således ud over præsten Jørgen Nielsen, Gamborg, beretter Hermansen. Ligeledes kom der i biskop Brorsons Ribe stift en strid mellem menigheden og deres præster af herrnhutisk observans. Det drejede sig om præsternes ændring af skriftemålsritual, som sognets lægfolk

ikke ville finde sig i. Den folkelige religiøsitet viser sig ikke mindst i en fastholden af de vante ritualer. Her ses modsætningen til gejstligheden. Sagerne omtales af Hermansen med hovedvægt på, at disse sagers afgørelse afhæng mere af lederen personlige religiøse holdninger end af selve lovgivningen (194ff., 203ff.). Men snarere er disse sager opstået p. gr. a. den folkelige religiøse modstand mod både kirke og statsstyre.

Hermansens undersøgelse har sin styrke på det ideologiske plan. Han vil sætte spørgsmålstegn ved den tankegang, at enevældens statskirke blot varetog statens interesser og lod de kirkelige komme i anden række. Det kirkelige står ideologisk set i første række. Således gennemgås biskoppernes salvinger (kroningsritualer) af enevoldskonger, som peger hen på, at der i løbet af perioden 1660-1746 i stigende grad er tale om den religiøse enevælde, hvor det er kirken – med vægt på den teokratiske opfattelse – som legitimerer styrets ideologiske grundlag (170ff., 188ff.). Frem til 1730 var de valgte biskopper overvejende af luthersk-ortodoks observans; efter 1730 valgte Christian VI hovedsagelig pietistiske biskopper (s. 251f.). Personlige kontakter betød altid meget. Gennemgangen af biskoppernes afstamning, ægteskab m.v. virker dog noget overflødig (s. 211ff., 231, 239ff., 261).

Hermansen behandler i sidste og tredje hovedafsnit af sin bog enevældens lovrevision i de første år efter 1660, hvor gejstligheden imidlertid først efterhånden blev inddraget direkte i kommissionsarbejdet (s. 267ff.). På afgørende punkter såsom forkynderembede og lære samt standsinteresser ville Hans Bagger og hans gejstlige fæller gerne i forhandlingerne have markeret en kirkelig selvstændighed overfor den kongemagt, hvis ideologiske grundlag

kirken jo var – ud fra det fælles mål om et kristent samfund. Men netop derfor blev kirken holdt i snor af enevælden, når andre interesser stod på spil. Dette modificerer Hermansens tese om gejstlighedens særstatus, for tilsyneladende havde kirken ikke i et og alt fælles mål med kongemagten, og kirken var ikke den som overfor kongen blot kunne sætte dagsordenen. Snarere kunne det forholde sig omvendt. Dette perspektiv hæfter Hermansen sig ikke meget ved (s. 276, 297). Men det er dog væsentlig for diskussionen af bogens tese, at det her i det juridiske kirkeretslige perspektiv ikke lykkedes kirkens egne folk under kommissionsarbejdet at sætte målene for embedsbesættelser og en stramning af læren.

Til gengæld lykkedes det for Hans Bagger med Kirkeritualet, som fik kongens underskrift i 1685. Baggers ritualudkast fik tilslutning i ritualkommissionen og senere i Norske Lovs danske revisionskommission. Der var stor enighed. Når kirken således i det store og hele selv kunne diktere indholdet af Kirkeritualet, skyldes det ifølge Hermansen enevældens behov for religiøs legitimation – og det af ideologiske grunde (s. 282f.). Men helt fik kirken ikke sin vilje. Hermansen har den vinkel på sagen, at det netop lykkedes biskopperne at begrænse fri religionsudøvelse i landet (s. 296f.) trods regeringens erhvervspolitik. Sagen viser, at man ikke kan adskille det ideelle fra det praktisk gennemførlige og kilderne tilpasses her for meget til tesen. Først siges (s. 285), at gejstligheden ville hindre tilkomsten af folk med anden religion til landet, men herefter forklares, at det kunne gejstligheden ikke hindre alligevel (s. 292). Det afgørende må være, at selvom den luthersk-ortodokse gejstlighed var imod frihed til reformerte og jøder, blæste vinden anderledes, idet kongen gik imod kirkens ønske og gav

disse fremmede religioner begrænset tilladelse til gudsdyrkelse i 1680'erne.

Til sidst i sin bog skildrer Hermansen det danske missionsarbejde (s. 311ff.). Først Trankebarmissionen fra 1705 og Grønlandsmissionen fra 1721. De luthersk-ortodokse biskopper og teologer var i begyndelsen imod (s. 325). Men her ignorerer Hermansens tese en central faktor, som også griber ind i andre forhold: Ingen lov kan udstedes mod kongens vilje. Han er ganske suveræn, og når han blander sig i kirkens forhold, kan ingen hindre det. Da biskop H.P. Bornemann ikke på kongens henstilling ville ordinere missionærer til Trankebar, erklærede Frederik IV, at så kunne han få en anden biskop til det, og så gav Bornemann sig.

Hermansens perspektiv ud fra bogens egne forudsætninger er lagt på socialdisciplineringen, på den ideologiske kontrol af bl.a. separatistiske vækkelser. Pietismen løb løbsk, og det gav den pietistiske Christian VI og hans styre problemer. Derfor må Helligdagsforordningen af 1735 ikke være kommet alene med mission for øje, men også fordi en nødvendig kontrol med lægfolkets deltagelse i gudstjeneste og undervisning var i centrum for den statslige pietisme. Senere fulgte egentlige stramninger: i 1741 konvontikelplakaten og i 1745 reskriptet mod fremmede sekter i riget (jf. s. 375f.).

Men virkningen af disse nye kirkelove var lille. Det var ikke gjort med love og ideologi at disciplinere lægfolket. Politiprotokollen i f. eks. Odense (Odense Amts Købstadsprotokol) viser således forbavsende få sager med anmeldte helligdagsovertrædelser. Det var politiets sag at kontrollere den slags i byen. Alle intentioner om kirkens mål, forstået som en »socialdisciplinering« – set i forhold til enevoldsstaten, og ud fra et ideologisk lys – kan være rigtig nok, men administrationen af lovene, bl.a.

kirketugtslove og senere de pietistiske love efter 1730, var endnu ikke effektive, selvom der altid i visitatsbøger kan fremdrages forventelige eksempler bl.a. til brug for indberetning til centraladministrationen. Præsters stigende religiøse tolerance i 1700-tallet overfor lægfolk spillede også ind, men den er ikke alene hovedårsag til, at »kirkens magtgreb om befolkningen« var »svækket«, som nævnt af Hermansen (s. 379). Hovedårsagen lå også i den folkelige religiøsitetens egen individuelle tro, hvad enten det nu drejede sig om vakte eller almindelige lægfolk.

Trods disse indvendinger er afhandlingen – positivt set – meget gennemført

og holder sig strengt til en skildring af den officielle religion og relationen mellem kongemagten og kirken (bisperne), hvor sidstnævnte styrede kongen. Kirken fik en særstatus, idet den gav enevælden en legitimation – et ideologisk grundlag, som blev formuleret i lovgivning ud fra ønsket om en »socialdisciplinering« af borgerne m.v. Undersøgelsen føres igennem for årene 1660-1746. Men Hermansens fremlagte dokumentation, som ikke blot forholder sig til det ideelle (kristne normer), men også til praksis, overbeviser ikke anmelderen om tesens holdbarhed. Den skulle have været nuanceret meget mere.

Jens Rasmussen

ADELSVÆLDEN

Som jeg har ment mit fædreland det vel. Rigsråd Christen Skeels politiske optegnelser 1649-1659. Udg. ved Leon Jespersen og Christian Larsen. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2004). 232 s. 240 kr.

At skikke sig efter tiden er den største klogskab. To betænkninger fra 1658-60. Udg. ved Leon Jespersen. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2004). 158 s. 175 kr.

Danmarks politiske historie i adelsvældens sidste årti har ikke fået den opmærksomhed fra historikerside, som den fortjener. Perioden mellem Christian IV's død 1648 og stændermødet i København 1660 er i den ene ende blevet overskygget af den kendte fortælling om den store Christians regeringstid og i den anden ende af dramaet i oktober 1660. Dette er i sandhed ulykkeligt, eftersom arven efter Christian IV

og de mekanismer, der ledte til indførelsen af enevælde, kun giver mening set i lyset af begivenhederne i 1650'erne, særligt det anstrengte forhold mellem Frederik III og Rigsrådet, som kulminerede efter Danmarks krigserklæring mod Sverige i 1657. Mens Frederik III søgte at vinde kontrol over centralforvaltningen, udkæmpede Rigsrådet en kamp op ad bakke for at værne Danmark fra katastrofen og for at bevare aristokratiets forfatningsmæssige stilling. Beklageligvis har der ikke været nogen stor fortælling om 1650'erne siden J. A. Fridericias *Adelsvældens sidste Dage* (København, 1894), og den nyeste forskning i denne periode er så godt som udelukkende blevet udført af en lille håndfuld historikere, først og fremmest Leon Jespersen og Steffen Heiberg.

De foreliggende to kildeudgivelser – den ene udgivet af Leon Jespersen, den anden i fællesskab af Jespersen og Christian Larsen – udfylder ikke denne

forskningsmæssige lakune og har heller ikke til formål at gøre det, men de kaster lys over de sidste år af adelsvælden set i rådsaristokratiets perspektiv. Den første af dem (*Som jeg har ment mit fædreland det vel...*) rummer rigsråd Christen Skeels politiske dagbøger, som har fokus på, hvad der foregik ved rigsrådets møder fra 1649 til Skeels død i 1659. Dagbøgerne er vigtige i flere henseender, først og fremmest er de uvurderlige supplementter til C. Rise Hansens ufuldstændige udgave af *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid* (2 bind, København, 1959-75). Af Hansens værk kan vi se Rigsrådets endelige beslutninger, men Skeel giver os indblik i Rigsrådets arbejdsprocesser, dets debatter om udenrigs- og indenrigspolitik samt Skeels personlige meninger – åbenhjertige og ofte ret skarpe – om emnerne på tidens politiske dagsorden. De er det tætteste, vi kommer på egentlige referater fra rådets møder og er en førstehåndskilde til, hvordan rådet rent faktisk fungerede, og som understreger, at rådet var en samling enkeltindivider og ikke en amorf masse, der talte med én stemme. Skeel afslører også meget om forholdet mellem Frederik III og adelen, rådets holdning til Frederik III's udenlandske rådgivere («de fremmede»), statskassens forhold og vejen til krig med Sverige i 1657. Til disse dagbøger har Jespersen og Larsen tilføjet Skeels appellerende breve til sine medrigsråder og til kongen, hvor han opfordrer til mere samarbejde i en vanskelig tid og til tilbagevenden til en snæver fortolkning af Frederik III's håndfæstning fra 1648.

At skikke sig efter tiden er den største klogskab indeholder optegnelserne af et andet fremtrædende medlem af Rigsrådet, Gunde Rosenkrantz. Dennes to »anonyme« memoranda fra 1658-60 er velkendte blandt forskere i dansk forfat-

ningshistorie. Det første rummer Rosenkrantz' forslag til en kollegiebaseret reorganisering af centralforvaltningen, inspireret af, men alligevel forskellig fra den regeringsform, der blev indført i Sverige af Axel Oxenstierna i 1634; Rosenkrantz' reformforslag ville have holdt et sådant kollegiesystem direkte under rådets myndighed. Det andet indeholder Rosenkrantz' forslag til finansielle og militære reformer i de sidste måneder af Karl Gustavkrigene og foreslår betydelige foranstaltninger til »at spænde livremmen ind« i kombination med nye skatter og en reorganisering af lenssystemet. De to betænkninger stiller i lighed med Skeels dagbøger skarpt på de interne meningsbrydninger i Rigsrådets rækker og illustrerer måderne, hvorpå Rosenkrantz og nogle af hans kolleger desperat søgte at finde midler til at holde kongen inden for sine konstitutionelle grænser og at fastholde adelens indflydelse på centraladministrationen. Frem for alt viser Skeels og Rosenkrantz's skrifter, at der fandtes alternativer til den vej, som Danmark slog ind på efter oktober 1660; adelen var ikke udgået for ideer om, hvordan man kunne få indført en højst tiltrængt orden og effektivitet i centralforvaltningen uden at ofre Rigsrådets privilegerede stilling.

Hverken det ene eller det andet af de to bind præsenterer nye og hidtil ukendte kilder, idet hovedparten af de dokumenter, de indeholder, allerede har fundet vej til trykken. Det er imidlertid Leon Jespersens og Christian Larsens grundige edition og annotation, der gør de to bind til så værdifulde bidrag til studiet af den sene adelsvælde. Begge bind er forsynede med omfattende og velskrevne indledninger, som indplacerer disse kilder i en dansk (og nordisk) politisk-historisk ramme og gør flittigt brug af den nyeste historiske forskning på feltet; biografier af bade Skeel og

Rosenkrantz samt diskussioner af kilderne selv er med til at sikre, at også de, der er mindre velbevandede i 1650'ernes politiske udvikling, vil kunne få stort udbytte af de originale kilder. Jespersen og Larsen har også ladet kilde-teksterne ledsage af nyttige filologiske redskaber i form af fodnoter og ordlister over forældede danske ord og vendinger. Underholdningslæsning bliver disse to kildeudgaver nok aldrig, men det skal bemærkes, at de hver på sin måde er fascinerende læsning, især er Skeels bidende kommentarer noget, der gør indtryk. Jespersen og Larsen har givet alle, der arbejder med 1600-tallets danske historie, to uvurderlige resurser, som er værdige tilvækster på Kildeskriftselskabets allerede fremragende publikationsrække.

Paul Douglas Lockhart

Christian Larsen: *Eske Brocks medt egen handt. Eske Brocks dagbøger 1604-1622* (Landbohistorisk Selskab 2005), 292 s. 248 kr.

Landbohistorisk Selskab har med den foreliggende udgivelse tilgængeliggjort en betydningsfuld kilde for interesserede i dansk kultur-, landbrugs- lokal- og personalhistorie. Ikke at Eske Broks bevarede kalenderoptegnelser (Ni bind dækkende årene 1604, 1608-09, 1611-13, 1617, 1619 og 1622) er ukendte. De har alle været udgivet tidligere, i perioden 1824-1884, men spredt, og efter forskellige målsætninger og principper. At sidde med serien af dagbøger i en samlet læsevenlig og moderne udgave er derfor en stor fornøjelse. Offentlighedens kendskab til (nogle af) kalenderne stammer fra før 1800-tallets udgivelser, og har således tidligt vakt interesse. (jfr. *Danske Magazin*, 4. rk., Femte bind, s. 125).

Forfatteren af kalenderoptegnelserne var ikke en hr. hvem-som-helst, men en af spidserne indenfor renæssancens højadel. Landets største godsbesidder Eske Brok (1560-1625), ejede ved sin død otte herregårde og ca. 1.000 fæstegårde; dominerede socialt på sin hjemegn på Djursland omkring fødegården Gammel Estrup; og havde som lensmand på Dronningborg i en menneskealder stor magt i sin region. Og ikke mindst som rigsråd gennem 29 år havde han indflydelse på indenrigs- og i Broks tilfælde navnlig på udenrigspolitikken. Ydermere havde han og kong Christian 4 en god kemi, der udover sammen at kunne drikke igennem i mere festlige situationer bl.a. også betød, at Eske Brok kunne trække på fordelagtige kreditter til sine godskøb fra kongens kasse. De indholdsrige men i formen til tider ret knappe optegnelser giver indsigt i alle forfatterens gøremål, store som små, men det er dog familien, og driften af gods og len der udgør de gennemgående temaer.

Meget læsevenligt har udgiveren opløst de af forfatteren anvendte forkortelser, som dog er markeret i kursiv. Bogen er forsynet med en udmærket indledning der skitserer Eske Brok som privatmand, kriger, lensmand og kongens ven.

Derudover indeholder udgivelsen et letanvendeligt fodnoteapparat som kortfattet opklarer og redegør – ofte suppleret i litteraturen. Og endelig findes en nødvendig ordforklaring; grundige person- og stedregistre, samt et kort over forfatterens godsbesiddelser. Det er svært at ønske sig mere af en udgivelse som denne, det skulle da lige være en grafisk oversigt over Eske Broks familiemæssige relationer, der vil lette bogens brug som opslagsværk.

Mogens Kragssig Jensen

SKOLEHISTORIE

Skolen i militær idræt 200 år. (Forsvarsakademiet/Center for Idræt: København 2004). 264 s., 50 kr. plus forsendelse

2004 fyldte den militære idræt i Danmark 200 år. Det er der kommet et både smukt – og billigt – jubilæumsskrift ud af. Analyser og egentlig banebrydende historieskrivning er der ikke tale om. Blandt de mange faktuelle oplysninger hæfter man sig bl.a. ved en elevstatistik, som går tilbage til 1804. Den er baseret på Nachtegalls oplysninger fra 1830, men da vi ved, at samme Nachteggall, grundlæggeren af den militære idræt her til lands, havde et noget uanstrengt forhold til fakticitet, skal tallene nok tages med et gran salt. Derimod kan der være grund til at hæfte lid ved den yderst fyldige oversigt (s. 157-203) over hærens gymnastiklærere 1804-1904. Her kan specielt interesserede skaffe sig adskillige informationer.

Af størst interesse for historikere er formodentlig de første afsnit om tiden indtil 1867. Der bygges dog i vid udstrækning på eksisterende forskning, og en kritisk stillingtagen ses ikke, ligesom der er væsentlige dele af forskningen – bl.a. i Nachtegalls virke – som ikke ses benyttet. Der er mange ufuldstændigheder og pudsigheder i bogen. Oversigten s. 253, note 14 over de øvrige idrætsuddannelser i Danmark – herunder de universitære – er præget af både sjuksk og elementære fejl. Ligeledes er det slående, at man end ikke har fundet det fornødent at opstille litteraturliste og kildeangivelse i alfabetisk orden. Her står pris og kvalitet i et ligeligt forhold til hinanden. Man må håbe, at forsvaret er bedre til at passe på landets borgere end til at skrive bøger.

Til gengæld er der i bogen en række

smukke og sjældent sete fotografier, kortskitser og malerier. De ses især, inden man i bogens anden halvdel forfalder til fotografier af oberster og kursushold.

Niels Kayser Nielsen

Karen B. Braad, Christian Larsen, Ingrid Markussen, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen (red.): – *for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder.* Dansk Læreruddannelse bd. 1. (Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie og Syddansk Universitetsforlag, 2005). 450 s., 275 kr.

Det hedengangne Institut for Dansk Skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole tog i slutningen af 1980erne initiativ til en udforskning af læreruddannelsens historie. I 1991 udkom det første bind, nemlig Tage Kampmann: *Kun spiren frisk og grøn... læreruddannelse 1945-1991* og i 1993 forelå bindet om lærerindeuddannelsen og lokalsamfundets kamp om seminariedriften, der også omfattede en fortegnelse over seminarier 1791-1991, samt en generel bibliografi over læreruddannelsen og en oversigt over lovgivningen vedrørende seminarier og læreruddannelsen.

Det foreliggende bind dækker grundlæggende perioden 1791 til 1945, men indeholder også supplement til Kampmanns beskrivelse. Det drejer sig om en uddybning af læreruddannelsen i perioden 1970-2003, en beskrivelse af seminarierne uden for læreruddannelsen, samt lovgivning og litteratur om læreruddannelsen 1991-2003. Desuden findes der en fortegnelse over antallet af dimittender 1793-2002. Til slut en kilde- og litteraturoversigt og person- og institutionsregister.

Bogens tre første dele behandler på godt 300 sider læreruddannelsen 1791-1945. Første del er skrevet af dr.philos. Ingrid Markussen, og omfatter perioden 1791-1830. Anden del, der dækker tiden 1830-1860, er skrevet af arkivar Christian Larsen, mens dr.pæd. Vagn Skovgaard-Petersen i 3. del har behandlet perioden 1860-1945.

De første seminarier i kongeriget Danmark havde to skikkelser, nemlig henholdsvis en ambitiøs institution, inspireret af tyske forbilleder, og en pragmatisk model, præstegårdsseminariet, hvor forholdene var mere beskedne. Den første type bliver grundigt beskrevet på grundlag af udviklingen på Blaagaard/Jonstrup seminarier og seminariet på Brahetrolleborg. Kildematerialet tillader en ganske indgående undersøgelse af de to seminariers udvikling. Det gælder seminaristerne, skolehverdagen, herunder maden og husordenen, læremidlerne, fagene, havedyrkning, eksamen og ikke mindst lærerkrafterne, ledelsen og inspektionen. Langt de fleste seminarister på Blaagaard kom fra landet, og har sikkert følt sig behørigt imponeret af de herskabelige omgivelser. Fagkredsen var omfattende, også fordi de fleste lærere jo skulle fungere som enelærere i en landsbyskole, og de mange fag krævede tilsvarende mange lærebøger. En af de vigtigste var J.C.F. Rist: *Anviisning for Skolemestre i de lavere Skoler til deres Embeds rette Førelse*, hvori bl.a. der fandtes en vejledning i tidens meget brugte undervisningsmetode, nemlig katekisation. Forfatteren var sognepræst i Nierndorff i Pinneberg i Nordtyskland, og bogen blev i 1794 på den store skolekommissions foranledning oversat til dansk.

Brahetrolleborg Skoleholderseminarium blev oprettet i 1794 og fungerede frem til 1826. Seminariets grundlægger var ejeren af Brahetrolleborg Gods, Johan Ludvig Reventlow, der også havde

sæde i den store skolekommission. Han bekostede selv bygningen af et imponerende skoleanlæg, men staten skulle bære driftsudgifterne. Seminariets pædagogiske forbilleder var tyske, og lederen, Johann Friedrich Oest, var kendt som pædagogisk skribent, bl.a. bidrog han til Campes Revisionsværk. Seminariet måtte lukke på grund af stridigheder mellem lærerne og dårlig økonomi. Blaagaard og Brahetrolleborg var ikke den eneste seminarieform. Alternativet var de såkaldte præstegårdsseminarier, hvor Markussen behandler P. O. Boisens seminarium i Vestborg på Lolland og Eiler Hammonds seminarium i Brøndbyøster. Rammen omkring disse seminarier var de rummelige præstegårde, hvor præsten selv stod for en del af undervisningen. Seminaristerne boede i nærtliggende gårde, hvor de i travle perioder kunne hjælpe til, vel både for at tjene til kost og logi, men også på denne måde at lære landvæsen. Seminariet kunne da også blive planteskole for landøkonomien, forstået på den måde, at læreren både skulle kunne undervise børnene i de grundlæggende kulturteknikker og forældrene i rationelt landbrug. De fleste præstegårdsseminarier overlevede ikke deres grundlæggere, og læreruddannelsen havde endnu ikke fundet sin form.

Ingrid Markussens fremstilling er velskrevet og hun formår at tegne skarpe billeder af et miljø og en uddannelse, der nok var tysk i sit anlæg, men tilpasset en dansk virkelighed, hvor lærerne skulle fungere under meget beskedne forhold.

I del II behandler Christian Larsen tiden 1830-60. Han kalder denne periode for 'nedlæggelse og stilstand'. 1814-skoleforordningen blev i 1818 fulgt op af et seminariereglement, og bortset fra indskrænkninger indført i 1824, skete der ikke ændringer i læreruddannelsen før i slutningen af 1850'erne. Efter års

debat i tidsskrifter og på møder, bl.a. i august 1855, hvor D. G. Monrads forslag til en lønningslov for seminarierne blev drøftet, vedtog Rigsdagen i 1857 en lov om seminarielærernes lønninger og en ny skolelærereksamen. Seminaristen skulle til afgangseksamen eksamineres i 14 fag og vise sig duelig til at undervise børnene i skolen. For at bryde med seminariernes monopol på læreruddannelsen, blev det fremover også muligt at tage eksamen ved en eksamenskommission. I 1856 blev det muligt for lærerne at efteruddanne sig på et kursus. Begrundelsen var mangel på dygtige lærere til købstadsskolerne.

I del III behandler skolehistoriens erfarne nestor, Vagn Skovgaard-Petersen læreruddannelsen 1860 til 1945. Han indleder med en karakteristik af lærerembedet omkring 1860. De fleste lærere var nu seminarieuddannede og følte sig generelt mindre underlegne i forhold til præst og myndigheder. Dertil kom, at lærerens prestige ofte blev styrket, fordi han deltog i sognets forskellige projekter, herunder i foreningslivet og andelsbevægelsen. Skovgaard-Petersen karakteriserer ham som 'folkelæreren', der ofte selv kom fra det landlige miljø. Men konjunkturerne prægede også lærerkaldets vilkår. »Der findes«, skriver Skovgaard-Petersen »talrige vidnesbyrd om standens økonomiske deroute i disse år.« Han bruger det billede, at læreren, der i 1860erne havde haft en art gårdmandsstatus, i 1880erne fik en husmandsposition. En del af forklaringen herpå var sikkert landbrugskrisen, der bredte sig fra slutningen af 1870erne til ind i 1890erne. Bønderkarlene stemte med fødderne, søgte en ret kort uddannelse, der kunne give embede og tryghed om end på et beskedent niveau. Mange private seminarier tilbød kortere kurser, der skulle gøre det muligt lige netop at bestå eksamenskommissionens krav. En lovrevision i 1868 ophævede

statsseminariernes eksamensret, og fremover skulle alle, der ønskede at erhverve en lærereksamen, prøves af eksamenskommissionen.

Danmarks Lærerforening, der blev grundlagt i 1874, var længe for svag til at højne en læreruddannelse, der var præget af markedskræfterne.

I 1894 blev der vedtaget en lov om Seminarier og Prøver for lærere og Lærerinder i Folkeskolen. Det var første gang, at grundskolen blev kaldt folkeskole, og den skulle nu ikke længere opfattes som en almueskole. De private seminarier kunne få statstilskud, hvis de opfyldte en række betingelser, og hvis de opnåede statsanerkendelse kunne de selv afholde eksamen som statsseminarierne. Eksamenskommissionen blev ændret til en censurkommission, og ingen kunne indstilles til eksamen uden at have gennemgået en treårig seminarieuddannelse. 1894-lovens virkninger skildres med udgangspunkt i to seminarier, nemlig Jonstrup og Gedved. På sidstnævnte seminarium blev undervisningen undertiden knyttet til praktiske øvelser i øvelsesskolen, og der blev advaret mod både formløshed og formalisme. »Den danske Skole har hidtil haft sin Styrke i, at Lærerens Ejendommelighed frit har kunnet udfolde sig, og den Friskhed, der dermed følger, opvejer langt den ensformig gennemførte Metodik.«

Vagn Skovgaard-Petersen giver et både skarpt og facetteret billede af seminarieuddannelsens udvikling. Vi får indblik i hvilke socialgrupper, der søgte seminarierne, optagelsesbetingelser, bøgerne, undervisningen og mulighederne for ansættelse, vilkårene for lærergeringen og mulighederne for efteruddannelse. Med skolens specialisering slog folkelæreren ikke altid til, og der opstod behov for faglærere til byskoler og ikke mindst til mellem- og realskoler. Derfor voksede behovet for efter- og videreud-

dannelse, som kunne foregå på udbygningen af de Monradske Kurser, der i 1894 blev samlet under navnet Statens Lærerhøjskole.

I del IV skriver Karen B. Braad om læreruddannelsen mellem 1970 og 2003 og dannelsen af CVU'er. Danmark fastholdt, som et af de få lande, på trods af mange specialiseringstendenser princippet om enhedslæreren, der underviste en klasse over hele forløbet. Et andet særligt dansk forhold var det skarpe skel, der blev opretholdt mellem seminarium og universitet. Begge forhold blev cementeret i 1960erne med lærerforeningens aktive støtte. Det kunne nok være hensigtsmæssigt med mere fokus på, hvorfor det læreruddannelsen blev så særlig dansk, også for at give perspektiv til den debat, der utvivlsomt vil udfolde sig i de kommende år på disse områder. Det er vigtigt, at skolehistorien fastholder ikke blot hvordan, men også hvorfor udviklingen gik som den gjorde. Men spørgsmålet er, om ikke svarene på hvorfor-spørgsmålene forudsætter en mere teoribaseret undersøgelse. Forfatteren har utvivlsomt ret i, at det historiske perspektiv ganske ofte er fraværende i det politiske system, ja, undertiden er der, som Finn Held har udtrykt det, tale om »amnesi i systemerne«. Det kunne være en af forklaringerne på, at de mange nedlæggelser af seminarier i 1980erne kom til at ligne hovsalsløsninger.

Seminarieuddannelsen har kun i meget beskedent omfang været forskningsbaseret. Det har der ikke været ressourcer til. Videnssamfundets krav til lærens uddannelse forudsætter i det mindste, at undervisningen får en forsknings-tilknytning. Det er baggrunden for dannelsen af CVU'er, hvortil der knyttes videnscentre med bl.a. den opgave at sikre forskningstilknytning til et universitet. Det kunne være Danmarks Pædagogiske Universitet, der blev oprettet i

2000 på basis af Danmarks Lærerhøjskole, Danmarks Pædagoghøjskole og Danmarks Pædagogiske Institut. I et supplement til del IV giver Karen Braad en skitseagtig beskrivelse af læreruddannelsen i det øvrige Skandinavien.

Del V omfatter Erik Nørres behandling af seminarierne uden for lærerområdet. Det gælder børnehave- og fritidshjemsseminarier, børneforsorgsseminarier, husholdnings- og håndarbejdsseminarier og pædagogseminarier. På få sider beskrives denne del af uddannelses-systemet og det relateres til CVU-dannelser, hvor der ikke blot er et samarbejde med lærerseminarierne men også fysioterapeut- og sygeplejerskeuddannelsen med henblik på uddannelse af professionsbachelorere. Ambitionen er, at CVU-dannelserne kan medvirke til at styrke de svage miljøer i de små enheder, og muligvis forhindre nedlæggelser af seminarier.

Det virker som om del IV og V kunne have vundet ved en bedre koordinering, men Vagn Skovgaard-Petersens afsluttende kapitel om 'meningen med læreruddannelsen' samler trådene på en spændende og syntetiserende måde. »En læreruddannelse«, skriver han, »kendes på sine frugter i skolens liv og arbejde. Vil uddannelsen af vordende lærere ende med at styrke børnenes lyst til at lære, deres omsorg for hinanden og deres dygtighed i et kommende voksenliv?«

Det bliver sådanne spørgsmål, som en forestående reform af læreruddannelsen må finde hensigtsmæssige svar på.

– *for at blive en god lærer* er en grundig og velskrevet fremstilling, der giver indsigt i læreruddannelsens udvikling i to århundreder. Dermed er den et vigtigt bidrag til den traditionelle skolehistorie, men når det kommer til forklaringerne på, hvorfor udviklingen forløb som den gjorde, f.eks. fastholdelsen af enhedslæreren og kløften mellem seminarium

og universitet, kommer et teorivagt oversigtsværk til kort. Skolehistoriens *hvordan* må også omfatte et *hvorfor*, og det foreliggende værk giver med sin glimrende fremstilling et godt svar på det første, og inspiration til formulering af forskningsspørgsmål, der kan belyse det andet.

Harry Haue

Christian Larsen: *Dansk Uddannelseshistorisk Bibliografi 1948-2004* (Selskabet for skole- og uddannelseshistorie/Syddansk Universitetsforlag 2005), 635 s..

Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie har ved arkivar Christian Larsen påtaget sig det store arbejde det er at udarbejde en bibliografi over dansk uddannelseshistorie, publiceret i perioden 1948-2004. Et af bibliografiens mål er at afhjælpe de periodemæssige lakuner der er i *Dansk Historisk Bibliografi* i anden halvdel af det 20. århundrede, og værket falder dermed på et tørt sted for alle med interesse i uddannelseshistorie. Og 'uddannelse' er i denne sammenhæng defineret i bredeste forstand, nemlig som den samlede menneskelige dannelse formet gennem opdragelse, undervisning og oplysning. Indholdet dækker dermed ikke alene over folkeskoler og ungdomsuddannelser, men f.eks. også videregående uddannelser, erhvervsuddannelser, efter- og ungdomsskoler, voksenundervisning, børneinstitutioner, ungdomsbevægelser, faglige sammenslutninger osv. – listen er lang! Geografisk er dækningsområdet det nuværende Danmark (med Færøerne og Grønland) samt danske skoleforhold i Sydslesvig.

De ikke mindre end 9.840 henvisninger har ikke overraskende tyngden indenfor folke- og børneskoler (17 % af siderne) og biografiske bidrag om enkelte lærere, pædagoger og skolefolk

m.v. (11 %). Sammen med registrene optager disse kategorier ca. 50 % af værkets sider. I en kort indledning giver udgiveren et rids over litteraturen indenfor bibliografiens emneområder og redegør for udgivelsesprincipperne.

Bibliografien er meget indbydende for den der skal skrive om: en bestemt skole; skoleforholdene i et bestemt område; bestemte faglige grupperinger; konkrete fag, eller andre på forhånd veldefinerede emner. Det skyldes værkets struktur, der over hele 25 hovedgrupper i indholdsfortegnelsen præsenterer de mange emner, med kun to underniveauer til videre opdeling. Og det fungerer sådan set udmærket. I hver undergruppe præsenteres først den almene, dernæst den specifikke litteratur, og detaljeringsgraden er pænt afpasset efter litteraturens mængde. Undergrupperingerne kan altid diskuteres, herunder anvendelsen af såvel stifter, som (1970)-amter; samt hensigtsmæssigheden i, at den alment interesserede i f.eks. gymnastik fra indholdsfortegnelsen henvises til hele fem grupper, afhængig af om aktiviteten foregår i folkeskolen, gymnasiet, under de pædagogiske uddannelser, som fag, eller under hovedgruppen gymnastik (hvor der henvises til de øvrige grupper, men ikke omvendt). Her er registrene helt uundværlige. Mere utraditionelle emner og formål kan også indkredses v.h.j.a. de meget gode registre, herunder et omfattende emneordsregister, baseret på prægnante ord i titlerne, og der er således gode indgange for såvel den der véd hvad han leder efter, som for den der indkredser sit behov.

Bibliografien er omfangsrig, men der vil sikkert være basis for at Selskabet for Skole- og Uddannelseshistorie følger op på det gode arbejde med supplement. Nogle eksempler på hvad der også kunne være medtaget er: Bjarne Steen Jensen (et al.): *Grindsted Gymna-*

sium og HF-kursus 1961-2001 (2001), 71 s.; *Mosaikker fra en skoles historie. 1960-40-2000 Spangsbjergskolen*, koordineret og medfattet af Tommy Jensen (Esbjerg 2002), 76 s. Der er gennemgået megen lokalhistorisk litteratur, herunder egnsbøger og byhistorier. Derfor kunne Carl O. Pedersen: »Skoleliv«, s. 179-196 i *Himmelev sogns historie* (Roskilde Museums Forlag 1995) også have fundet sin plads i værket.

Ingen bibliografi uden gode registre, og i dette tilfælde udgør de en femtedel

af værket omfang, og omfatter personregister, emneregister, samt et udførligt register over lokaliteter, institutioner og foreninger. Det kræver lidt øvelse at blive fortrolig med det kompakte værk, men funktionaliteten er så god at registrene i vidt omfang opvejer de elektroniske bibliografiers muligheder for f.eks. fritekstsøgning. Det tager måske et øjeblik længere i *Dansk Uddannelseshistorisk Bibliografi*, men man bliver så meget klogere undervejs.

Mogens Kragsig Jensen

NATIONAL IDENTITET

Palle Ove Christiansen (red.): *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*. (C. A. Reitzels Forlag, 2005). 164 s.

I denne antologis 6 bidrag præsenteres i skriftlig form bidragene til Dansk Folkemindesamlings 100-års fødselsdags-symposium *Veje til Danskheden*, forsynet med en indledning og et efterskrift af redaktøren, Palle O. Christiansen, der er direktør for Folkemindesamlingen.

Den overordnede hensigt med bidragene er at se på den mere ubevidste eller uerkendte fortolkning af det nationale, der ifølge redaktørens forord ligger under de mangfoldige tolkninger af danskheden, som har kendetegnet historien de seneste 150 år og som stadig findes i debatten blandt mennesker i dag. Disse uerkendte fortolkninger har især deres rødder i romantikken, der således meget naturligt er tyngdepunktet i bidragene. Det er i mange tilfælde de romantiske billeder af natur og historie, der danner basis for at genkende noget som dansk.

Jørgen Jensen lægger veloplagt for med fortællingen om dansk arkæologi,

og hvorledes oldsagerne med J. J. A. Worsaae blev skrevet ind i en national ramme i 1840'erne, og kom til at indgå i nationale kampe mod slesvig-holstenerne, tysker og nordmænd. Denne ramme, der i slutningen af 1800-tallet fik en racistisk begrundelse i stedet for romantikkens idealisme, er først grundlæggende blevet brudt i de seneste årtier. Jørn Lund ser på det nationale kendetækningsmærke par excellence, sproget, og hvorledes interessen for det danske sprog har skiftet over tid fra Holbergs førnationale sprogpatriotisme til sprogpurisme af nationalt tilsnit. Hans Dam Kristensen giver en fremstilling af billedsamlingernes og kunsthistoriens institutionalisering og N. L. Høyens placering i disse sammenhænge, Høyen for hvem folk og kunst var to sider af samme sag. Kunsten udviklede sig i takt med folket, mente Høyen, og samtidig medvirkede den til at danne folket, en national dannelse som kunsterne var forpligtet til at nære. Jens Henrik Koudal skriver om, hvorledes ideen om en musikalsk danskhed opstod. Også her vises sammenhængen mellem patriotisk-antikvarisk interesse og national, idet den nor-

diske renæssance i den sene oplysnings-tid skabte meget af det råstof, som kom til at danne grundlag for den nationale identifikation af den særlige danske musik, folkevisen. Ganske interessant viser Koudal den fremtrædende rolle som udlændinge spillede i opdagelsen af den særlige danske musik, ikke kun som inspirationskilder, men som egentlige udøvere af den danske tone, som det er tilfældet med fx Kuhlau og Weyse. Palle O. Christiansen skriver om indsamling og udforskningen af viser og sang, af almuens sproglige særpræg og materielle vilkår som udtryk for en særlig værdifuld dansk folkekultur, mens Hans Vammen gennemgår historieskrivningen fra Molbech til Povl Bagge.

Bogen afsluttes med et efterskrift, hvor redaktøren klargør lødigheden af den videnskabelige beskæftigelse med det nationale som noget moderne, og kommenterer på nogen af de kritikpunkter, som nationalistisk indstillede lægfolk og populistiske politikere har ført til torvs i de senere år. Også det slipper han godt fra, og understreger dermed bogens hovedsigte, at formidle historisk forskning for det læsende og interesserede publikum. Og for dette publikum kan der være god grund til at understrege, at et syn på det nationale som et moderne fænomen, der bedst kan forklares ved at anlægge konstruktivistisk inspirerede synsvinkler, ikke er det samme som at politisere og være skeptisk over den danske nationalstat. Den danske nationalstat er en reel historisk størrelse, og dens legitimitet bliver ikke mindre af, at den ikke har eksisteret siden tidernes morgen. En anbefalelsesværdig afslutning på en god historiebog.

Claus Møller Jørgensen

Jens Henrik Koudal (red.): *Musik og danskhed: Fem faglige bidrag til debatten om nationalitet* (C. A. Reitzels Forlag, 2005), 129 s.

Fem musikhistorikere har bidraget til dette givtige værk, der undersøger hvordan musik historisk set har afspejlet og fremmet dansk identitet. Indledningsvis defineres danskhed som »en kultur, et sindelag og en tænkemåde, der under opvæksten gives videre til hver ny generation, og som fremmede må gøre en særlig indsats for at forstå.« (7) Det er udelukkende den moderne periode, der behandles, idet det fremhæves, at idéen om en særlig dansk musik opstod i slutningen af 1700-tallet. Vi finder således ingen primordialistiske argumenter for en historisk dansk folkesjæl i dette værk.

I forhold til en anden af nationalisme-debattens nøglepunkter – hvorvidt nationen er en kunstig konstruktion – lægger bogen sig også i forlængelse af nyere modernistiske teoretikere, idet det bl.a. hævdes at »danskhed er en dynamisk størrelse, et begreb, som hver ny generation i større eller mindre grad tilegner sig og giver sin egen mening.« (7) Jens Henrik Koudal, der har redigeret bogen og forsynet den med fine relevante illustrationer, studerer selv indgående de danske folkemelodier fra 1800-tallet og konkluderer, at den danske nationalkultur, hvori folkemelodierne spillede en central rolle, i stor udstrækning var en samtidig konstruktion. Dog fremhæves det, at »elementerne ikke er tilfældige« (33), og han viser, at mange kunstnere hentede inspiration og indhold fra ældgamle traditioner blandt landbefolkningen.

Hovedspørgsmålet, der løber som en rød tråd gennem værket, er, hvorvidt der nogensinde har eksisteret en særlig dansk musik. Der gives aldrig et entydigt svar, men en række frugtbare refleksioner luftes i de enkelte artikler. Gennem en interessant fortolkning af Ingemanns roman *Landsbybørnene* fra 1852 forsøger Martin Zerlang at klarlægge, i hvor høj grad musik kan være

national. Zerlang kommer efterfølgende med flere gode eksempler på, at mange lærde og kunstnere i 1800-tallet var stærkt bevidste om musikken store betydning for at fremme nationalstemmningen, og han opremser de mulige måder, hvorpå musik kan være national. Dette giver en fin overgang til Heinrich Schwabs artikel om guldalderen, hvori det konkluderes, at musik godt kan være national, men at dette udelukkende sker, fordi musikken afføder »associationer til noget kendt« (70). Der findes således ikke noget essentialistisk nationalt i musikken, men i stedet er det »receptionsprocessen, overensstemmelse i folket om det, der kommer ind i det nationale skatkammer« (68), der er det afgørende.

Annemette Kirkegaard behandler efterkrigstidens danske popmusik i en fremragende artikel, der også har relevans for historikere, der arbejder bredere med dansk social- og kulturhistorie efter 1945. Også Kirkegaard hæfter sig ved, at det særligt danske ved musikken skabes i samspil med den lyriske komponent og selve modtagelsen hos lytterne. Eksempelvis blev Skousen og Inge-manns sang »Knud Lavard« af mange opfattet som et patriotisk værk, hvor det i virkeligheden var en skarp samfundskritisk udgivelse.

Det redigerede værk afsluttes med en artikel af Kirsten Sass Bak, der undersøger den rolle, fællessang har haft som bærer af danskhed. Det nationalistiske potentiale udgår primært fra sangteksterne, men Sass Bak hæfter sig også ved selve den demokratiske proces i udførelsen og de historiske situationer, der omkranser fællessangen. Dette leder frem til en modificering af Benedict Andersons berømte tese om et 'forestillet fællesskab', idet mange mennesker jo netop samles og direkte deltager i det nationale fællesskab.

Hvorvidt dansk musikhistorie er repræsentativt for nationalismens udvikling som helhed kan vel diskuteres, men samlet set bidrager dette værk til den generelle konklusion, at der aldrig eksisterer kun én, statisk nationalkultur. Bogen fortæller os således en del interessant om nationalismens indretning og virkemidler, hvorimod den historiske baggrund for dens opståen udelades. Brugen af de modernistiske nationalistemeteorikere er til tider for ukritisk, og såfremt værket for alvor skulle finde anvendelse i nationalismeforskningen og ikke blot i dansk musikhistorie, burde den have indeholdt en mere kritisk og nuanceret diskussion af historiografien og dens centrale problemstillinger.

Stefan Knudsen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Ulrik Langen: *Revolutionens skygger. Franske emigranter og andre folk i København 1789-1914* (Lindhardt & Ringhof 2005), 436 s., 299 kr.

De emigranter, som blev et resultat af den franske revolution i 1789 og derefter, spredtes over det meste af Europa, hvor de ofte som nomader trak gennem

det ene land efter det andet. En lille del prægede i længere eller kortere tid København som et egenartet miljø i den allerede farverigt multikulturelle hovedstad.

Dette lille miljø bruger Ulrik Langen, ph.d. og adjunkt ved Syddansk Universitet, som udgangspunkt for at sammenknytte små og store historier. På grund-

lag af omfattende studier i danske og franske arkiver har han komponeret et net af personskildringer, miljøbeskrivelser og kontekstualiseringer, der til sammen giver spredte, men fascinerende indblik i træk ved tiden og nogle af dens mennesker.

Bogen første kapitler giver et overblik over emigrantfænomenet, fra den tidlige 'lystige' emigration eller 'ærens emigration', koncentreret omkring hofadelen umiddelbart efter Bastillens fald, til den 'frygtens emigration', der udvikledes med de politiske forfølgelser i tiden 1792-94. Emigrationsbølgen aftog derpå voldsomt, og bevæggrundene for emigrationen forsvandt gradvis, fra Direktoriets de facto godkendelse af emigranternes tilbagevendende over Napoleons generelle amnesti i 1802 og endelig til restaurationen i 1814-15, der betød Frankrigs forsoning med de mest royalistiske kredse.

I Danmark blev de modtaget som den første gruppe af decideret politiske, snarere end religiøse, flygtninge. De tidligste af dem blev her i landet mødt med den udbredte begejstring for den franske revolution, som i mange lande kendetegnede de første faser efter 1789. Senere opstod politiske spændinger af udenrigsminister A. P. Bernstorffs nøje afbalancerede neutralitetskurs i revolutionskrigene, som bl.a. indebar en ikke-officiel anerkendelse af det revolutionære Frankrigs gesandt Grouvelle, hvis verdenshistoriske højdepunkt havde været at overbringe Ludvig den 16. hans dødsdom – en torn i øjet på kontrarevolutionens førende kræfter, heriblandt den engelske diplomat Daniel Hailes og den russiske stats udsending baron Krüdener, for ikke at nævne de royalistiske emigranter.

Over de følgende kapitler interagerer disse skikkelser inden for en broget flok, hvis hovedpersoner ud over de nævnte er den sindsforvirrede Maillard,

der beskylder sine mere revolutionsvenlige emigrantfæller for at pine ham med forfølgelse, elektricitet og 'dyrisk magnetisme'; farveren Le Bourg; den indbildske, måske geniale, men under alle omstændigheder karismatiske forfatter, økonom og opfinder Ducrest; den ultra-reaktionære adelige videnskabsmand La Coudraye og hans irriterende ligesindede Dubrou, der beskylder Grouvelle for at ville starte en revolution i Danmark ved at opildne til tømmerstrejken i 1794 og betale musikere i Kongens Have for at spille revolutionære sange; det uheldige ægtepar Christophe Arsant og Marie Le Claire, der fængsles for forsøg på at afhænde måske forfalskede *assignats* til danske borgere. Derudover præsenteres læseren for et hav af bifigurer som den emigrantvenlige hollandsk-danske forretningsmand de Coninck og adelslægtterne Schimmelmann og Løvendal, men også enkelte af den nye revolutionære franske stats tilhængere og udsendte som Duveyrier med det skræmmende mørke hus og den store stemme.

Bogen retter især blikket mod de kulturelle og bevidsthedsmæssige skel, der knyttede sig til de politiske modsætninger mellem republikanere, moderate konstitutionalister og de mere uforbeholdne tilhængere af det gamle styres genindførelse. Navnlige belyses rygterens rolle – i øvrigt emnet for hans forrige bogudgivelse – og den 'symbolske krig', som førtes mellem disse fløje og mellem de forskellige landes diplomater på dagligdags plan via en række kanaler, der ikke alle ved første øjekast synes politiske.

Den nævnte 'spredthed' ved disse indblik synes at være tilsigtet. Hele bogens struktur er decentreret ved at tage udgangspunkt i mennesker, deres mentalitet og deres oplevelsesverden frem for i kronologiske eller teoretiske ordningsprincipper. Forfatteren væver sig

ind og ud af københavnske lokalbeskrivelser, emigrantbiografier og storpolitiske spændingsforhold. Kontekstbeskrivelserne er snarere store panoramaer ud fra skiftende standpunkter end stringente overblik ud fra én problemformulering. Resultatet er et vidtfavnende og indlevet indtryk af emigranterne og deres miljø fra oven og fra nedenunder, indefra og udefra, men ikke så meget et systematisk overblik. Denne decentrering ville godt kunne lægges forfatteren til last, både i de akademiske kredse, der kunne savne den klare hypotese med underbygning, og i mere populærvidenskabelige kredse, der kunne savne den forståelse for tilgangen og det overblik over dansk, fransk og international historie, som Langen ofte forudsætter. Her er tale om, hvad man kunne kalde 'post-teoretisk' historieskrivning – en fremstilling, som er ganske uden eksplícitte teoretiske overvejelser, pral eller indforståede referencer, men som ikke desto mindre samler en række fremgangsmåder, der røber en forudgående beskæftigelse med historieteoretiske retninger.

En indledende redegørelse for tilgangen og et bredt historisk kontekstrids ville kunne lette manges forståelse, men ville måske omvendt være et lidt trist brud med den fortællende stil, som i høj grad er vellykket og ægger til at læse videre, så snart man er kommet et stykke ind i fremstillingen – også selv om jeg undervejs generedes en anelse af enkelte formmæssige træk, heriblandt ikke altid gennemskuelige skift i tid og en lidt reporteragtig tendens til at indramme længere bisætninger med punktum frem for komma eller semikolon. I det store hele bærer bogen dog en god romans kvaliteter, forenet med grundigt kildearbejde og god historisk forståelse. Er det egentlig rimeligt at forlange meget mere?

Bertel Nygaard

Georg T. Amsinck: *En holstensk gods-ejer omkring år 1800. Justitsråd Garlieb Amsinck* (Bogforlaget Adler 2005). 377 s., indb., pris uoplyst.

Slutningen af 1700-tallet og de første år af 1800-tallet var en opbruddets tid for landbosamfundet mange steder. Det gælder også i den østlige del af Slesvig og Holsten, hvor de private godser traditionelt var drevet med tungt hoveri og livegenskab. Gods for gods blev forholdene omlagt, til livegenskabet på de resterende godser ophævedes ved lov med virkning fra 1.1. 1805. Samtidig udspandt der sig en offentlig debat om landboforholdene i datidens tidsskrifter.

Centralt, både i de praktiske omlægninger og den landbopolitiske debat, stod den holstenske godsejer Garlieb Amsinck, der i årene 1791-1812 ejede tre holstenske godser efter hinanden. Om ham har hans efterkommer Georg T. Amsinck nu skrevet en bog, som er en blanding af en almen biografi og en vurdering af Garlieb Amsincks virke som godsejer. Samtidig er den et forsøg på en »Ehrenrettung« af forfaderen, der er skildret forholdsvis negativt i eksisterende litteratur. I sit forord skriver forfatteren, at han mener at have skildret sagen så objektivt som enhver anden historiker, »men da det er en forfader, jeg skriver om, deles denne opfattelse ikke af alle, hvilket gør det vanskeligt at opnå en videnskabelig anerkendelse«. Lad det være sagt med det samme, at heller ikke denne anmelder deler forfatterens egen opfattelse af værket.

Som bog betragtet sætter den sig mellem flere stole. På den ene side får forfatterens rent biografiske interesse ham til at skildre en række forskellige sider af hovedpersoners liv, bl.a. om et mangeårigt forhold til en kvinde, Amsinck havde anbragt som forpagter på én af sine gårde og som han fik en række børn med. På den anden side har forfat-

teren tydeligvis nogle forskningsmæssige præntioner, der især knytter sig til vurderingen af forfaderen i landboreformprocessen. På dette felt er forfatteren også bredt, om ikke helt systematisk, belæst. Allerede dette dobbeltmål fører til, at bogen ikke rigtig bliver en helhed.

Bogen er samtidig stærkt kildestyret. Hvor der er rigelige kilder, svulmer fremstillingen op, uanset hvor interessant det måtte være. Et eksempel er købet af godset Schönweide, hvor vi får refereret både købsopstilling og en senere retlig strid mellem køber og sælger med en grundighed, der gør det svært at se skoven for bare træer. Kun i et afsluttende diskussionsafsnit hæver bogen sig afgørende over karakteren af materiale-samling. Her får vi en ganske interessant diskussion af Amsinck som godsejer, sammenlignet med andre i samtiden.

Johan Hvidtfeldt og Karl-Sigismund Kramer har skildret Amsinck som en forholdsvis hård godsejer. For Hvidtfeldts vedkommende hænger det især sammen med en sag fra godset Rethwisch, hvor Amsinck lod en landsby nedlægge til fordel for oprettelse af en avlsgård. Det førte både til en strid med godsets undersåtter og en offentlig polemik, hvor Amsinck stod frem og forsvarede sit agrarkapitalistiske synspunkt over for tidens »bondevenner«. Kramers vurdering hænger sammen med nogle stridigheder mellem godsejer og bønder fra godset Schönweide.

Med inspiration fra bl.a. Dan Ch. Christensen og Thorkild Kjærgaard søger forfatteren nu at anfægte de hidtidige »gårdmandstolkninger« af disse stridigheder. I stedet argumenterer han for, at hans forfader havde ret i sine sagsindlæg: omlægningerne var til fordel for inderster og landarbejdere, der udgjorde det store flertal af godsets undersåtter, og bønderne var bagstræberiske, egoistiske og styret af nogle få anførere.

Det er principielt en vigtig diskussion, forfatteren tager hul på, og det er ganske forfriskende at få tingene vendt på hovedet. Et stykke ad vejen kan forfatteren sandsynliggøre sin tolkning – bl.a. kan han vise, at gårdmændene på Schönweide mente, at godsejeren stadig burde betale skoleomkostningerne, skønt de var blevet arvefæstere. Det er også fint, at forfatteren peger på, at de østholstenske godser mere var husmands- end gårdmandssamfund, og at det derfor i høj grad kan anfægtes, om man bør se sagen fra gårdmændenes side. Men desværre er der i alt for stor udstrækning tale om, at forfatteren godtager sin forfaders partsindlæg som den rene sandhed frem for at efterprøve dem. Det må derfor forblive en påstand, at den agrarkapitalistiske model var bedre for landbounderklassen end overgang til selveje. Også på andre punkter går forfatteren for vidt i retning af at tage sin forfaders parti.

Det havde været langt mere frugtbar at lægge hovedvægten på, at Amsinck på mange måder står som en rationalistisk, liberal-kapitalistisk godsejertype, der ønskede at lave det gamle landbosamfund om – og var lige fuldt mod livegenskab, traditionelle gårdmandsretigheder og karlenes gildetraditioner. Samtidig var kampen mellem ham og bønderne klart en interessekamp i en situation, hvor der både var gode konjunkturer og politisk bevågenhed på godserne. Der er glimt af, at forfatteren har fat på sådanne tilgange, men de overskygges af tendensen til at forsvare forfaderens gerninger.

Når Georg Amsinck har haft svært ved at vinde videnskabelig anerkendelse for sin bog, hænger det efter min mening ikke kun sammen med, at han skriver om en forfader, men med at bogen er ufokuseret, langt ad vejen en materialesamling, og ukritisk og ensidig i sin kildebrug. Det er ærgerligt, for emnet er

velvalgt, meget af materialet er interessant, og en række af forfatterens nytolkninger efter alt at dømmes berettigede.

Carsten Porskrog Rasmussen

Gerda Bonderup, Jørgen Mikkelsen og Lisbeth Skjernov (red.): *»af yderst Vigtighed for det hele Borgersamfunds Tryghed«. Medicinalindberetninger og deres anvendelsesmuligheder i historisk forskning.* (Kildeskriftselskabet 2005). 491 s. 300 kr.

Medicinalindberetningerne i Sundhedskollegiets arkiv er i de seneste år blevet udnyttet i en række historiske undersøgelser, og udgivelsen fra Kildeskriftselskabet er det første samlede forsøg på en præsentation af denne kildetype.

Medicinalindberetninger af forskellig art kendes helt tilbage fra 1700-tallet, men fra 1803 blev indberetningen sat mere i system, og det er fra dette tidspunkt, at kilderne findes i rigere omfang. Indberetningerne havde flere formål, dels at oplyse de centrale sundhedsmyndigheder om, hvilke sygdomme, der »grasserede« rundt i landet, dels at beskrive hvilke foranstaltninger, der lokalt blev taget i brug for at bekæmpe smitsomme sygdomme. Vi hører eksempelvis om vaccinationens fremgang, antallet af jordemødre, antallet af læger etc. Indsamlingen af oplysninger om sundhedsforholdene ude i landet var i tråd med samtidens ideologiske målsætning om en sund og talrig befolkning.

Bogen har til formål at præsentere potentialet i disse indberetninger, der kan belyse emner, som er helt oplagte, nemlig sundhedsvæsenets historie, men de kan også anvendes til belysning af sociale forhold, lokalpolitiske konflikter og den jævne befolknings levevilkår m.m.

Bogen er en kombineret antologi og kildeudgivelse, og denne sjældne genre giver anledning til nogle kommentarer.

Bogen indeholder således ni artikler, der alle efterfølges af et antal udvalgte transskriberede kilder, som er benyttet i artiklerne. Man kan stille spørgsmålstegn ved, hvilken værdi, det har at bringe de transskribere tekster, for ikke alle forfattere kommenterer deres udvalg, ligesom mange af de kilder, der er gengivet, er uddrag af udvalgte kilder. Med andre ord: bliver man klogere på denne kildetype ved at få præsenteret småbidder, som i øvrigt kan være svære at bruge af andre som grundlag for egentlige kildestudier, fordi de kun bringes i uddrag?

Bidragyderne har alle i forskellige sammenhænge arbejdet med medicinalindberetninger i deres forskning, og redaktionen ser ud til at have givet dem ret frie hænder i skrivearbejdet. For Gerda Bonderup og Grethe Banggaards vedkommende udspringer deres emnevalg og tilgang klart af tidligere publiceret forskning. Forfatternes valg af emner kredser primært omkring en meget traditionel udnyttelse af kildematerialet. Den tidsmæssige afgrænsning er første halvdel af 1800-tallet, men det er dog ikke lykkedes mig at finde en begrundelse for, hvorfor ingen af bidragyderne bevæger sig længere frem i 1800-tallet eller for den sags skyld op i 1900-tallet. Er det fordi indberetningerne med tiden fik et mere skematisk indhold, der årligt blev udgivet i trykt form?

I indledningen (s. 26) fremhæves det, at medicinalindberetningerne ikke egner sig til kvantitative beregninger før 1862 på grund af deres ujævne karakter. Det skyldes, at lægerne blev bedt om at beskrive med ord – og nødvendigvis ikke i tal – hvilke sygdomme, der havde været kendt i lokalområdet i det forgangne år samt hvilke foranstaltninger, der var sat i værk for at bekæmpe dem. Flere af forfatterne i bogen gør til trods for den generelle kommentar imidlertid forsøg på at vise, hvilke sygdomme, der

florede mest. Det gælder eksempelvis Jesper Ratjens artikel om »Grasserende børnesygdomme – regionale studier i medicinalindberetninger i tidsrummet 1804 til 1849«. Selvom lægen skulle svare på en række faste spørgsmål i indberetningen, må konklusionen være, at man skal være endog meget varsom med at lave kvantitative beregninger med udgangspunkt i medicinalindberetninger fra første halvdel af 1800-tallet. Og Ratjen er da heller ikke i stand til at påpege regionale forskelle i forekomsten af børnesygdomme; hvorvidt det skyldes kildematerialets karakter, eller at der faktisk ikke var regionale forskelle, kan han ikke afgøre. Andre studier baseret på statistisk materiale har dog vist, at der var regionale variationer.

To af bidragene skal fremhæves her. Det gælder for det først Stella Borne Mikkelsens bidrag, der beskæftiger sig med det færøske lægevæsen ca. 1840-1860. Man bliver introduceret til det færøske samfund og får indsigt i de vanskelige forhold, som lægerne arbejdede under i de nordlige egne. Transporttiden fra lægen til patienten var ofte lang og farefuld, og honoraret til lægen var meget beskedent i forhold til hans anstrengelser. Netop den særlige færøske geografi gjorde det vanskeligere at opbygge et sundhedsvæsen, og der blev set mildere på kvaksalveri udført af kloge koner og andre uautoriserede behandlere. I artiklen inddrages også andet kildemateriale end selve medicinalindberetningerne; det er desværre ikke kutyme i bogen som helhed. Gevinsten er imidlertid, at potentialet i medicinalindberetningerne står klarere, når de behandles i en sammenhæng med andre kildetyper.

Den anden artikel, der skal fremhæves, er Gerret L. Schlabers artikel om fattiglægevæsenet i Slesvig i 1850'erne. Schlaber viser, at han har et godt overblik over kildematerialet, der også her består af andet end selve indberetnin-

gerne. Dermed kan han på troværdig måde vise, at lægerne ofte stod alene med deres synspunkter i forhold til de andre embedsmænd i den lokale administration. Og nok så vigtigt: Schlaber kender det lokalområde, der sættes under lup. Eksempelvis redegør han for en ujævn fordeling af fattige i undersøgelsesområdet, hvilket havde indflydelse på indberetningernes omfang og indhold. For de mest engagerede og fyldige indberetninger kom fra distrikter ved Vadehavet og i de østlige landsdele, som var områder med store sociale modsætninger. Et vist lokalokendskab er selvsagt nødvendigt, når kildematerialet skal fortolkes, ellers kommer udsagnene i medicinalindberetningerne til at fremstå løsrevet fra deres rette sammenhæng.

Afslutningsvis må ordlisten bagerst i bogen fremhæves. Ordlisten fylder 10 sider, og der er god hjælp at hente for alle, der har brug for en oversættelse af de latinske fagudtryk, som såvel slægtsforskere som andre forskere støder på i deres kildestudier.

Bogen er på i alt 491 sider, og siderne er omtrent ligeligt fordelt mellem bidragene til antologien og til kildeudgivelsen. Spørgsmålet er, om det er rimeligt at bruge så megen spalteplass på uddrag af udvalgte kilder, hvis anvendelsesmuligheder ikke er helt klare. Hvis bogen skal ses som et forsøg på at gøre medicinalindberetninger lettere tilgængelige for historieforskere af enhver art, kunne man ønske sig, at medicinalindberetningerne som kildetype var blevet præsenteret samlet i én artikel a la dem man finder i Kildeskriftsselskabets bog *På embeds vegne*. Og bidragyderne kunne derved have brugt mindre tid på det store transskriberingsarbejde og mere energi på at udforske det brede emnemæssige potentiale, som medicinalindberetningerne har.

Anette Jensen

Kong Christian VIII.s Breve 1813-1848. Augustenborgerne Louise Augusta og Caroline Amalie. Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Otto Madsen under medvirken af Anders Monrad Møller, bd. 1-2, 438 og 488 s. (København 2005).

Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie har tidligere udgivet Chr. VIII's dagbøger og fortsætter med de to foreliggende bind udgivelsen af dele af hans enorme brevveksling. Aksel Linvald udgav i 1965 den samlede brevveksling fra 1796 til 1813, men efter dette år, hvor den daværende kronprins rejste til Norge, har det ifølge forordet ingen gang på jorden at forsøge en udgivelse af den samlede brevveksling. Man har derfor valgt at udgive brevvekslingen med Augustenborgerne. De nu udgivne to bind omfatter brevvekslingen med gemalinden Caroline Amalie og dennes mor Louise Augusta, mens brevvekslingen mellem Hertugen af Augustenborg og dennes bror »Prinsen af Nør« udgives efterfølgende.

Brevvekslingen består af 696 bevarede breve, og indledes med en række breve fra Louise Augusta, der fungerede som kærlighedsspion for kronprinsen, der gerne ville kende datterens følelser for sig. De efterfølges af breve mellem de nyforelskede, der strømmer over med beskrivelse af de inderlige følelser og længsler, som de to er fyldt med. »At jeg aldrig har elsket nogen saa inderlig som Dig, min ubeskrivelig elskværdige Christian, derom behøves ingen Forsikring, næsten lige saa overflødigt vil det være at sige Dig af hvilken en salig Glæde jeg besjæles, hver Gang jeg modtager et af Dine velsignede Breve, men det bidrager til min Tilfre[d]shed at yttre den af ganske Hjerter for Dig og saaledes hver Leilighed (som kuns saare ringe bydes mig i denne Tiid) vise Dig,

at Du er mig Alt, at jeg aldrig kan være nogen saa hengiven, som jeg er Dig det.« Selvom tonelejet falder med årene, er det karakteristisk at det sidste brev i samlingen, der er skrevet en måned før kongens død, indeholder nok en bekræftelse på hans kærlighed til Caroline Amalie.

Brevvekslingen tegner et billede af en udenrigspolitisk interesseret og velorienteret Louise Amalie, med stærke franske og liberale sympatier og ligeså stærke anti-russiske. Også indenrigspolitiske forhold havde hendes bevågenhed. Hun søgte direkte at få broderen Fr. VI. til at optage Chr. Fr. i statsrådet i 1819 – det skete først 1831 – og hun fandt i øvrigt indretningen af stænderforsamlinger på sin plads. Mange af de breve fra Chr. Fr. som hun svarer på, er desværre ikke bevaret. Begge synes de at abonnere på en rationalistisk kristendomsopfattelse, hvilket kom til udtryk i forbindelse med den tyske præst Claus Harms rationalismekritik fra 1818. Caroline Amalie var meget mere 'indtaget' af Harms synspunkter, som de to andre fandt sværmeriske. I det hele taget synes Caroline Amalie mere religiøs og orienteret mod religiøse strømninger uden for statskirken. Hendes begejstring for Grundtvig er velkendt, og kommer også til udtryk i breve i denne samling (fx nr. 533). Caroline Amalies breve indeholder ikke politiske analyser eller ytringer. De omhandler i begyndelsen forelskelsesytringer i metermål. Siden hen bliver de mere 'dagligdags' med vedvarende henvisninger til egen mental skrøbelighed. Utrolig megen interesse vies Chr. Fr.s søn Fritz (Frederik Carl Christian, den senere Fr. VII.), hans gøren og laden, velbefindende og udvikling. I hovedsagen handler brevene om, hvad de royale foretager sig. Ud over dagligdagen, som inkluderede en hel del ridning, og familieanliggender, er det koncerter, teater, opera, det er fe-

ster med tobaksrygning og kortspil, og det er tøj og juveler, som Caroline Amalie interesserede sig særligt for.

Chr. Fr. fremlægger få politiske analyser og synspunkter i sine breve. En af undtagelserne findes i et af hans store rejsebrev fra den lange europæiske rundrejse som han og Caroline Amalie tog i årene 1819-22, først hver for sig, hun på kurophold, siden sammen i Italien, Frankrig og England. Analysen findes meget karakteristisk i et brev til Louise Augusta. I det omfang Chr. Fr. diskuterede politik har han øjensynligt ikke gjort det med sin kone eller når han var i hendes selskab (jour. nr. 440). I forlængelse af oprørene i Napoli og Piedmonte 1821 giver han udtryk for den holdning, at regeringerne må lave reformer, hvis de er »understøttede ved nationens billige Fordringer« (nr. 338). Samme sted skriver han om begivenhederne i Neapel efter opstanden ved slået fejl og absolutismen genindført: »Disse Statsborgere og vist den bedre Deel af Nationen havde følgelig ei ugerne seet en Forandring, men deres Fædrelandskierlighed maattet ønske den fremkaldt ved andre Midler end de valgte, og det er uidentvivel Kongens eller Regieringens største Feil i de forløbne 6 Maaneder ej at have hentet Styrke fra den bedre Deel af Nationen for selv at fremkalde en Forandring, der kunne have frelst Landet for fiendtlig Overfald og Vanære.«

Efter hjemkomsten i 1822 bliver brevene mere spredte, næsten udelukkende omhandlende familieforhold. I 30'erne er der igen spredte bemærkninger om storpolitiske og fædrelandspolitiske forhold i brevene mellem Louise Augusta

og Chr. Fr., mens Caroline Amalie stadig holder sig til familie og omgangskreds – og sig selv. Om den kommende Fr. VII. hører man ikke meget, dog at han er en påvirkelig ung mand. Louise Augusta formidler ganske mange suppliker om embeder og understøttelser til Chr. Fr. Frem til hendes død i januar 1843 har 'sprogsagen' ingen spor sat sig i hendes breve, der helt domineres af disse suppliker og familiære hilsner. Folkestemningen var dog ifølge Chr. VIII. god i 1842, hvor han var på rejse i Danmark, og igen i 1845: »Overalt modtog jeg Beviis paa Indvaanernes Glæde over at see mig i deres Egn« (nr. 687), og senere samme år: »Jublen ved min Ankomst her i Altona var ubeskrivelig stor og Menneskemassen uoverskuelig« (nr. 693).

Det er kunstigt at læse en brevsamling uden en hensigt eller en formuleret problemstilling. Der kunne rejses talrige problemstillinger, hvortil brevene kunne tjene som relevante kilder. Som kilde til politiske begivenheder og udviklinger, er der måske ikke så meget at komme efter, idet der ikke er nyt i forhold til Chr. VIII's dagbøger. Men andre problemstillinger, fx tidens kærlighedsopfattelse og –idealer, kunne belyses. Udgivelsen holder den vanlige standard for Selskabets udgivelser. Noteapparatet med oplysninger om personer og steder er upåklageligt, og anmeldelserne med overleveringsforhold og udfyldende og supplerende oplysninger så godt som det kan være. Der er fine illustrationer, og der er tale om boghåndværk af højeste kvalitet. Jeg har ikke bemærket nogen korrekturfejl.

Claus Møller Jørgensen

HERREGÅRDSHISTORIE

John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Anlæg, interiør og have*. Bind 2 (Nationalmuseet 2005). 308 s.

Dette 2. bind i Nationalmuseets storværk om danske herregårde er ligesom det forrige opdelt i artikler, skrevet af forskellige forfattere; men denne gang med eksakte, periodisk bestemte temaer, præsenteret i kronologisk orden. I en 14 siders indledning redegør redaktørerne, museumsinspektør Mikkel Venborg Pedersen og cand.mag. John Erichsen for bogens opbygning og indhold. Det læseren stilles i udsigt er et møde med herskabets herregård i et vue, der ud over at belyse de arkitektoniske og kunsthistoriske aspekter, indkredser den daglige anvendelse og de idealer, husene skulle leve op til. Efter en kort beskrivelse af de i bogen forekommende historiske perioder og disses typiske arkitektoniske og indretningsmæssige udtryk, stemmes læserens forventninger med en kort gennemgang af de enkelte artiklers temaer.

Mag.art. Birgitte Bøggild Johannesen og mag.art. Hugo Johannesen lægger herefter ud med artiklen »Adelsvælde og renæssance«. De tager udgangspunkt i Arent Berntsens topografiske studier fra 1656, men må hurtigt konstatere, at mange af de tidlige, mere beskedne hovedgårde nu er jævnet med jorden. Forfatterne vælger derfor at lægge hovedvægten på et udvalg af de større, bevarede gårde, der var ejet af periodens godrigeste og politisk mest indflydelsesrige familier. Med disse som genstandsfelt og med fokus på de historiske hovedlinier afdækker forfatterne det interessante faktum, at såvel byggestil som standssymboler ofte allerede i 1600 årene var at betragte som nostalgiske

magtudtryk nærmere end som nødvendige foranstaltninger. Monumentale byggerier og en celever livsstil praktiseredes således side om side med tidens krav om en fordringsløs og beskeden fremfærd. Undervejs i gennemgangen af de enkelte gårde formår forfatterne at skabe en fin linie til de forskellige tiders politiske vilkår. De kontekstlige hændelser behandles dog ret sparsomt, og den, der ikke er velbevandret i danmarkshistorien, vil muligvis opleve dele af artiklen som værende en anelse indforstået. Der opereres f.eks. med Wallensteins besættelse i 1627 og de svenske troppers indtagelse af Jylland og Skåne, men ingen nævner 30 års krigen som begreb. Se s. 49 f.

I visse afsnit, hvor faktuelle oplysninger afløser hinanden i en stadig strøm, oplever man som læser en nærmest klinisk drejning af den ellers så lovende fortællestil. Sproget viser sig imidlertid blot at være tilpasset de vekslende temaer – tilsigtet eller ej – og sproget kommer dermed på sin egen forunderlige måde til at understøtte teksten. Forfatterne bevæger sig således vidt omkring i en tid og en kreds, hvor slægtsfølelse og heroiske idealer sammen med fromhed, visdom og leg tegnede tidens agenda. Hertil kommer interessante forsøg på at udrede de enkelte bygherrers kunstneriske horisont og glimtvis blik på pudsige detaljer som f.eks. datidens arbejdstidsregler (s. 85). Renæssancens formsprog opsummeres, og samtidige arkitektoniske og dekorationsmæssige idealer præsenteres. Desuden skitseres en række af de endnu ubesvarede spørgsmål, der til stadighed er medvirkende til at holde interessen for periodens herregårdsbyggeri levende.

John Erichsen tager over med en artikel om enevælde og barok, og han

lægger ud med at indføre læseren i de vilkår, der gjorde sig gældende efter mange år med krig og ufred; kongens afvikling af gæld i form af jord og gods, den nye titeladels udnævnelse og den ekstravagante livsstil, der efter 1660 skulle kaste glans over landets enevældige monark. Veloplagt og levende beretter Erichsen om godsejerne, der blev herrer i deres egne små riger; han placerer tidens herregårde i en kulturel og politisk kontekst, og han præsenterer læseren for en lang række interessante og holdbare ræsonnementer om perioden.

For tiden efter 1740 beskrives kulminationen af herregårdsanlæggene i Danmark, og der gives eksempler på den fyrstelige standard, der efterhånden gjorde sig gældende flere steder. Erichsens lille trick med at tildele læseren rollen som gæst på godset virker. Det samme gør en illustrativ anskuelighedsparade af barokanlæggets imponerende ankomstforhold (s. 136). Der skal dog lyde et enkelt lille hjertesuk; det ville nemlig have været en stor fordel, om de anvendte etageplaner befandt sig i umiddelbar sammenhæng med de tilhørende rumbetegnelser (s. 121-123).

Erichsen skal imidlertid have stor cadeau for den resolute måde, hvorpå han redegør for det forhold, at også barokkens godsejere var kendetegnet ved at være en særdeles uhomogen gruppe, hvilket ikke alene gav sig udslag i indstilling, men også i byggestil. Ret sent i teksten omtales rokokoen, men en egentlig indføring i dette fænomen finder ikke sted, hvilket kan opleves som en mangel. Ikke desto mindre må Erichsens bidrag betegnes som værende særdeles indsigtfuldt, velskrevet og veldisponeret, og det er en fornøjelse at være vidne til hans kyndige og beslutsomme, næsten frimodige fortællestil.

Med et meget fint tidsbillede og en klar opdeling af perioden indleder mag.art. Ulla Kjær og mag.art. Vibeke

Anderson Møller den næste artikel om de nye tider, nærmere bestemt perioden 1760 – 1840. Forfatterne fremlægger en gedigen beskrivelse af begrebet nyklassicisme, og med et antal gode eksempler indføres læseren i periodens idealer. Kjær og Møller følger flere arkitektoniske arbejder til dørs ved at interessere sig for såvel bygherre som arkitekt. Læseren inviteres herefter indenfor på en herregård og præsenteres for interiører og inventar (s. 187). Det Kongelige Møbelmagasin nævnes også i forbifarten (s. 181), men i betragtning af, hvor stor betydning magasinet fik for periodens herregårdsindretning, synes det dog lidt ærgerligt, at der ikke ofres en anelse mere spalteplass på netop denne institution.

Det fynske gods Juelsberg forestilles som et ualmindelig helstøbt nyklassicistisk hjem, og med Liselund på Møn som velvalgt eksempel fører Møller og Kjær herregårdsbyggeriet ind i den nationalromantiske periode, hvor en beskrivelse af den romantiske have fuldender forfatternes bestræbelser. Slægtens betydning for aristokratiet huskes og indføres, ligesom den efterhånden veletablerede fornemmelse for dannelsens betydning, suppleret med en gryende interesse for det naturvidenskabelige og den stigende opmærksomhed omkring det historiske og det nationale. Også empiren beskrives kort og præcist, men de til formålet valgte illustrationer synes mindre eksakte i deres udtryk, så spørgsmålet er, om trangen til at introducere det æstetisk storslåede er gået forud for det stilmæssigt anskuelige.

Mag.art. Rikke Tønnes afrunder bogen med artiklen »Sidste blomstring«. Der siges her til perioden fra 1830 og frem til lensaflysningen. Næsten som en kommentar til det første binds mangler lægger Tønnes ud med at nuancere godsejerebegrebet, og hun fremstiller delvist den store variation i bygge- og

indretningsstil som værende et udslag af denne forskellighed. Også en gryende interesse for ny anvendelse af gamle stilarter bidrog til periodens brogede bygge-, have- og interiørudtryk, ligesom tidens helt store modedille – interessen for at vælge forskellige stilarter til hvert enkelt rum – satte sit præg. Tønnes forklarer denne mode med de enkelte stilarternes stemningsskabende effekt, men hun motiverer den ikke i de til stilen knyttede konventioner, således som Leora Auslander gør det i værket *Taste and Power. Furnishing Modern Franche*, University of California Press, 1996, s. 408 og 411.

Som følge af de gode landbrugskonjunkturer og det stigende frasalg af fæstegårde oplevede mange af periodens godsejere økonomisk fremgang, og flere udnyttede de nye muligheder til at sætte et helt personligt, ofte prætentivt præg på deres hjem. Det er sådanne eksempler fra den såkaldte historicisme, Tønnes herefter indfanger og udruller for læserens blik. Ikke mindre end 40% af alle landets herregårde fik enten opført en ny hovedbygning eller foretaget væsentlige ombygninger i perioden. Det var der naturligvis mange grunde til, herunder nogle praktiske, men Tønnes har også godt fat i de mentalitetsrelaterede årsager, ligesom hun tilføjer et bud på, hvorfor det fortrinsvist var de gamle slægter, herunder flest adelige, der tog den særligt eksklusive og bekostelige del af de nye strømninger til sig. Undervejs bliver historicismen indrammet som begreb, og på sober vis formår Tønnes at forholde sig til den kritik, der rejste sig i dens kølvand. Hun udviser forståelse for såvel bygherrens som arkitektens hensigt og den tidligere så forargede holdning til historicismens udtryk er behageligt fraværende. Fornemme illustrationer supplerer teksten, der bærer præg af et grundigt forarbejde, og de mange faktuelle oplysninger spolerer

ikke den lethed, der kendetegner forfatterens fremstilling. I en kort og noget stakåndet afrunding når Tønnes omkring både byerhvervenes øgede betydning, tidens sociale og geografiske mobilitet, periodens kønsrollemønstre og det 20. århundredes ændrede kunstsyn. I betragtning af bogens tema synes det sidste punkt at være behandlet lige overfladisk nok. I hvert fald kan det diskuteres, hvorvidt forfatteren har ret i, at det moderne kunstsyn først slog igennem i løbet af 1900-tallet. Se f.eks. Eric Hobsbawm: *Ekstremernes århundrede. Verdens historie 1914 – 94*. Samlerens Forlag, 1997, s. 205. Alt i alt dog en fornem præstation af Tønnes; elegant, levende og særdeles kompetent.

De samme tre ord kan hæftes på bogen som helhed. Der må dog anføres et par enkelte anker; for det første mangler der et stikordsregister. Det er ikke hensigtsmæssigt, at læseren skal blade hele bogen igennem for at finde tilbage til et bestemt gods eller et bestemt tema. For det andet ville det have været en stor hjælp med en illustreret oversigt over de i bogen anvendte arkitektoniske stilbegreber. Hvem – ud over fagfolk – ved f.eks. hvad en pilastersmykket risalit er? (s. 120) Godt nok er begrebet, risalit, forklaret andetsteds, men det slår ikke til. Bogen er naturligvis ikke tænkt som et byggeteknisk opslagsværk; men når fagudtryk regner ned over siderne, sådan som det er tilfældet i flere kapitler, så burde redaktionen tage konsekvensen og tilføje en grafisk udredning. Når det er sagt, så er der kun tilbage at sige, at begejstring smitter; og det er med glæde, jeg her kan præsentere en bog, hvis forfattere, redaktører og fotografer alle giver udtryk for en levende begejstring. Derfor vil jeg også slutte af med at bringe en stor og velment advarsel: Læs kun denne bog, hvis du gerne vil smittes.

Elly Andersen

DET 20. ÅRHUNDREDE

Mogens Rüdiger: *Statens synlige hånd. Om lovgivning, stat og individ i det 20. århundrede*. Magtudredningen. (Aarhus Universitetsforlag, 2003), 203 s. ISBN 87-7934-054-7

Mogens Rüdigers studie af den statslige regulering i det 20. århundrede er en del af magtudredningen. Forfatteren vil undersøge, hvordan folketinget på forskellige områder og gennem tiden har balanceret mellem den individuelle frihed og den lovbaserede regulering af borgernes adfærd. Forfatteren tager sit udgangspunkt i John Stuart Mills dilemma mellem den absolutte individuelle frihed og nødvendigheden af statslig regulering af den sociale adfærd.

Det er en indlysende svær opgave, Mogens Rüdiger har sat sig for. Både med hensyn til omfang og metode. Forfatteren definerer sin opgave som en belysning af lovgivernes opfattelse af og begrundelser for statslig regulering ved lovgivning eller ved bekendtgørelser. Det er altså en studie i, hvordan lovgiverne har opfattet balancen mellem social regulering og individuel frihed. Det er der mange metodiske problemer i. Dels er selve reguleringen vanskelig at definere, og dels er den parlamentariske retorik i dansk sammenhæng sjældent tunet ind på sådanne filosofiske og principielle begreber. Hertil kommer, at statens voksende og skiftende rolle gennem århundredet er vanskelig at begribe kvantitativt. Endelig har forfatteren med brugen af begrebsparret frihed fra og frihed til valgt en kompleks forståelse af frihedsbegrebet, hvor statslige indgreb ikke i enhver henseende kan forstås som en indskrænkning af den personlige frihed, men også i mange tilfælde som en sikring af den menneskelige frihed. I al sin metodiske vanskelighed er det en til-

gang, som respekterer frihedsbegrebets kompleksitet, og forfatteren er da også varsom med ikke at overbetone den omfangslogiske status af sine resultater.

Undersøgelsen indledes med en forsøgsvis kvantitativ omfangsbestemmelse af den statslige regulering i form af love og bekendtgørelser. Resultatet er som forventet en ekspansion af reguleringen, som fase for fase er placeret i sin historiske kontekst. Dernæst følger en spændende udredning af frihedsdiskussionen i dansk forfatningspolitik fra århundredeskiftet frem til grundloven af 1953 og af de grundlovsrelaterede diskussioner af den individuelle frihed. Endelig følger en række udvalgte enkeltstudier af forskellige historiske nedslag, hvori lovgivningen har berørt centrale frihedsspørgsmål. Det er bl.a. den tvungne brug af sikkerhedssele, registreringen af befolkningen, jordlovsafstemningen, miljødebatten og en række særlove vedr. bl.a. palæstinensere, rockere og Tvind.

Et enkelt forbehold må rejse sig som følge af forfatterens (indrømmet delvise) fravalg af EU-problematikken og den EU-relaterede lovgivning, som ikke mindst i den sidste del af det 20. århundrede har spillet en betydelig rolle. Både i tiden før medlemskab af EF såvel som i tiden efter beslutningen om det indre marked har en betydelig del af reguleringen – hvad enten det drejer sig om direktiver eller om dansk lovgivning – haft berøring til EF/EU. Ikke mindst savner man her en tilsvarende diskussion af de principielle borgerrettigheder med udspring i unionen i forhold til de grundlovsrelaterede rettigheder.

Der er tale om et nyttigt bidrag til en vigtig principiel diskussion om menneskets og frihedens vilkår indenfor rammerne af det moderne folkestyre.

Johnny Laursen

Claus Bjørn: *H.C. Hansen*. (Fremad 2004). 500 s., ISBN 87-557-2421-3.

Vi har i mange år savnet en biografi over den socialdemokratiske statsmand, som i 1930'erne stod i front i kampen mod de ekstreme ideologier, spillede en central rolle i besættelsesårene og i 1940'erne og 1950'erne blev et symbol på indenrigs- og udenrigspolitisk stabilitet. Det gælder så meget desto mere, som at H.C. Hansen har været en fremtrædende birolleindehaver i en del af de politiske biografier, som er fremkommet under de seneste års biografibølge. Det gælder ikke mindst hans plads som modpart til Jens Otto Krag i Bo Lidegaards store biografi over samme (Gyldendal, 2001). Endelig står H.C. Hansen i centrum af flere myteomspundne episoder i Danmarkshistorien i besættelsesårene og i efterkrigstiden; ikke mindst i kraft af H.C. Hansen-brevet om de amerikanske atomvåben i Grønland. Når ingen hidtil har taget udfordringen op, så skyldes det utvivlsomt den store spændvidde i H.C. Hansens virke, kildematerialets modvilje mod at slippe besættelsestidens og den kolde krigs hemmeligheder og, ja, slet og ret opgavens omfang.

Det er prisværdigt, at Claus Bjørn har taget udfordringen op. Det er der kommet en meget læseværdig biografi ud af, som bringer læseren særdeles tæt på mennesket H.C. Hansen. Arbejdet udmærker sig netop ved den hudløse nærhed mellem biografen og den biograferede, og ved at læseren herved bringes under huden på mennesket 'H.C.' I så henseende er det en frygtløst personlig biografi. Denne virkning styrkes ved, at forfatteren ved familiens hjælp har kunnet inddrage H.C. Hansens private breve, fotografier og papirer, som især bidrager til at give et stærkt indtryk af politikerens menneskelige sider i de unge udviklingsår.

Skiltringen af H.C. Hansens sygdom og død står også meget stærkt, og bliver længe hos læseren.

Claus Bjørn gør ingen hemmelighed ud af, at han har valgt at støtte sig tungt til udvalgte forskeres kildebaserede arbejder, og derudover primært til H.C. Hansens private papirer. Det er et valg. Heri minder bogen til en vis grad om også andre nyere, biografiske bidrags stræben efter at komme tæt på mennesket, og tilsvarende synes der heri indbygget et vist forbehold overfor de ikke personbundne akter og forskningsbidrag. Fravalget af mere omfattende kildestudier udover de hansenske papirer bidrager imidlertid sine steder til, at krudtrøgen fra den politiske slagmark river den nutidige læser mindre i næsen, end den har gjort i H.C. Hansens tid. DSU's arkiver rummer således tydelige, men uudnyttede spor efter H.C. Hansens kamp for partiets linie helt ud i de demokratiske spillereglers grænseland som DSU-formand i 1930'erne. Heller ikke H.C. Hansens rolle som frontfigur i HIPA's antikommunistiske kamp i 30'erne gøres der meget ud af, hvilket især er synd, fordi man her går glip af en mulig forbindelse til tilsvarende tiltag i efterkrigstiden. Der er sparsomt nyt om 'Den lilles' myteomspundne rolle under besættelsen. 'Den lille' får dog fortjent kredit for sin indsats, men mon det ikke ville have nuanceret billedet, hvis man klarere viste udviklingen i 'Den lilles' stilling til dilemmaet mellem modstand og samarbejde fra den 9. april frem til befrielsen?

Forfatterens primære motiv er at give H.C. Hansen '...oprejsning for den ringeagtelse, som ifølge forfatteren har klæbet til politikerens navn siden hans død i 1960' (Berlingske Tidende, 6. marts 2004). Ihvorvel Bo Lidegaards Kragbiografi har kastet et vist tvæls over H.C. Hansen-billedet, må dette ikke desto mindre opfattes som et tem-

melig gådefuldt startpunkt for en biografi over netop H.C. Hansen. Thi få har vel som han nået en status af at være et ikon for politisk stabilitet, beslutningsstyrke og ordentlige, gammeldags dyder. Ses dette i sammenhæng med den lidt triste nederlagets aura, som historiografien har efterladt om den samtidige Hans Hedtoft, forekommer tanken om et rehabiliteringsbehov nærmest barok. Bjørns opfattelse beror dels på Erik Rasmussens fine artikel fra tidsskriftet *Historie* (1982, no. 3, 381-419), som rummede en kildekritisk nærlæsning af Vagn Dybdals og Krag's billede af H.C. Hansen fra bl.a. *Dansk Biografisk Leksikon*, dels – som nævnt – på Bo Lidegaards Kragbiografi.

I en del passager får Bjørns H.C. Hansen-biografi karakter af en løbende polemik med Krag's samtidshistoriske arbejder i almindelighed og med dennes dagbogsnotiser i særdeleshed (derimod sært nok i mindre grad med Bo Lidegaards billede af forholdet mellem H.C. Hansen og Krag). Grundlaget for dette posthume opgør med Krag's dagbogsnotater er en opfattelse af Krag som en Cassius, hvis ambitiøse stræben efter magt og ære var kilde til misundelse og illoyalitet overfor den socialdemokratiske Julius Cæsar i H.C. Hansens skikkelse. Denne i og for sig smukke konstruktion rummer to antagelser. Den første er, at det anspændte forhold mellem Krag og H.C. Hansen skyldtes Krag's nid og ambitioner. Brugen af Krag's dagbogscitater følges gerne af sådanne litterære allusioner til dolke og antydninger af dunkle, slette motiver.

Når pointen med Krag's nid må trækkes så hårdt, så skyldes det den anden centrale antagelse, som er, at forholdet mellem H.C. Hansen og Hedtoft var harmonisk, uden rivalisering og uden videre, reel politisk divergens. Dette udgangspunkt må anses for ganske tvivlsomt, og er forbundet med tolkningspro-

blemer flere steder i værket. Sagen er måske, at bogens store styrke i den menneskelige skildring af H.C. Hansen også er dens svaghed i den politiske analyse af H.C. Hansen som socialdemokratisk politiker. Den politiske dimension i den biograferedes liv og virke er således til tider nedtonet til fordel for skildringer af H.C. Hansens temperament, pragmatisme og mere almene værdier. Dette afspejles også i, at H.C. Hansen som magtmenneske spiller en meget tilbagetrukket rolle i fremstillingen, om end ingen vel bliver eller forbliver socialdemokratiets formand og landets statsminister uden visse færdigheder i omgangen med magt og taktik. Og selv om man til tider kan opleve det modsatte ophævet til politisk princip i dansk politik, så kan realisme og pragmatisme dog ikke helt gøre det ud for politisk ståsted.

Forholdet mellem H.C. Hansen og Hedtoft er i denne henseende kardinalspørgsmålet. Claus Bjørns lidt depolitiserede billede af forholdet mellem de to mænd trækker i en vis grad politikken i baggrunden i denne politikerbiografi. Der er dog næppe tvivl om, at Hedtoft bl.a. i regeringsårene 1947-50 støttede sig til Krag som en modvægt til sin stærke finansminister og dennes støtter i form af Vilhelm Buhl og Viggo Kampmann. De to akser Hedtoft-Krag og Hansen-Buhl synes at have rummet en politisk-ideologisk dimension, hvor de første prioriterede beskæftigelsespolitikken og forbindelsen til fagbevægelsen, mens de sidste repræsenterede en mere midtersøgende højresocialdemokratisk linie. Denne dimension, som allerede er nævnt i Erik Rasmussens ovennævnte arbejde, savnes ganske. Værket omtaler den af Sigvald Christensen videregivne historie om H.C. Hansens loyalitetstale til Hedtoft på H.C. Hansens 40-års fødselsdag i 1946, men spiller kun få ord på de kilder, som taler om en voksende distance mellem

de to mænd frem mod Hedtofts død i 1955. Det gælder Hans Tabors memoirer (Fremad, 1961), som ellers mellem linierne antyder, at der fandtes politiske spændinger mellem de to mænd, også selv om dette ikke nødvendigvis var udtryk for illoyalitet fra H.C. Hansens side. Denne nuance havde vel været en messe værd. I virkeligheden er forholdet mellem Hedtoft og H.C. Hansen det afgørende referencepunkt for vurderingen af forklaringerne på formandsopgøret i Vejle i 1992. For også her må man overveje, om der var forskellige 'linier' i partiet, balancen mellem maksimal programmatisk-ideologisk dyd og parlamentarisk konsensus og endelig forholdet til håndsæben i dansk politik. Forholdet mellem Hedtoft og H.C. Hansen (og senere H.C. og Krag) antager på denne måde en central betydning i overvejelserne om de store linier i socialdemokratiets historie.

At Hedtofts død beskrives som 'nådig' er i overensstemmelse med traditionen, men ikke nødvendigvis korrekt. Havde Hedtoft levet, var der vel intet, han ikke kunne gennemføre, hvis han havde en enig H.C. Hansen ved sin skulder? Hedtofts finanspolitiske problemer i 1955 var næppe større, end H.C. Hansens problemer med fagbevægelsen i 1956. Claus Bjørn vil gøre op med, at H.C. Hansen i spejlet af Krag er gjort mindre, end han var. Men spørgsmålet er, om ikke Claus Bjørn – i overensstemmelse med traditionen – i spejlet af H.C. Hansen gør Hedtoft mindre, end han var? Indtil sin død på Grand Hotel i Stockholm var det jo Hedtoft, der var Julius Cæsar, og Krag som var dennes trofaste Marcus Antonius. Hedtoft blev vel ikke dolket, men mordvåbnet, Folketingstidende med finansministerens finanslovstale, lå på natbordet ved siden af den døde folketribun. Sådant blev han fundet af Krag.

I det lys fremstår skildringen af for-

holdet mellem Krag og H.C. Hansen ikke helt overbevisende. Det er rigtigt, at Krag inderligt begærede at blive udenrigsminister, og at der her var en rivalisering i årene 1955-58. Men det er næppe troligt, at Krag stræbte efter statsministerposten, så længe denne var H.C. Hansens. Det efterlader et forklaringsproblem. Hvorfor denne bitterhed i forholdet Krag-H.C. Hansen, da først Krag i 1958 havde fået sin udenrigsministerpost? Var det ikke således, at torren i Krags forhold til H.C. Hansen var Krags (måske nok af andre årsager overdrevne) bitterhed mod H.C. Hansen for i Krags øjne at have været netop en Gaius Cassius Longinus mod sin gamle ven. Det er vel denne bitterhed, som taler gennem Krags dagbogsnotater.

Ligesom der savnes en kølig analyse af den indre magtbalance i Hedtofts regering, savnes den også i H.C. Hansens regering. På samme måde som forholdet mellem Krag og H.C. Hansen kunne være isnende som en fimbulvinter, så rummede det også til andre tider et robust samarbejde. Krag var H.C. Hansens politiske modvægt til Viggo Kampmanns stigende stjerne, økonomisk altmuligmand og hyppigt taleskriver. Når Bjørn citerer H.C. Hansens taler som udtryk for dennes realisme og pragmatisme, så melder sig spørgsmålet, hvem der taler: den taleskrivende økonomiminister eller den talende statsminister? Men Krag repræsenterede også en mere venstre-socialdemokratisk linie, hvilket især kom til udtryk under storkonflikten. Her var det Krag, som hviskede statsministeren i øret, at han ikke kunne regere uden fagbevægelsen, og det var ham, som skrev H.C. Hansens tale til det endnu rødglødende arbejdsmandsforbunds kongres. Der var således også væsentlige politiske nuancer til forskel mellem H.C. og Krag, hvilket dels nærrede spændingerne i regeringen, men altså også gav regeringen

styrke udadtil. Mens Krags hu stod til arbejdsløshedsstatistikken og kontakten til DsF, så stod H.C. Hansens hu til Jørgen Jørgensen og De radikale. Sådanne magtaritmetiske ligninger med alle deres ubekendte og variable savnes til tider i skildringen af H.C. Hansens regeringstid.

H.C. Hansens fejder med kommunisterne og de 'nyttige idioter' træder frem i deres retoriske kompromisløshed. Men hvad H.C. Hansen og Hedtoft konkret foretog sig i den indre og ydre sikkerheds tjeneste henstår mere uvist. Hvorfor nærrede H.C. efter krigen en særlig interesse for en reorganisation af e-tjenesten, og hvilken rolle spillede kontakterne fra besættelsestiden? Vilhelm Christmas-Møllers *Obersten og kommandøren* (Gyldendal, 1995), som ellers er svanger med forbindelser mellem socialdemokratiet og officerskorps, politi og e-tjenester, er således ikke benyttet, og dette spor, som ellers kunne tænkes at forbinde den antikommunistiske H.C. Hansen fra 30'erne med den antikommunistiske statsminister fra 50'erne følges desværre ikke. Det er ikke mindst ærgerligt, hvad angår H.C. Hansens rolle i forhold til AIC og til de mere mørklagte antikommunistiske aktiviteter i 1950'erne.

H.C. Hansens udenrigspolitiske opfattelser og politik indtager naturligvis en central rolle i fremstillingen. Især H.C. Hansens udenrigspolitiske læreår frem til de tidlige 1950'ere er indtryksfulde, bl.a. i kraft af, at forfatteren har kunnet støtte sig til en del hidtil uudnyttede rejseskildringer og breve i familiens varetægt. Her fås også et værdifuldt indtryk af den socialdemokratiske internationalistiske kultur. Men i de udenrigs anliggender glider den konkrete politik lidt i baggrunden, idet man mest oplyses om H.C. Hansens realisme og standhaftighed i alliancepolitikken. Vi får at vide, at han var aktivist i alliancepolitik-

ken. Det hedder samtidig, at H.C. Hansen støbte sin politik sammen med embedsmændene, hvilket først og fremmest må gælde Udenrigsministeriets direktør og grå eminence, Nils Svenningesen. Men Svenningesen var vel nærmest eksponent for traditionel dansk tilpasningspolitik? Forfatteren viser i øvrigt fortrinligt, hvorledes H.C. Hansens tyske erfaringer fra før krigen gav ham baggrunden for at spille en fordomsfri og konstruktiv rolle i genetableringen af et samarbejde mellem Danmark og Forbundsrepublikken efter 1945.

Atomvåbnene i Grønland indtager naturligt en vigtig rolle i vurderingen af H.C. Hansen, og Claus Bjørn gør dem til genstand for en udførlig drøftelse. Det forhold, at hverken Folketinget, Det Udenrigspolitiske Nævn eller Grundloven optræder i den ellers udmærkede skildring af sagsforholdet, kan dog efterlade læseren lidt i vildrede med hensyn til, hvori problemet egentlig bestod. Claus Bjørn vurderer, at H.C. Hansen ikke havde noget valg i sagen om atomvåbnene i Grønland. Det ville hovedpersonen næppe være enig i. For en statsleder – især en statsleder af så inderlig demokratisk overbevisning som H.C. Hansen – findes der altid et andet valg end at undlade at orientere Det Udenrigspolitiske Nævn og dermed handle i strid med Grundloven. Det er derimod rigtigt, at de alternative valgmuligheder var forbundet med alvorlige storpolitiske (og vist så, indenrigspolitiske) risici, som efter givetvis svære anfægtelser bød ham at træffe det valg, som han gjorde. At gøre dette valg lige til og indlysende er egentlig – på paradoksalt vis – at gøre H.C. Hansen mindre, end han var.

Det er intimiteten mellem biografen og den biograferede, som er dette velskrevne værks store styrke. Man fornemmer gennem forfatterens pen den hansenske cigarførings op- og nedture,

den tvivlsforladte, barske myndighed og mandens politiske karisma. Claus Bjørn har efterladt et gennemsympatisk, men også noget harmoniserende billede af H.C. Hansen og hans værk. Det sidste er ærgerligt, for ved at gøre de politiske spændinger omkring personen mindre, fremstår også mandens værk mindre og lettere, end det var. Politikeren er dermed kommet til at stå i skyggen af mennesket, som til gengæld er skildret med liv og sjæl. Havde Claus Bjørn begivet sig længere ind i skyggerne til H.C. Hansens mørke steder, var spillet mellem lys og skygge i portrættet nok alli-

gevel kommet tættere på den skarpkantede H.C. Hansen. Forfatteren har endelig i den sidste fine, overordnede vurdering formået at give en indtryksfuld skildring af og diskussion af H.C. Hansens opstigen til et politisk begreb, et ikon for ikke alene det kongelige danske Socialdemokrati, men også for nutidens politiske offentlighed (og hermed dementeret sit eget udgangspunkt). Til gengæld kan man her og der glemme, at det er en biografi over en socialdemokrat; det ville H.C. Hansen nok selv have et og andet at sige til.

Johnny Laursen

BESÆTTELSEN

Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*. (Gyldendal 2003) 376 s. 298 kr.

Bogens idé er at anskue besættelsens problematik ud fra de forudsætninger, hvert enkelt af de politiske partier mødte den med, og som indgik i en symbiose med besættelsens nationale udfordring. Det er navnlig frugtbart til forståelse af udviklingen i 1940 – tredivernes sidste år – da partipolitiske standpunkter spillede en større rolle end de siden kom til at gøre, men rækker også derudover.

Størst perspektiv rummer Niels Wium Olesens artikel om Socialdemokratiet, hvis indarbejdede forestilling om et velordnet, gennemorganiseret samfund ikke blot forklarede eller i hvert fald styrkede dets ubetingede tilslutning til samarbejdspolitikken trods de indrømmelser, det måtte tage med i købet, men også gjorde dets afstandtagen fra sabotagen særligt nærliggende. Der sættes også spørgsmålstegn ved, om det var klogt, at partiet efter befrielsen foretog en kovending til modstands-

idealet i stedet for at forsvare den politik, det faktisk havde ført. Det kunne have været understreget ved at henvise til, at enegængerens Hartvig Frisch, der kort forinden havde vakt furor ved at angribe stikkerlikvideringerne, ved oktobervalget i sin lollandske valgkreds fik et resultat, der lå betydeligt over partiets som helhed.

Tendensen til at skifte ham i de glade majdage er mindre understreget i Bo Lidegaards gennemgang af Det Radikale Venstre, måske det parti for hvem samarbejdspolitikken lå i den mest uproblematisk forlængelse af den hidtidige kurs. Men det er dog bemærkelsesværdigt, at partiet i 1945 brugte ordet »kamp« til at karakterisere forsvaret for demokratiet. Før krigen havde det nok valgt et andet ord.

I Peter Birkelunds artikel om de Konservative spiller de indre brydninger, som udsprang af, at partiet rummede en intransigent fløj, naturligvis en hovedrolle. Til gengæld måtte dets udpræget nationale ståsted disponere det for at prioritere det nationale sammenhold

over gennemførelsen af dets egen politik, dette så meget lettere, som mærkesagen, forsvaret, ikke aktuelt var til debat. På den anden side fik det også særlig svært ved at sluge større indrømmelser, som det navnlig viste sig ved dannelsen af regeringen Scavenius.

Mere polemiske anlagt end de øvrige er Joachim Lunds artikel om Venstre, som absolut gik ind i samlingsregeringen for at skaffe sig indflydelse og ikke veg tilbage for at bruge den ultimative trussel om at sprænge samarbejdet for at opnå den, som det navnlig var tilfældet ved majkriseforliget i 1940. De indrømmelser, det skaffede landbruget, er beskrevet i stærke ord, måske også for stærke. Når det i afslutningen nævnes, at Venstre efter egen opfattelse blot søgte at give landbruget kompensation for de tab, det havde lidt under tredivernes krise, kunne det tilføjes, at det jo ikke var helt forkert. Målt på prisrelationerne mellem landbrugets og byerhvervenes varer, blev de ført tilbage til forholdet i 1929. I øvrigt en udvikling, vi finder i mange lande under Anden Verdenskrig.

Af Henrik Lundbaks to artikler er den om Dansk Samling et sammendrag af hans bog om emnet, mens behandlingen af det ret magtesløse Retsforbundet er et originalt studium, der for første gang tegner et veldokumenteret billede af partiet i dets første årtier.

I Svend Rübners artikel om kommunisterne spiller den vanskelige tilpasning til Moskvas stærkt skiftende paroler naturligvis en hovedrolle. Det er dog lidt problematisk, at udtrykket folkefront er anvendt på tiden efter Ruslandskrigens udbrud. Kominterns cirkulære af 22. juni 1941, som DKP øjensynligt først ved årets slutning er blevet bekendt med, rummer den betydeligt mere vidtgående nationalfrontsparole, der ikke blot påbød samarbejde med progressive borgerlige kræfter, men med alle, der ville bekæmpe tyskerne.

John Lauridsens oversigt over DNSAPs historie er vel funderet i hans store indsigt i partiets karakter og tænkemåde, om end man godt kunne have ønsket sig en nærmere analyse af, hvordan de danske nazisters opfattelse af Hitler-Tyskland var. Den lå jo langt fra den, der i øvrigt herskede i samtidens for ikke at tale om eftertidens Danmark. Det må også undre, at gesandtskabets pengestøtte til partiet skildres som en perspektivløs hjælp til udbredelse af nazistiske ideer i Danmark. I så fald havde der ikke været grund til at indhente Hitlers samtykke. Men naturligvis tog støtten til DNSAP sigte på tiden efter den forventede tyske sejr og blev ikke aktuel politik på samme måde som den forhastede satsning på det nok så betydningsløse norske NS.

Steen Andersen behandler Bondepartiet og i øvrigt også LS solidt og konstruktivt. Han gør opmærksom på, at LS' medlemstal slet ikke nåede de højder, man ofte ser angivet, og fremhæver, at Bondepartiets forhold til DNSAP bar præg af, at de konkurrerede om LS-vælgerne – som nok i stort tal stemte Venstre. Lidt sært indledes artiklen med, at Bondepartiet 17. juni indgik i en fælleserklæring med LS og DNSAP, skønt den senere fremstilling jo siger noget andet.

Alt i alt tegner bogen et værdifuldt billede af, hvordan de politiske partier fra forskellige udgangspunkter gererede sig under besættelsens udfordring.

Henning Poulsen

Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jakob Sørensen: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940 – 45.* (Høst & Søn, København 2005), 846 s., 499 kr.

In den 60 Jahren seit dem Ende der deutschen Okkupation haben »de fem forbandede år« einen Publikations-schwerpunkt der dänischen Geschichts-

wissenschaft gebildet. Die Besatzungszeit wurde insbesondere in den letzten zehn Jahren aus verschiedenen Perspektiven und unter der Berücksichtigung zahlreicher Einzelaspekte behandelt. So scheint es zunächst verwunderlich, wenn das aus vier mehr oder weniger jungen Historikern bestehende Verfasserkollektiv zu Beginn des Vorworts anmerkt: »Vi har skrevet denne bog, fordi vi syntes, at den manglede«. Man kommt jedoch nach der überraschend kurzweiligen Lektüre des über 800 Seiten umfassenden Werkes nicht umhin, sich dieser Aussage anzuschließen. Zwar gab es schon vorher gelungene Überblicksdarstellungen (z.B. Henning Poulsen: *Besættelsesårene 1940-1945*), diese unterschieden sich jedoch in der Form, dem Umfang und nicht zuletzt der Herangehensweise von diesem Werk. Vergleichbar ist in diesem Zusammenhang lediglich das ebenfalls 2005 erschiene Buch von Bo Lidegaard (*Kampen om Danmark 1933-1945*).

Es ist das erklärte Ziel der Autoren »at komme dybere ned og bredere rundt i det danske samfund under besættelsen«. Anstatt sich also auf die politischen und militärischen Entscheidungssträger in der Regierung, der Widerstandsbewegung und dem Besatzungsapparat zu konzentrieren (was keinesfalls heißen soll, dass diese nicht behandelt werden), stellen die Autoren »die Gesellschaft« in den Mittelpunkt und gehen unter anderem der Frage nach, wie sich das Leben der dänischen Bevölkerung durch die Besatzung veränderte, wie sie auf die innen- und außenpolitischen Konflikte reagierte und dadurch ihrerseits die Haltungen und Handlungen der politischen Elite beeinflusste. Unter diesem Blickwinkel spielt das Alltagsleben eine viel gewichtigere Rolle und der Gesellschaftsbegriff muss sowohl sozial als auch geographisch (also auch unter Einbeziehung der Pro-

vinz) so breit wie möglich gefasst werden. So werden beispielsweise die Tage um den 9. April am Beispiel von Ribe und Hjortkær auch aus einer kleinstädtischen bzw. dörflichen Perspektive geschildert.

Das »idealtypiske begrebspar« Zusammenarbeit und Widerstand wird im vorliegenden Buch zwar nicht ausgeklammert, es soll aber ausdrücklich nicht den Ausgangspunkt und Erklärungsrahmen für den Verlauf der Besatzung bilden. Die Autoren distanzieren sich im letzten Kapitel von dem, was sie den »Konsens- bzw. Konfliktgesichtspunkt« in der Besatzungsforschung nennen und verfechten stattdessen mit der »Kontinuitätsthese« einen dritten Standpunkt. Nach dieser These sind die Politik der Sammlungsregierung, die Entwicklung der Widerstandsbewegung und die Haltung der verschiedenen Bevölkerungsgruppen auch vor dem Hintergrund bzw. als Fortsetzung der politischen und sozialen Konflikte und Bündnisse der dreißiger Jahre zu verstehen.

Die Autoren beschreiben somit die Zeit vom 9. April 1940 bis zum 5. Mai 1945 nicht als autarke Zeitspanne, die sozusagen losgelöst von dem Vorher und Nachher existierte, sondern als Teil einer historischen Entwicklung. So wird der Verlauf der Besatzungszeit als Folge und Fortsetzung sowohl der europäischen Umwälzungen als auch der gesellschaftlichen Bedingungen der dreißiger Jahre in Dänemark beschrieben und die Autoren beenden ihre Darstellung nicht mit dem 5. Mai 1945, sondern schildern detailliert die politische, wirtschaftliche und soziale Konsolidierungsphase Dänemarks nach der Befreiung. Etwas missglückt erscheint in diesem Zusammenhang lediglich der gewählte Buchuntertitel, da hier eben wieder das plakative „1940-1945« auftaucht, welches die Verfasser im Grunde ja selbst kritisieren.

Als Ausgangspunkt ihrer Schilderung haben die Autoren ein in Anbetracht ihrer Kontinuitätsthese gleichsam logisches wie symbolisches Datum gewählt, nämlich den 30. Januar 1933. Während in Dänemark an diesem Tag mit dem Kanslergadeforlig das demokratische System gefestigt wurde und durch das breite Bündnis zwischen Sozialdemokratie, Radikale Venstre und Venstre dem Antiparlamentarismus Paroli geboten wurde, ging zum selben Zeitpunkt in Deutschland mit der Wahl Hitlers zum Reichskanzler die demokratische Periode der Weimarer Republik zu Ende.

Im Dänemark der dreißiger Jahre wurden antiparlamentarische Positionen beileibe nicht nur von den Nationalsozialisten und Kommunisten vertreten. Die im wahrsten Sinne des Wortes schlagkräftige Jugendorganisation der Konservativen Partei (KU) ließ sich vom faschistischen Gedankengut inspirieren, propagierte gegen das »System Stauning«, stellte eigene »Stormtropener« auf und lieferte sich Straßenkämpfe mit politischen Gegnern. Die traditionelle Bauernpartei Venstre geriet im Zuge der Landwirtschaftskrise durch Organisationen wie Landbrugernes Sammenslutning (LS) unter Druck, die radikale Lösungen forderten. Auch im konservativen rechtsnationalen Lager um A. P. Møller und Knud Højgaard war man keineswegs vom Sinn einer demokratischen Regierungsform überzeugt. Mit ihrer einleitenden Schilderung der dänischen Gesellschaft und der politischen Konflikte und Allianzen auf nationaler und internationaler Ebene gelingt es den Autoren die Stimmung der dreißiger Jahre einzufangen. Damit wird dem Leser erlaubt, die folgende Besatzungszeit vor eben diesem Hintergrund zu betrachten und damit auch neue Einblicke und ein anderes Verständnis von eventuell bereits bekannten Geschehnissen zu gewinnen.

Die zehn chronologischen Abschnitte des Buches umfassen 58 Kapitel und zahllose Unterabschnitte. Hier den Inhalt des gesamten Buches zu umreißen oder gar zu diskutieren wäre von daher ein wenig sinnvolles Unterfangen. Es sei nur soviel gesagt, dass kein „großes« und kaum ein „kleines« Thema der Besatzungsgeschichte unbehandelt bleibt, egal ob es sich dabei um die Bildung der Sammlungsregierung oder die „Alsangfater«, die SS-Freiwilligen oder den Schwarzmarkthandel, die Telegrammkrise oder die Swing-Jugend, die Deutschlandarbeiter oder den Volksstreik 1944, den „Augustoprør« oder den „Retsopgør« handelt. Bei ihrer Schilderung gehen die Autoren nahtlos von Ereignissen in der dänischen Provinz zur weltpolitischen Bühne über und der Leser erfährt neben zahlreichen eher weniger bekannten Episoden der Besatzungszeit auch Neues über scheinbar bekannte und bereits im kollektiven Gedächtnis verankerten Geschehnisse.

Dies liegt auch daran, dass die Autoren bei der historischen Darstellung trotz der thematischen Breite selten an der Oberfläche verbleiben, sondern immer wieder mit interessantem Detailwissen glänzen. Dabei greifen sie teilweise auf ihre eigenen Ergebnisse zurück, verwenden und verarbeiten jedoch auch eine breite Auswahl von Forschungsliteratur zur Besatzungszeit. Die meisten Erkenntnisse sind aus diesem Grund nicht unbedingt neu und vielen Experten bereits bekannt, die Ergebnisse zahlreicher Spezialstudien werden jedoch erstmals in eine Gesamtdarstellung der Besatzungszeit eingegliedert. Durch das sinnvolle Verknüpfen von Altbekanntem mit aktuelleren Forschungsergebnissen erfährt der Leser oft neue Details, beispielsweise wenn im Kapitel über die Rettung der jüdischen Dänen im Oktober 1943 auch die antisemitischen Tendenzen innerhalb

der dänischen Gesellschaft während der dreißiger und vierziger Jahre thematisiert werden oder wenn sich im Kapitel über den „Retsopgør« ein Abschnitt über die sogenannten „Werwolf« Aktivitäten in Dänemark findet. Die als beinahe pedantisch zu bezeichnende Darstellungsweise mag in einigen wenigen Abschnitten übertrieben erscheinen, insgesamt betrachtet enthüllt sie aber historische Zusammenhänge und verhilft zu einem differenzierteren Bild der Zeit.

Trotz der Beteiligung von vier Autoren erscheint das Buch nicht wie ein Sammelsurium verschiedener Aufsätze, sondern ist in einem einheitlichen und gut lesbaren Stil verfasst und wirkt wie aus einem Guss. Unterstützt wird dieser Eindruck dadurch, dass die einzelnen Kapitel nicht namentlich gekennzeichnet sind. Aufgrund der bekannten Forschungsschwerpunkte der beteiligten Historiker liegt es zwar nahe einzelne Kapitel einem bestimmte Autoren zuzuordnen, es wird jedoch ausdrücklich auf das gemeinschaftliche Überarbeiten jedes Abschnitts hingewiesen.

Laut den Autoren soll sich *Danmark Besat* an ein breites Publikum richten und sowohl Historiker und Studenten als auch Schüler und interessierte Laien ansprechen. Diesen Anspruch können die Autoren getrost als erfüllt betrachten. Es gelingt ihnen die z.T. sehr komplexen Zusammenhänge allgemeinverständlich darzustellen. Obwohl es sich durchaus um ein komplettes und in sich geschlossenes Buch handelt, eignet es sich aufgrund seiner oben erwähnten thematischen Fülle und den zahlreichen Unterkapiteln ebenfalls als Nachschlagewerk. Eine solche Benutzung wird zudem durch eine ausführliche Zeittafel mit Kapitelhinweisen sowie einem Personen-, Orts- und Sachregister erleichtert.

Die Besatzungszeit in Dänemark hat in der deutschen Geschichtswissenschaft auffallend wenig Beachtung ge-

funden und auch Übersetzungen aus dem dänischen Raum finden sich eher selten. Hier über die Gründe dafür zu spekulieren würde wohl zu weit führen. Da es sich bei der Besetzung Dänemarks aber auch um einen wichtigen Teil der deutschen Geschichte handelt, halte ich eine (eventuell hinsichtlich des nationalen Blickwinkels überarbeitete) englische oder deutsche Ausgabe von *Danmark Besat* für sehr wünschenswert und in Anbetracht des historischen Ansatzes der Verfasser auch für konsequent. Auch wenn dieser Wunsch nicht unbedingt realistisch erscheint, gilt selbiges im Übrigen ebenso für manch andere dänische Publikation über die Zeit der deutschen Okkupation.

Fazit: Ein sehr empfehlenswertes Werk für ein breites Publikum. Kaufen und Lesen!

Steffen Werther

John T. Lauridsen (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, (Det Kongelige Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag 2003). 846 s., indb., ill., 498 kr.

Det er et imponerende arbejde forskningschef på Det Kongelige Bibliotek John T. Lauridsen har udført med henblik på at kortlægge dansk nazisme i mellemkrigstiden og besættelsestiden samt samme fænomens efterliv efter 1945. Foruden et væld af artikler gennem de sidste godt 10 år fik vi senest *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter* (2002). Nu foreligger denne bog med Frits Clausens egne selvbiografier og andre skrifter. Blandt fagfolk har det længe været kendt, at Frits Clausen under sin fængsling efter krigen, mens sagen mod ham forberedtes, skrev et selvbiografisk skrift. Det er nu dette, eller rettere disse – for der er hele to selvbiografier samt en DNSAP-historie – som er trykt i denne bog. Foruden disse tre hoveddele gengi-

ves 58 breve og artikler fra Clausens egen hånd samt derudover 23 kilder med relation til den danske nazi-fører. Det hele er perspektiveret med en knap 40 sider lang og meget indsigtfuld indledning af John T. Lauridsen.

Størst interesse samler sig naturligvis om de selvbiografiske skrifter. Hvordan tænkte denne Frits Clausen, der siden i hvert fald 1940 har været til spot og spe i størstedelen af den danske befolkning? Og hvordan vurderede han sin egen rolle, ikke mindst i lyset af hans forsøg på at vælte den demokratiske regering i efteråret 1940? Det første – hvordan tænkte han – får vi et vist indblik i med denne bogudgivelse. Det sidste – forsøgene på at overtage regeringsmagten – udtaler Clausen desværre, men af forståelige grunde, sig ikke synderligt om. For de selvbiografiske skrifter samt partihistorien skal naturligvis ses i lyset af deres ophavssituation: Clausen sad i fængsel under anklage for højforræderi, og naturligvis var der grænse for trangen til at bekendtgøre forhold, der kunne virke skadelige for hans egen sag.

Alligevel er udgivelsen af flere grunde særdeles interessant. Ikke mindst fordi mange af de fordomme, som trivedes i forlængelse af den exceptionelle dæmonisering, Clausen har været udsat for, må vige. Clausen kunne skrive, og som fortælling om Sønderjylland – som lokalhistorie – i begyndelsen af det 20. århundrede er der meget at hente: den lokale politiske kultur, stemninger, sociale omgangsformer, mentaliteten males op med Clausens ikke uefne pen. Man får naturligvis også et vist indblik i Clausens karakter. De gængse fordomme om, at han skulle være selvhævdende og forfængelig, bekræftes til fulde. Men skrifterne vidner også om personligt mod. Ansvar for det gjorte tørres ikke – eller i hvert fald sjældent – af på nogen, og læseren efterlades i det hele taget ikke i tvivl om, at Frits Clausen

var nazist – eller nationalsocialist, som han selv foretrak at benævne det – til sin dødsdag. Det har ofte fra anden side lydt, at Clausen var præget af en betydelig form for jovialitet – som også bekræftes ved læsningen. Erindringsskrifterne vidner imidlertid også sine steder om en begavet form for humoristisk sans. I det hele taget fremstår Frits Clausen ganske net – uden dog på nogen måde at antyde en personlighed med spændende dybder. John T. Lauridsen har ret i sin bemærkning i indledningen om, at Clausens erindringer formmæssigt set ikke afskiller sig nævneværdigt fra andre, samtidige politikererindringer. Ej heller kan det siges, at de på nogen måde kvalitetsmæssigt ligger under gennemsnittet (s. 19).

Frits Clausen accepterede aldrig demokratiet, heller ikke efter krigen. Det er John T. Lauridsens grundopfattelse, som også finder fylldig dokumentation i bogens kilder, at Clausen altid opstillede sine egne spilleregler, og at han til det sidste kun ville bedømmes efter dem. Denne insisteren på egne regler bærer naturligvis faren for fanatisme og ekstremisme i sig (s. 54). Den næsten monomane ambition for Frits Clausen var at være en »god dansk mand«: Clausen ville være både dansk og nazist. Det hang sammen for ham, trods de mange modsætninger han sloges med i forsøget på at forbinde de to. Og modstanden i det omkringliggende samfund imod ham opstod i høj grad, fordi det – særlig under besættelsen – ikke kunne forene de to begreber.

Ønsket om at være, og ikke mindst blive betragtet, som »en god dansk mand«, en »rent dansk mand« osv., som i den grad løber som en besværgelse gennem Clausens skrifter, gør ham på mange måder til en mere almindelig politiker. Dermed understøtter også denne udgivelse Lauridsens overordnede syn på DNSAP, som det kom til udtryk i

Dansk nazisme 1930-45 – og derefter. Tidligere har den danske offentlighed gjort sig mange bestræbelser på at gøre de danske nazister mere »tyske«, end de egentlig var. Naturligvis for at gøre dem »fremmede« og udanske – således at de resterende 98 % af befolkningen kan fremstå som ægte nationale og »rensende«, også set i lyset af besættelsestidens moralske og politiske gråzoner frembragt af samarbejdspolitikken og den generelle tilpasning til besættelsesmagten. I stedet slår Lauridsen til lyd for, at DNSAP skal forstås som et dansk parti, et nationalt parti og som en integreret del af dansk politisk kultur i mellemkrigstiden. Hermed bliver også denne bog med Frits Clausen-skrifter andet og mere end en bog om et relativt marginalt parti, som kun havde omkring 2-3%’s opbakning ved valgene. Den bliver en bog om dansk politisk kultur i mellemkrigstiden og under besættelsen – ja, måske endda op til i dag.

På et mere generelt niveau rejser disse træk ved DNSAP og Frits Clausen også et endnu mere aktuelt spørgsmål: Er det politiske fællesskab i staten Danmark (dengang og/eller i dag) defineret ved først og fremmest at være demokratisk eller ved at være dansk? Eller spørgsmålet vendt på en anden måde: Er tilfældet Frits Clausen en påmindelse til os i dag om farligheden ved den ureflekterede tilbøjelighed til at definere det politiske fællesskab ved kun danskhed? Eller er Clausens eksempel et isoleret fænomen fra »gamle dage«, uden forbindelse til dette spørgsmåls aktuelle status?

John T. Lauridsens udgivelse stiller ikke disse spørgsmål explicit, men mange læsere vil formentlig finde anledning til at overveje disse spørgsmål med udgangspunkt i det specielle fænomen Frits Clausen.

Niels Wiium Olesen

SØNDERJYLLANDS OG SLESVIG-HOLSTENS HISTORIE

Anton Marckmann: *Ofrene fra den store krig 1914-1918. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte.* (Historisk Samfund for Sønderjylland, 2005). 152 s., 148 kr.

Blandt de mange nye opgaver, som den danske stat påtog sig efter den nye grænsedragning mellem Tyskland og Danmark, var for sorgen for de sønderjyske mænd, der var blevet invalideret under tysk krigstjeneste, og for de faldnes efterladte. Afgørelsen af pensionskrav blev fra 1921 lagt i hænderne på »Invalidenævnet for de sønderjyske Landsdele«, der arbejdede helt frem til 1990, men hvis hovedindsats naturlig-

vis lå i årene umiddelbart efter 1920. Som følge af nævnets afgørelse blev ca. 3.000 krigsveteraner tildelt invalidepension, mens ca. 5.000 efterladte fik pensioner. Sammen med tallet for faldne (godt 5.000) giver disse nøgne tal et første indtryk af Den store Krigs konsekvenser for Sønderjylland, hvis samlede indbyggertal i 1920 var o. 150.000.

I denne bog har den pensionerede overlæge Anton Marckmann samlet resultaterne af sine undersøgelser af invalidenævnet og dets arbejde baseret på imponerende grundige studier i nævnets arkiv, der optager ikke mindre end 140 hyldemeter på Landsarkivet i Aabenraa. Efter et kort rids af baggrunden for nævnet og dets arbejdsgang består de

centrale afsnit af bogen i analyser af krigsinvaliderne, de faldne og de efterladte på baggrund af gennemarbejdning af meget store stikprøver i arkivmateriale. Undersøgelserne afdækker social baggrund hos invalider og faldne; hvor soldaterne gjorde krigstjeneste, karakteren af deres skade (og for de faldnes vedkommende dødsårsagen). Ikke mindst det sidste behandles grundigt, hvilket ikke er overraskende, forfatterens faglige baggrund taget i betragtning. Selv om der er skarpt fokus på de sønderjyske sager, så har Marckmann godt blik for at sammenligne sine resultater med det, der kendes fra andre lande. På de fleste punkter er lighederne slående. Men der er også forskelle. Således fik ca. 10 % af de sønderjyske mænd, der gjorde krigstjeneste, efter krigen status som pensionsberettigede krigsinvalidere. Det tal er lavt sammenlignet med det tyske, hvor der i 1924 var knap 670.000 »forsorgsberettigede krigsbeskadigede« – hvilket svarer til ca. 5 % af de godt 13 mio. mobiliserede. Forklaringen skal næppe søges i lempeligere dansk praksis, for nævnet i Sønderborg byggede i sit arbejde videre på den praksis som tyske myndigheder havde lagt før 15.6. 1920. Internt i det sønderjyske materiale er der også en interessant forskel i social baggrund, når man sammenligner invalider og faldne. Fx udgjorde »selvstændige« 31% af invaliderne, men kun 11% af de faldne.

Det er en historie, som rummer mange tragedier, men tilgangen er her den nøgterne social- og medicinhistoriske. Som forfatteren selv skriver: »en objektiv analyse, baseret på forvaltningens arkivmateriale«. Inden for denne forståelsesramme har Marckmann leveret et imponerende stykke grundforskning, og hans bog er et vigtigt bidrag til litteraturen om Sønderjylland og første verdenskrig.

Nils Arne Sørensen

Axel Johnsen: *Dannevirke mænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940* (Studeafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 2005). indb., 569 s., ill., 248 kr.

Grænsen mellem Danmark og Tyskland blev trukket i 1920 efter to forudgående folkeafstemninger, hvor henholdsvis 75 % nord for den nye grænse havde stemt dansk og 80 % syd for den tysk. Folkeafstemningen og grænseændringen havde kun været mulig, efter at Tyskland havde tabt Første Verdenskrig og derfor var nødt til at acceptere fred på de allieredes vilkår. Her havde Danmark så valgt at forhandle for at opnå en endelig løsning af det slesvigske spørgsmål efter princippet for folkernes selvbestemmelsesret, altså gennem en folkeafstemning, og at se bort fra at argumentere med en historisk ret på hele Slesvig ned til Ejderen. Dermed blev det hidtil udelte territorium, der en gang udgjorde Hertugdømmet Slesvig, delt i en dansk og i en tysk del, med nationale mindretal der blev tilbage på begge sider af grænsen. En mulig deling af Slesvig/Sønderjylland havde optaget sindene siden nationalismens vækkelse, men var dog blevet forkastet ved tidligere lejlig-heder som i 1848 og 1864. Især slesvigholstenerne modsatte sig delingstankerne, da de jo stred mod deres 'op ewig ungedeeft' standpunkt, der var blevet kernen i den tyske fortælling af Sønderjyllands historie. Derfor har den hidtidige forskning om grænsen efter 1920 også fokuseret på de tyske bestræbelser på at opnå en revision af 1920-grænsen, der blev særligt aggressive efter nazisternes magtovertagelse i 1933.

Axel Johnsen har nu i en meget grundig og omfattende undersøgelse kastet lys på det han kalder den grænsepolitiske opposition i Danmark i mellemkrigstiden, altså de mennesker i Dan-

mark, der ikke affandt sig med tabet af Sydslesvig og fortsat arbejdede for en dansk grænse ved Ejderen. Det har hidtil været opfattelsen, at Dannevirke-mændene efter 1920 hurtigt indså, at deres slag var tabt, og at de derefter ikke fik nogen nævneværdig betydning som grænsepolitisk bevægelse, fordi de blev indkapslet i den store nationale organisation Grænseforeningen. Denne konklusion, som rigsarkivar Johan Peter Noack drog i sin afhandling: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*, Aabenraa 1989, s. 537, er Aksel Johnsen kommet for at modbevise, og det kan allerede siges her, at han gør det ganske overbevisende.

Johnsen har valgt en traditionel historisk fremstilling, der er strengt kronologisk. Der er ikke nogen reference til en teoretisk ramme eller nogen konkret problemformulering. Johnsen valgte dertil, ikke at bruge tyske arkiver, hvilket han allerede er blevet kritiseret for. Anmelderen mener dog ikke, at en eventuel inddragelse af de tyske myndigheders kilder kunne rokke ved afhandlingens mål at påvise eksistensen af en aktiv, ejerdansk bevægelse i mellemkrigstiden. På baggrund af et omfattende kildemateriale fra danske arkiver får vi en detaljeret skildring af Dannevirkebevægelsens opståen under afstemningskampen, dens udvikling, krisen efter den tabte kamp i 1920 og genrejsningen i 1930'erne. I en flot, læselig stil får vi meget at vide, alt vel underbygget med samtidige kilder og saglig kildekritik. Johnsen begynder med afstemningskampen, hvor kanalstatsplaner og den kortvarige 3. afstemningszone var de første eksempler på grænsepolitisk opposition mod tilhængerne af selvbestemmelsesprincippet, navnlig gruppen omkring Den nordslesvigske Vælgerforenings formand H.P. Hansen, den radikale Zahle-regering og Socialdemokratiet. Denne opposition viste

sig så at være ganske hærdet for den tilsyneladende udsigtsløse kamp for et Danmark til Ejderen.

Johnsen kommer med en udførlig skildring af pionererne i det danskslesvigske arbejde i 1920'erne og deres støtter i Danmark. Her er der fokus på Ligaen D.D.D. (Danmark-Dannebrog-Dannevirke) og Grænseforeningen. Johnsen beskriver, hvorledes aktivisterne i det danske arbejde i det sydligste Sydslesvig prøvede at missionere en for længst fortysket befolkning tilbage til dens afstammingsmæssige danske rødder, og hvordan omvendt en af de få tilbageværende, dansktalende og dansk-sindede gårdejere, Peter Lassen fra Strukstrup (Struxdorf), kunne redde sin gældsplagede gård med danske penge-gaver gennem 1920'ernes landbrugskrise ved at fremstå som danskhedens uundværlige, sidste bastion i Angel. Aktivisterne havde nogen succes: i 1930 grundlagdes en dansk skole i Slesvig by, der blev fulgt af en skole i Tønning ved Ejderen i 1935, suppleret med vandrelærervirksomhed på Ejdersted og i Frederikstad. Alt sammen områder, hvor dansk sprog og sindelag ikke havde nogen historiske rødder, eller der havde skiftet til tysk sprog i middelalderen. Johnsen påpeger det pudsige i, at det danske arbejde i mellemkrigstiden faktisk foregik i Flensborg og omegn, i et smalt bælte umiddelbar syd for 1920-grænsen og så mellem linien Sli-Dannevirke og Ejderen, mens der ikke fandtes noget egentligt dansk arbejde i de i 1920'erne endnu sønderjysktalende sogne på midtlandet og i Angel-Svansø. Gennem anskuelige eksempler afslører Johnsen dog også dannevirke-mændenes aktiviteter som mission i et tysk-kulturelt område med tvivlsomme resultater. Baggrunden for dannevirke-mændene og deres arbejde var idéen om nedarvet nationalitet, der kom til udtryk i blod og jord-princippet. Slesvigerne var af ur-

gammel dansk æt, det gjaldt om at trænge igennem den tyske fernis på overfladen og at gøre dem til bevidste danskere. Denne teoretiske tanke, der blev nedfældet i seminarielærer Claus Eskildsens *Dansk Grænselære* fra 1936, der også gør sig gældende i Anthony Smiths teorier om nationalisme og har fået en renæssance i Søren Krarups forestillinger om en nedarvet, forpligtende danske nationalitet, var grundlaget for det danske arbejde i det sydligste Sydslesvig, og det var også grundlaget for det som dannevirkemændene mente, var Danmarks retfærdige krav på at få Sydslesvig tilbage. Uden at han nævner det, gør Johnsen bog op med denne ide om nationens oprindelse. Det sydslesvigske eksempel viser nemlig tydeligt, at afstamningen ikke gjorde de sydligste slesvigere til danskere. Johnsen illustrerer ganske fortræffeligt, at nationen er en konstruktion, der i sidste ende ikke kan bygge på objektive kriterier, men hviler på menneskernes subjektive tilknytningsforhold.

Det er en modig og spændende bog, der gør op med mange myter om danskheden, Sydslesvig og den hidtidige, ensidige koncentration på tyskernes onde gerninger dernede. Man er spændt på fortsættelsen, der vil behandle tiden efter Anden Verdenskrig.

Martin Klatt

Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. Udg. af Ingwer E. Mommsen, Eckart Dege & Ulrich Lange. Udarbejdet af Jürgen H. Ibs, Björn Hansen, Olav Volsted m.fl. (Wachholz Verlag, Neumünster, 2001), stort format, 237 sider, indb., 35 Euro

I 1990 indledte Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte arbejdet med et historisk atlas for delstaten. Første bind om tiden efter 1945 kom i

1999, mens dette bind dækker tiden fra Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen til afslutningen af Anden Verdenskrig. Frem til 1920 (reelt 1914) dækker bindet hele Slesvig-Holsten, efter 1920 kun den tyske del.

Som det først udgivne bind viser dette en række forhold i kartografisk form, men der er i lige så høj grad tale om fremstilling i grafisk form i øvrigt. Visse afsnit er mere en figur- end en kort-samling. Personligt havde jeg foretrukket en noget klarere prioritering af den kartografiske fremstillingsform. Kortene er generelt smukke og klare. Grafisk bedst er de kort, der fremstår med rene fladesignaturer. Her er der tale om velvalgte farver og klare billeder. Gode er også kort med forskellige former for punktsignaturer, evt. med graderet form. Noget mere grafisk problematisk er efter min opfattelse de kort, hvor man har anbragt en række søjlediagrammer fordelt ud over området. Et eksempel er kortene øverst s. 51, hvor man med ét blik ud fra fladesignaturerne kan se, at landbrugene gennemsnitlig var størst i sydøst, men hvor de søjler, der er anbragt oven på kortene er umulige at aflæse samlet og svære at læse hver for sig. Noget lignende kan siges om kortene s. 65. Der er simpelt hen hældt for meget forskellig information ind i ét kort. De rene grafer er generelt gode, klare og varierede. Lykkeligvis har man holdt sig tilbage med de mere vilde muligheder i moderne grafiske programmer – således står søjlediagrammerne kun i to dimensioner og med rene farver, og man har i hovedsagen holdt sig til enkle og logiske udtryk.

Første del er viet den demografiske udvikling. Af de mange grafer kan man bl.a. se befolkningstabene under de to verdenskrige, ændringer i alderssammensætning og fordelingen af udenlandske statsborgere. Interessant er med danske øjne, hvordan tallet af danske

statsborgere (hovedsagelig optanter) steg kraftigt fra 1871 til 1890, men så faldt som følge af optantkonventionen. En sigende graf viser til- og afvandring mellem Slesvig-Holsten og andre tyske områder. Det er slående, at Hamburg i hele perioden var den store magnet, mens der i 1900 kom langt flere tilvandrere fra Mecklenburg og Øst- og Vestpreussen end i 1880. Store kort viser befolkningstætheden 1875, 1910 og 1939 og forskydningen derimellem. De viser klart, at der i perioden var befolkningsvækst i de store byer, området omkring Hamburg og visse hedeegne, men afvandring fra dele af Nordslesvig, marskegnene og de udprægede godsområder.

De følgende kapitler viser erhvervsforhold, dels generelt, dels vedrørende de enkelte erhverv. Her fylder de grafiske fremstillinger gennemgående mere end de kortmæssige, og ikke alle kort fremstår lige klart og overskueligt. Godt er kortet over fordelingen på foder- og salgsafgrøder s. 61, og klare er også kortene over mejerier og banker og sparekasser. Derimod er kortene over industri i for høj grad præget af søjlediagrammer med for meget information.

Med danske – eller sønderjyske – øjne er det slående, hvor svagt udviklet Nordslesvig fremstår sammenlignet med resten af Slesvig-Holsten. Der var langt mellem både industri og pengeinstitutter, og vej- og jernbanenettet var grovmasket. Derimod skal man næppe lægge for meget i, at der også var længere mellem mejerierne, for tætheden af kvæg var på højde med resten af Slesvig-Holsten. Mejerikortet afspejler, at man i Nordslesvig var gået sammen i lidt større enheder end længere sydpå.

Det er ikke overraskende, at demografiske, erhvervmæssige og trafikmæssige forhold har fået hovedvægten. Der er dog også andet stof med. Lidt ud over det mest traditionelle er gode kort

over udbredelsen af kloakering. Der er også gode kort over sundhedsvæsenet, og her ser man igen, at læger og hospitaler var mindre udbredt i Nordslesvig i 1880 end i resten af provinsen. Andre kort viser udbredelsen af skoler, teatre mv. Disse afsnit hører til dem, hvor man mest konsekvent og med størst held har brugt netop den kartografiske indgang.

Et afsnit er viet det nationale spørgsmål. Bortset fra kort over udbredelsen af dansk sprog i 1905 og afstemningen i 1920 finder man her gode kort over danske kulturinstitutioner før 1920, som viser, hvor stærk udviklingen var 1900-1920, og over de to mindretals institutioner efter 1920 – det sidste er ført op til 1946. Man sprænger derved den kronologiske ramme, men får vist, hvordan der efter 1945 blev vendt op og ned på billedet: før 1945 var der langt flere tyske institutioner i Nordslesvig end i Sydslesvig, efter 1945 var og er det omvendt.

Værket slutter med afsnit om forvaltning og valg. De er nok bindets svageste. Kortene over kommunale grænser s. 178 er efter min opfattelse belastet af at skulle rumme for meget information og af en forkert prioritering. Således viser farvefladerne de såkaldte amtsdistrikter, mens fordelingen af godskommuner og lignende skal ses af nogle svært aflæselige skraveringer. Og afsnittet om valg rummer slet ingen kartografiske fremstillinger. Det sidste må direkte undre og stærkt beklages. Fra dansk side kunne vi godt ønske os en moderne fremstilling i høj grafisk kvalitet af den danske stemmeudvikling over tid og rum, men det har vi dog set før i blegere udgave. Derimod savner vi i den grad kort med fordeling af stemmer på de tyske partier fordelt i tid og rum.

Bind to af det slesvig-holstenske historiske atlas er som det forrige en bedrift. Efter min mening kunne man med fordel mere konsekvent have satset på

den kartografiske form også i de erhvervmæssige kapitler, og jeg savner kort over den politiske udvikling. Men det må ikke overskygge det meget, vi

har fået, og den generelt flotte kvalitet – til en meget beskedent pris.

Carsten Porskrøg Rasmussen

ERHVERVSHISTORIE

Søren Ellemose: *Kejserens nye klæder. Erhvervshistoriske skandaler.* (Jyllands-Postens Forlag, 2005). 335 s.

Bogen tager udgangspunkt i dot.com boblen, der brast i 2000 og har sit tyngdepunkt i IT-branchen og de seneste 15 års erhvervshistorie. Men da det er forfatterens pointe, at det hverken er første eller sidste gang, at en spekulationsboble vil vise sig, bringes der en række eksempler på tidligere erhvervsskandaler begyndende med en mani for tulipanløg, som hærgede Nederlandene i 1637. Forfatteren foretager imidlertid ikke en definition af, hvad han forstår ved erhvervshistoriske skandaler. Det er en skam, for begrebet er ikke entydigt. Der er en glidende overgang fra dybt hæderlig forretningsførelse i den ene yderlighed til økonomisk kriminalitet i den anden. Det er klart, at erhvervsskandalerne hører hjemme i den sidste ende, men hvor langt hen mod midten af skalaen strækker de sig? Det forbryderiske, det løgnagtige og det groft uforsvarlige berettiger til skandalebeteget, men hvad med det uforsvarlige? Al markedsøkonomisk aktivitet rummer en risiko, og hvornår er en risiko så stor, at der er tale om uforsvarlighed? Det kan der næppe trækkes en klar grænse for. I praksis afhænger det af udfaldet. Hvis det går godt, vil det ikke blive registreret som uforsvarligt, selvom det måske var det.

Som sagt foretager forfatteren ikke en analyse af skandalebegrebet og kommer heller ikke med en definition. Det betyder, at det virker noget tilfældigt, hvad

der omtales i bogen, og hvad der ikke gør. Man kan sidde tilbage med en oplevelse af, at bogen behandler de sager, som pressen kastede sig over. Hvis det har været kriteriet eller et af kriterierne, kommer bogen til at pege på, at pressens behandling ikke nødvendigvis er retvisende. Der er i hvert fald forskel på en Kurt Thorsen, der blev idømt en fængselsstraf, og entreprenøren Bøje Nielsen, der blev tvunget ud i en konkurs, som viste sig unødvendig, da sagen 10 år senere blev afsluttet. Da alle kreditorer var betalt, var der 50 mio. kr. tilbage til Bøje Nielsen, selv efter at de ikke helt små advokat- og revisorhonorarer, som en konkurssag udløser, var blevet betalt.

Bogen rummer en række fortællinger om flere af de danske IT-selskaber, og den giver derved et godt bidrag til branchens historie. Det gik så hurtigt, og fusioner, navneskift og konkurser kom fygende, så det kan være svært at bevare et overblik. I et afsluttende afsnit trækker forfatteren nogle linjer op og peger på nogle gennemgående træk ved de sager, han har omtalt. Generelt blev der tegnet et billede af virksomhedernes indtjeningsmuligheder, som ikke bare var for optimistisk i starten, men også blev fastholdt efter at de ansvarshavende var blevet klar over, at forventningerne ikke var realistiske. I den forbindelse tilfalder der børsprospekterne en særligt graverende rolle, og forfatteren fastslår, at de hverken er fair eller retvisende.

Søren Ellemoses bog er en velskrevet og letlæst omtale af en række sager, der

med større (som regel) eller mindre ret kom i pressens søgelys. Den ville have vundet ved en klar definition af skandalebegrebet og en dybere analyse af skandalernes anatomi.

Jørgen Fink

Anders Monrad Møller & Hans Chr. Johansen: *Fonde som fundament for dansk industri*. (Syddansk Universitetsforlag, 2004). 269 s., 298 kr.

Danmark er det land i verden, hvor fondseje af virksomheder er mest udbredt. Fondsejers betydning i den danske erhvervsudvikling er imidlertid ikke tidligere blevet taget op til samlet undersøgelse, og det er det savn, den foreliggende bog skal råde bod på. Initiativtager til projektet er direktør Palle Marcus.

Det er ikke nogen let opgave, fordi kildematerialet er spredt eller mangler, så bogen er et pionerarbejde. Den indledes med et rids af udviklingen i ejerskabsformer og finansiering af dansk industri. Etablering af fabrikker i bare lidt større omfang stillede store krav til finansiering. Det gik almindeligvis ud over, hvad den traditionelle ejerskabsform, enkeltmandsvirksomheden, kunne præstere på egen hånd. Den mest brugte form til finansiering af de større industriselskaber blev hurtigt aktieselskabet. Imidlertid rummede aktieselskabsformen en risiko for, at en aktiemajoritet ville blive spredt i forbindelse med generationsskifte og indflydelsen i selskabet dermed gå tabt. Her var fondsdannelse en mulighed for at fastholde en aktiemajoritet samlet. På den måde opstod en ejerskabsform, hvor en fond stod som den egentlige ejer af en virksomhed. Carlsbergfondet blev den første erhvervsdrivende fond i verden. Carlsbergfondet var blevet stiftet i 1876 og overtog efter J. C. Jacobsens død det øverste ansvar for driften af hans bryggeri. Det var i mange år en enestående konstruktion, men i 1920 stiftedes Egmont

H. Petersens Fond, og i 1930erne trådte Otto Mønstedts Fond og Thomas B. Thriges Fond ud i livet.

En sammenligning af de største danske industriselskaber i 1913/14 og 1958 viser, at fondseje på begge tidspunkter var en forholdsvis sjælden form, om end der var kommet flere til i 1940erne og 1950erne. De fleste af de store industriselskaber var uforandret aktieselskaber. Situationen ændrede sig imidlertid i 2. halvdel af 1900tallet. Her blev der dannet et stort antal fonde, mange primært af skattek tekniske årsager. Antallet af erhvervsdrivende fonde blev opgjort til 1.200 i 2002/03. Dertil kom 12.000 ikke-erhvervsdrivende fonde. Forskellen mellem erhvervsdrivende og ikke-erhvervsdrivende fonde siger ikke ret meget om fondenes formål. Det kan være familiefonde eller fonde med et andet begrænset formål, eller det kan være fonde med almennyttigt formål.

Væksten i antallet af fonde førte til lovgivning på området i 1984, da der blev vedtaget en lov om fonde og en lov om erhvervsdrivende fonde. I 1987 ændredes beskattningen af fondene med en klar sondring mellem almennyttige og andre fonde.

Det er naturligvis de almennyttige fonde, der har krav på den største interesse. De har betydning ud over den erhvervshistoriske interesse, der knytter sig til dem, gennem deres udstrakte bevillinger til almennyttige formål. Også her er det naturligt at nævne Carlsbergfondet først. Der kan næppe være tvivl om, at det har været inspiration for en del af den senere fondsdannelse. Bogen bringer en lang række eksempler på formål, der har fået støtte fra de almennyttige fonde eller måske helt og holdent er blevet finansieret af dem, og bogen giver et kort rids af fondenes tilblivelse og historie.

Spørgsmålet om ejerformer og finansiering af det danske erhvervsliv er ikke

særlig godt belyst i den historiske litteratur, og der er brug for yderligere undersøgelser, men nu har Anders Monrad Møller og Hans Chr. Johansen med deres bog bidraget til at åbne dette forskningsfelt.

Jørgen Fink

Jeppes Tønsberg: *Brede Klædefabrik. I. C. Modeweg & Søn A/S 1810-1956. Den danske klædeindustri i international belysning.* (Erhvervsarkivets Forskningsfond, 2004) 256 s.

Jeppes Tønsberg er kendt som en engageret stadsarkivar ved Byhistorisk Samling i Lyngby-Taarbæk Kommune. Med smittende fortælleglæde har Jeppes Tønsberg for utallige interesserede fremvist kommunens historiske monumenter, hvoraf fabrikssamfundet i Brede uden tvivl står hans hjerte nærmest. Denne glæde ved lokaliteten skinner tydeligt igennem i den foreliggende bog, der er en revideret udgave af Jeppes Tønsbergs ph.d.-afhandling forsvaret ved Københavns Universitet for et par år siden. I næsten to årtier har Jeppes Tønsberg brugt en stor del af sin fritid på at afdække dansk klædeindustri og specielt Brede Klædefabriks historie.

Grunden til Brede Klædefabrik blev lagt med I. C. Modewegs fabrik i København under Napoleonskrigene. Afspærringen fra den engelske konkurrence gjorde det nærliggende at investere i klædeindustrien. I 1832 blev virksomhedens tekstilmaskiner flyttet til Brede, hvor der blev drevet klædefabrikation frem til lukningen af virksomheden i 1956. Den lange historie og det forhold, at Brede Klædefabrik udviklede sig til landets største klædefabrik, gør den til et naturligt udgangspunkt for en fremstilling, hvor klædeindustriens generelle udvikling belyses samtidig med, at det diskuteres, hvorfor netop Brede Klædefabrik havde så stor succes.

Jeppes Tønsberg har valgt at besvare spørgsmålet om Brede Klædefabriks succes ved at fokusere på tre aspekter af virksomhedens historie. For det første fabrikkens valg af produktionsstrategi, herunder dens valg af ny teknologi og måde at organisere arbejdet på. For det andet fabriksledelsens strategi med opbygningen af et helt lille samfund omkring fabrikken, hvor man kunne leve fra vugge til grav. Samfundet bestod primært af en række arbejderboliger, men hertil kom egne institutioner som vuggestue, børnehave, spisehus og gravplads. I forlængelse heraf analyseres for det tredje den patriarkalske ledelsesform, som kan følges tilbage til midten af 1800-tallet, og som holdt sig usædvanligt længe i Brede. Fabrikant Edmund Daverkosen var f.eks. omkring århundredskiftet særdeles aktiv i udviklingen af et samfund, der i hans øjne måtte opfattes som et idealsamfund, hvor han tog vare om sine ansatte, men hvor modydelsen, ikke overraskende, var forventningen om på det nærmeste ubetinget loyalitet. Der var efter Daverkosens opfattelse hverken brug for fagforeninger eller offentlige myndigheder til at stille krav eller gribe regulerende ind over for hans dispositioner. Han ønskede uantastet at definere rammerne for sin private velfærdspolitik.

Med fremstillingen kommer vi endog særdeles tæt på virksomhedens teknologi og maskinernes oprindelseslande. Bogen viser, at teknologioverførslen til Danmark skete ad flere veje. Ledelsen formåede at vælge mellem maskinleverandører fra en række lande, og der var i den tidlige periode specialmaskiner fra Belgien, England, Frankrig og Tyskland. Dette må ses i modsætning til Kristine Brulands undersøgelse, hvor hun argumenterer for, at den tidlige norske tekstilindustri – og hun antager, at det var almindeligt på Kontinentet – var afhængig af »pakkelsninger«, hvor en-

gelske leverandører så at sige eksporterede samlede maskinanlæg. Edmund Daverkosen, der blev ansat som teknisk direktør i 1880, var tyskfødt, og det er formentlig en del af forklaringen på, at tyske maskiner frem mod 1900-tallet blev stadig mere dominerende i Brede. Tønsberg kortlægger maskinparken og arbejdsstyrkens fordeling på fabrikkens mange forskellige afdelinger, og viser bl.a., at hierarkiet blandt arbejderne på fabrikken genfindes i fabrikkens boligblokke. Virksomhedens arkiv, industritællinger, brandtaksationer og folketællinger samt andet arkivalsk materiale giver et solidt empirisk grundlag for denne del af undersøgelsen.

Ledelsesformen er vanskeligere at dokumentere mere systematisk, men bl.a. gennem en god udnyttelse af erindringer fra fabrikssamfundet får Jeppe Tønsberg dog lagt et solidt fundament også for dette aspekt. Denne del bliver ikke mindre interessant af, at Tønsberg diskuterer ledelsesformen på baggrund af en nyttig oversigt over tidligere forsknings vurdering af den patriarkalske ledelsesform.

Denne anmelder noterer gerne, at Jeppe Tønsberg med rette påpeger, at den

patriarkalske ledelsesform er blevet noget stedmoderligt behandlet i bindet om ledelse i *Dansk Industris Historie* efter 1870. Jeppe Tønsberg henviser til, at patriarkalske fabrikssamfund kendes fra udlandet, og der redegøres for nogle af de mere kendte eksempler. Brede Klædefabrik er i det perspektiv ikke undtagelsen. Den patriarkalske tankegang var ganske udbredt i tiden og elementer heraf genfindes også ved andre af Danmarks klædefabrikker. Brede Klædefabrik var af beskeden størrelse i sammenligning med nogle af de udenlandske eksempler, men meget stor i et dansk perspektiv. Virksomheden var som sådan atypisk, og var det også i henseende til den meget gennemførte og langvarige brug af den patriarkalske ledelsesform.

Jeppe Tønsberg har skrevet en indholdsrig bog, der giver et spændende indblik i Brede Klædefabriks udvikling. Bogen diskuterer væsentlige aspekter af dansk virksomhedsledelse fra især slutningen af 1800-tallet og frem til mellemkrigstiden. Udblikket til klædeindustrien generelt er særdeles nyttigt, men her er der plads for yderligere studier. Næste opgave venter.

Per Boje

BYHISTORIE

Lise Andersen m.fl.: *Hadsund – en by bliver til* (Hadsund Egnsmuseum 2004) 283 s.

Bogen, *Hadsund – en by bliver til* er resultatet af et sympatisk projekt, nemlig et kursus i lokalhistorie arrangeret af Hadsund Egnsmuseum i samarbejde med LOF Hadsund. Som et resultat af kurset blev nedsat en studiegruppe bestående af kursusesleder Heino Wessel og museumsinspektør Lise Andersen samt

kursisterne Erling Gammelmark, Kirsten Jensen og Margit Pedersen. De har alle bidraget til indsamling af et omfattende primært materiale fra arkiver og aviser samt deltaget i disponeringen af stoffet, men det er dog kun de tre førstnævnte, der er angivet som forfattere.

Der er lagt en betydelig indsats i indsamlingen af materiale, der er gjort tilgængeligt i Hadsund Egnsmuseums lokalhistoriske Arkiv, og som samtidig har resulteret i denne veldokumenterede

og smukt illustrerede bog. Udgangspunktet for bogen er en konstatering af, at den hidtidige litteratur om Hadsund har været koncentreret om byens nyere historie, og at den har fokuseret på at beskrive byens udvikling med vægt på »hvad skete der, og hvornår skete det«. Forfatterne vil ifølge deres egen programklæring i højere grad forsøge at besvare spørgsmål af typen »hvordan skete det, og hvorfor«. Det er forfatternes mål at bidrage med en mikrohistorie, men set i et samfundsmæssigt perspektiv for – som det forsigtigt udtrykkes – at yde et beskedent bidrag til den danske stationsbyforskning. Hadsund anskues med rette som et eksempel på de nye byer, ofte betegnet stationsbyer, som i stort tal voksede frem i anden halvdel af 1800-tallet.

For denne anmelder fremtræder første del af bogen som den mest vellykkede. Her får vi en fin tolkning af baggrunden for Hadsunds fremvækst. Uden eksplicit at nævne byteorier ses disse alligevel at have været styrende for forståelsen og fremlæggelsen af empirien. Det gælder i nogen grad spørgsmålet om udviklingen af byens fysiske struktur, og det gælder ikke mindst i spørgsmålet om, hvilke faktorer der var afgørende for byens fremvækst. Forfatterne er her tydeligvis inspireret af central place-teoriens betoning af byers funktion som centrum for forskellige funktioner, i dette tilfælde primært betjeningen af de stadig mere markedsorienterede gårdbrug. De har derfor valgt at analysere baggrunden for tildelingen af handelsrettigheder til Hadsund i 1854, og dermed for byens opståen, ud fra bøndernes stigende handelsbehov kombineret med Sydøsthimmerlands lange afstande til de nærmeste købstæder, Høbro og Mariager. Også Aalborg og Randers' handelsinteresser inddrages i analysen af Hadsunds vækstmuligheder, ligesom betydningen af næringsloven

med dens læbæltebestemmelser med virkning fra 1862 belyses.

Forfatterne ser ganske konsekvent Hadsunds udvikling i samspil med den generelle konjunkturudvikling. Ved tæt at følge nogle af de første købmænds skæbne får forfatterne fortalt en meget spændende historie om de nærmest ubegrænsede muligheder for nye initiativer i byens første år, hvor de internationale konjunkturer var stærkt opadgående, og de får fortalt en historie om, hvorledes buen blev spændt så hårdt, at korthuset faldt sammen allerede inden den internationale krise slog igennem sidst på året i 1857 og derfor slog ekstra hårdt i Hadsund. Initiativforskrækkelsen var fremtrædende i de næste mange år, men de moderne tider nåede dog også efterhånden til Hadsund med bl.a. havneanlæg, jernbaneforbindelser, bro over Mariager Fjord, telegraf og el.

Der er hentet inspiration fra ikke-lokal faglig litteratur til især den første del af bogen, men der kunne med fordel være trukket yderligere på nogle af de økonomisk-historiske specialundersøgelser, som er publiceret i de seneste årtier. Men det må dog understreges, at denne del af bogen viser, hvor vellykket lokalhistorie kan være, når den tolkes i en bredere samfundsmæssig sammenhæng og fokuserer på temaer, som også faglitteraturen beskæftiger sig med. Hermed er også sagt, at anden halvdel af bogen indeholder god dokumentation for Hadsunds udvikling, men at fremstillingen her er mere kildestyret – uden tvivl til glæde for lokale læsere, der finder mange oplysninger om lokaliteter, ejendomme og udvalgte familier. Også andre kan dog finde nyttig viden i denne del af bogen, ikke mindst om interesserne bag udbygningen af byens infrastruktur og bl.a. lidt kuriøst om dennes betydning for udviklingen af en udstrakt søndagsturisme til byen tidligt i 1900-tallet.

Per Boje

Bidragydere til Historie 2006,1

- Elly Andersen*, cand.mag. Kirkevej 26, Nr. Højrup, 5450 Otterup.
Henrik Becker-Christensen, generalkonsul, dr. phil., Kgl. Dansk Generalkonsulat, Flensburg.
- Per Boje*, professor, dr. phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.
- Christen Bonde*, cand.mag. Solfaldsvej 16.7, 5000 Odense C.
- Jørgen Fink*, lektor, dr. phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Bo Fritzbøger*, lektor, dr. phil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.
- Helge Gamrath*, professor, dr.phil., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.
- Ole Peter Grell*, dr. phil., Reader in History, Director of the Renaissance and Early Modern Research Group, Open University, England.
- Harry Haue*, lektor, dr. phil., Institut for Filosofi, Pædagogik og Religionsstudier, Syddansk Universitet.
- Anette Jensen*, arkivar, ph.d., Landsarkivet for Fyn, Odense.
- Mogens Kragsig Jensen*, forskningsbibliotekar, Syddansk Universitet Odense.
- René Mejlby Jensen*, cand.mag., Skrågade 21, 2., 9400 Nørresundby.
- Mikkel Leth Jespersen*, cand.mag., Vestervang 27.2. mf., 8000 Århus C.
- Claus Møller Jørgensen*, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Martin Klatt*, lektor, ph.d., Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet Åbenrå.
- Stefan Knudsen*, HF-lærer, cand.mag., VUC-Storstrøm, Næstved.
- Ole Knutzen*, Bernstorfflund Allé 12 E, 2920 Charlottenlund.
- Johnny Laursen*, prodekan, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.
- Paul Douglas Lockhardt*, Professor, ph.d., Department of History, Wright State University, Dayton, Ohio, USA.
- Kristine Midtgaard*, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet.
- Niels Kayser Nielsen*, lektor, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Bertel Nygaard, cand.mag., ph.d.-studerende, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Niels Vium Olesen, adjunkt, ph.d., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Henning Poulsen, Professor emeritus, dr. Phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Jens Rasmussen, hospitalspræst, ph.d., Jakob Knudsens Vej 15, 5210 Odense NV.

Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, dr. phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Maria Rytter, museumsinspektør, cand.mag., Dansk Forsorgsmuseum v. Svendborg Museum.

Gunnar Lind Haase Svendsen, seniorforsker, ph.d., Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Esbjerg.

Gert Tinggaard Svendsen, professor, ph.d., Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

Nils Arne Sørensen, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Erik Ulsig, professor emeritus, dr. phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Steffen Werther, Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet – Åbenrå.

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linier og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linier. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykstedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførelsestegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, nr. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jepsen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelseafdelingen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Hvem ejede jorden på Østsjælland i slutningen af middelalderen 1
Af Erik Ulsig

Danmark og spørgsmålet om Kinas repræsentation i FN i 1950-65 42
Af Kristine Midtgaard

Social kapital og historisk institutionalisme: Andelsbevægelser i Danmark og Polen 72
Af Gunnar Lind Haase Svendsen og Gert Tinggaard Svendsen

Disputatsopposition

Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867 – den slesvig-holstenske bevægelse, bd. I-II .. 72
Af Henrik Becker- Christensen

Debat

Dansk-Tysk forening, dansk nazisme og udvilingen af dansk-tyske relationer 1940-41 122
Af Ole Knutzen

Totalitetsopfattelse og åbenhed i historiefaget 128
Af Bertel Nygaard

Review-artikler

1905 – i norsk og svensk historiografi 2005 133
Af Niels Kayser Nielsen

Hinsides Godt og Ondt? – Elleve nedslag i nyere besættelseslitteratur ... 148
Af Christen Bonde

Litteraturnyt 160

Bidragydere til Historie 2006,1 ... 233